

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағиқызы (бас редактордың
орынбасары)
С.Т. Сейдуманов
А.Қ. Бижанов
С.Е. Бейсбаев
Т.Х. Ғабитов
С.Ю. Колчигин
М.К. Бектенова
З.К. Шәукенова
М.С.-А. Шайкемелев
Ш.М. Жандосова
Ж.С. Сандыбаев
Л.Н. Токтарбекова (жауапты хатшы)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный
редактор)
А. Сағиқызы (зам. главного
редактора)
С.Т. Сейдуманов
А.Х. Бижанов
С.Е. Бейсбаев
Т.Х. Ғабитов
С.Ю. Колчигин
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
М.С.-А. Шайкемелев
Ж.С. Сандыбаев
Ш.М. Жандосова
Л.Н. Токтарбекова (отв. секретарь)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

3 (89)·2021

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Нысанбаев А.Н. (кеңес төрағасы, Қазақстан)
Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Халилов С. (Әзірбайжан)
Мехди Санаи (Иран)
Зотов А.Ф. (Ресей)
Лекторский В.А. (Ресей)
Тощенко Ж.Т. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Бюлент Шенай (Түркия)

Мазмұны • Содержание

*Философия. Қоғам. Мәдениет
Философия. Общество. Культура*

Filiz Ş., Zhanbayeva Zh. THE DOCTRINARY FRAMEWORK OF PHILOSOPHICAL TREATMENT	3
Makulbekov A., Dronzina T. THE ART AUDIENCE AS A CULTURAL PHENOMENON	16
Әбікенов Ж. СЫР ӨҢІРІНІҢ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ЗЕРДЕЛЕУ	24
Барлыбаева Г., Кельдинова А. ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА СОПЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ӨСЕРІ	38
Ibzhargova Sh., Koyanbayeva G. TRENDS IN HIGHER EDUCATION IN THE ASIA-PACIFIC REGION	46
Қоңырбаева К. ҚОҒАМНЫҢ РУХАНИ ЖАҢАРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЭПОСЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ҚЫРЛАРЫН ЗЕРДЕЛЕУ	62
Сартаева Р. УЧЕНИЕ АБАЯ «ТОЛЫҚ АДАМ» И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМЫ ЦЕЛОСТНОГО ЧЕЛОВЕКА	76

*Қазіргі заманның саяси мәселелері
Политические проблемы современности*

Satybaldyn A., Rezer T., Panzabekova A. THE COMPARATIVE ANALYSIS OF APPROACHES TO EVALUATION OF VALUE-BASED ORIENTATIONS FOR SOCIOLOGICAL INVESTIGATIONS IN THE FIELD OF CORRUPTION	92
Жусипбек Г., Нагаева Ж. ФУНДАМЕНТАЛЬНОЕ ПРАВО ЧЕЛОВЕКА НА ЗДОРОВЬЕ, ВАЖНОСТЬ НЕКОММЕРЦИАЛИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ И ВЫЗОВЫ НЕОЛИБЕРАЛЬНОГО КАПИТАЛИЗМА	100
Abdiraimova G., Tolendi Sh., Edward Ko-ling Chan. METHODS OF SOCIAL REHABILITATION OF CHILDREN AND ADOLESCENTS OF SEXUAL VIOLENCE	111

*Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер
Религиоведческие и исламоведческие исследования*

Botakarayev B., Tolegenov M., Benli Y. THE ECONOMIC AND FINANCIAL SOURCES OF THE ISIS TERRORIST ORGANIZATION	122
Құрманбаев Қ., Сихимбаева Д. ИСЛАМДАҒЫ БІЛІМ КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МҰСЫЛМАН ӨРКЕНИЕТІНДЕГІ РӨЛІ	131
Косиченко А. ДУХОВНО-ЦЕННОСТНЫЕ АСПЕКТЫ ГЛОБАЛЬНОГО КРИЗИСА СОВРЕМЕННОСТИ	140
Хамидов А. ФЕНОМЕН РЕЛИГИОЗНОЙ ФИЛОСОФИИ. СТАТЬЯ ВТОРАЯ. ТЕОЛОГИЯ, ФИЛОСОФИЯ РЕЛИГИИ И РЕЛИГИОЗНАЯ ФИЛОСОФИЯ	154
Сейтахметова Н., Тұрғанбаева Ж. ФРАНЦУЗ ИСЛАМТАНУЫ МЕН АРАБИСТИКАНЫҢ ГУМАНИТАРЛЫ БІЛІМДІ ДАМЫТУДАҒЫ РӨЛІ	166

*Мерейтойлар. Мезгілдер. Оқиғалар
Юбилеи. Даты. События*

Жаңабаева Д. ТҮРКИЯ ЕЛІНДЕГІ МӘДЕНИ-ӨРКЕНИЕТТІК ДАМУ	180
---	-----

THE DOCTRINARY FRAMEWORK OF PHILOSOPHICAL TREATMENT

¹Ş. Filiz, ²Zh. Zhanbayeva

ABSTRACT

Being at the heart of all sciences, Philosophy is an understanding of thinking, knowing, enlightenment and practical life wisdom aimed at researching and enlightening the ways for human to be happy on earth, at the final point. In other words, it means to explore the ways and the methods to achieve eunoia, that is, "good thinking", "having a well-balanced mind" and finally "goodwill" and "kindness". For this reason, philosophy is the knowledge, wisdom and method of holistic thinking and action. Benefiting from the results of every science that studies all intellectual, emotional and behavioural accumulation of humanity individually within their borders, by their own methods, stems from the nature of this holistic approach of philosophy.

Keywords: Philosophy, Mind, Doctrine, Philosophical Treatment, Eunoia, Wisdom, Counselling.

¹Akdeniz University,
Antalya, Turkey

²Abai Kazakh National
Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

Corresponding Author:
Zh. Zhanbayeva,
zhanbaeva1988@mail.ru

Reference to this article:
Ş. Filiz, Zh. Zhanbayeva. The
doctrinary framework of
philosophical treatment
// Adam alemi. – 2021.
– No. 3 (89). – P. 3-15.

Философиялық көзқарастың негізгі мәні

Аннотация. Барлық ғылымдардың негізінде тұрған философия – ойлау, білім, ағартушылық және практикалық өмірлік даналықты түсінуді білдіреді, оның көмегімен адамзат жер бетінде бақытты бола алады. Басқаша айтқанда, бұл эвнояға жетудің жолдары мен әдістерін зерттеуді білдіреді, яғни «жақсы ойлау», «ақыл-ойдың теңгерімділігі» және «қайырымдылық» пен «мейірімділік». Осы себепті, философия – бұл білім, даналық және тұтас ойлау мен іс-әрекет әдісі. Адамзаттың барлық интеллектуалды, эмоционалды және мінез-құлқы жинақтамаларын өз шекараларында жеке-жеке, өз әдістерін қолдана отырып зерттейтін әр ғылымның нәтижелерінің пайдасы философияға осы тұтас көзқарастың табиғатынан шығады.

Түйін сөздер: философия, ақыл, ілім, философиялық емдеу, эвноя, даналық, кеңес беру.

Основное положение философского подхода

Аннотация. Философия, лежащая в основе всех наук, представляет собой понимание мышления, знания, просвещения и практической жизненной мудрости, направленное на исследование и просвещение путей, с помощью которых человек может быть счастлив на земле, в конечной точке. Другими словами, это означает изучение путей и методов достижения эвнии, то есть «хорошего мышления», «хорошо уравновешенного ума» и,

наконец, «доброжелательности» и «доброты». По этой причине философия - это знание, мудрость и метод целостного мышления и действия. Получение выгоды от результатов каждой науки, изучающей все интеллектуальные, эмоциональные и поведенческие накопления человечества индивидуально в пределах их границ, своими собственными методами, проистекает из природы этого целостного философского подхода.

Ключевые слова: философия, разум, доктрина, философское рассмотрение, эвномия, мудрость, консультирование.

Introduction to Philosophical Treatment

In this sense, philosophy cannot regard analysing the individual forms of human culture sufficient, itself. It seeks a view with a universal synthesis (synthetic) that covers all individual forms. Rumour, religion, art, language, and even science are now regarded as variations of a common theme. The task of philosophy is to make this theme known and understandable [1].

In the 20th century, psychology had a privileged place in solving the problems of humanity, despite serious contradictions in its search of methods. According to Lahav and Tillmans, psychological therapies are quite different from philosophical treatment. However, differing them from each other is a troublesome task. This distinction is still not fully achieved. According to Lydia Amir, philosophical practice is not necessarily against psychology or psychologists. Philosophical practisers usually imitate psycho treatment. Philosophical Coaching requires an interdisciplinary perspective [2].

The doctrinal framework of philosophical treatment consists of the definition, target and target group of the treatment, its content and how it is applied. The doctrine, theoretically and practically consists of two main categories. The type of the application of the treatment right after the theoretical framework drawn, the method of the application of the treatment will be explained as: first the explanation of the method is practised, treatment prospective, the ones who can apply the treatment, the effect mechanism of the treatment and usage of the treatment.

Methods

Within the framework of this method, a doctrinal framework of philosophical counselling is created for the first time. Philosophical counselling explores the theoretical and practical possibilities of philosophy to ensure the interaction and coordination between impulse, emotion and thought; it establishes a balance between thought and action and offers a healthy way of thinking. According to this doctrine, philosophical counselling creates a new philosophy theory based on the scientific level of our age and a philosophical practice based on it. Theory and practice make it possible not to cure medical disease, but to ensure and sustain the health of thought by making use of scientific foundations. Philosophical counselling doctrine focuses on both spiritual and mental healing; in cooperation with psychology, psychiatry and psychoanalysis, it aims to pre-treat mental illnesses with the methods of healthy thinking.

The Definition of Philosophical Treatment

What does philosophical treatment mean?

Philosophical treatment, first aims to treat all people, on the common base, without exception, against the existential and vital problems. Philosophical Treatment predicts the target of contributing human/humanity to be made up of individuals who think and live wisely, by means of reproducing and interpreting cultural elements such as science, culture, art, religion, politics, which are accumulating, going on to accumulate

throughout the history of philosophy, as the preserving treatment, in order to prevent the individuals be potentially sick mentally, spiritually or physically [3].

Definition: Philosophy is above all the dialogue with life [4]. Philosophical treatment is the application of all the historical, cultural and ethical accumulations of philosophy to the situation be therapized, by means of making mental and spiritual analysis of reflected existential and vital situations (problems or gaps), which reflect on emotions, thoughts and attitudes of individuals, 'in normal and healthy process' before mental, spiritual and physical medical symptoms appear and eventually diagnosed as 'disease' [5]. Birth-death trauma, existential issues such as the meaning of existence and life and situations ranging from purpose and meaning to life, forms the scope be studied in the philosophical treatment field. These problems or gaps for philosophical treatment are not diseases, but existential and vital issues shared by all people. I don't regard them as the subject, because, seeing it solely as a problem or a gap, comes to mean to consider all people philosophically 'problematic', moreover 'patient', even if not medically. Whereas, according to the philosophical treatment doctrine, people who will be applied philosophical treatment are not 'sick' or 'problematic'. However, turning the universal human situations resulting from the nature of existence and life into 'space' and 'problem' are pathogenic processes going wrong and eventually lead to illness that philosophical treatment should solve.

How is philosophical treatment applied?

In ancient times, Socrates made philosophy with the Athenians he met in the Agora, on the issues that concern their daily life and led them to rethink what they consider to be true information and had them question the validity of his thoughts to them. We encounter concrete examples of what we call philosophical treatment in

Greek and Roman philosophies. Cynics, Stoics or Epicureans regarded philosophy as the teaching of the art of living rather than teaching the abstract theories. In this framework, Ancient philosophy schools aiming to direct the right age individuals to the right lifestyle and to teach them how to deal with their personal distress / problems are counted as the first examples of philosophical treatment schools. In addition existentialist therapy, which derives from Existentialist philosophy, the Stoic bases of phenomenological and rational Emotive Behaviour Therapy of Gestalt therapy are encouraging that it can serve as a basis for philosophical treatment [15].

Philosophical treatment is not just a philosophical activity. Although it is not experimental, it proceeds on the given and concrete level of dialogue between the consultant (hereinafter called homo-ogenics) and the client. Although homo-ogenics cannot ask the special situation with general philosophical concepts, philo-ogenics (consulted, philosophical therapist) puts given situation into general philosophical concepts; and so it solves the special situation of homo-ogenics. During philosophical treatment, homo-ogenics is autonomous and it is paid her/him be autonomous.

What is the object of philosophical treatment?

Object: Philosophical treatment is the view of homo-ogenics to life, the meaning he put on it and the emotions and thoughts expressed by him. Even though, the thoughts and feelings that he did not express clearly are the object of treatment. What Lahav calls philosophical self-investigation is the analysis of the ideas that homo-ogenics can consciously put into words. The rationale for this approach is that although philosophical treatment explains that one should stay away from the subconscious causes [16], her emotional states or problems arising from the psychological mechanisms that are accepted to occur in the person,

philosophy cannot stay away from psychology born from her. Philo-ogenic, when necessary, can expand the treatment by acquiring the necessary hardware for psychological analysis. The definition of philosophical treatment or counselling is baseless, remaining within a pure field of philosophy that will not intersect with the field of psychology. Although philo-ogenics's field of work for treatment is philosophy, it is not correct to limit philosophy likewise. Because making the familiar understanding the object of philosophical understanding means subjecting the first to deeper and more comprehensive analysis [15].

Philosophical treatment takes the object of misconceptions, dysfunctional and inconsistent thoughts, possible emotions and attitudes that may always come out of the control and valid for us. Philosophical treatment is not essentially experimental, it has no prescription ready and it produces original discourses.

Homo-ogenics is expected to understand him not to overcome. Because no matter how broader the boundaries are, the existential boundaries of each individual are certain. The problem is not to cross existing borders, but to find them. Philosophical treatment is done to show us our existential and vital boundaries, which we know but are not aware of.

This is acceptable if the exceeding of man is, as Lahav says [7], exceeding the usual understanding of man. It is essential to help to find the meaning and critically analyse the view of life developed according to the existence, but not having a new existence with a personal journey towards wisdom in the sense of being open to the network of rich thoughts determining life. There may be a new view of life and a new meaning, but a new existence is not ontologically possible. At this stage, as Lahav rightly pointed out [7] the role of philo-ogenics is to confront homo-ogenics world-life view, help him critically question the world-view of life and to allow him to

go beyond his existing understanding and insights and to establish a new world of meaning.

Philosophical treatment cannot be separated from academic and applied philosophy.

Philosophical Treatment Method

Method: Philosophical treatment is primarily a way of dealing with concepts. Discussions on the meanings loaded on the concepts are done in order to reveal homo-ogenics' (In the quoted text, instead of "the client", I used the term of mine "homo-ogenics" and "Philogenics" Instead of "consultant") not understanding philosophically, see the hidden aspects of the things they do not know in their world-life views, and with respect to this going into the depth aspects of the problems and facing them and to learn how to deal with them and to deal with them. Philo-ogenics help homo-ogenics understand the causes of their problems by using philosophical thinking tools such as: world-life view interpretation, existential analysis, critical thinking, linguistic and conceptual analysis, empathic listening, concept analysis, and phenomenological investigations are among the methods of philosophical treatment. Some of the techniques used in philosophical treatment are dialogue, world-life view analysis, problem-oriented approach, person-oriented approach, open-ended investigation, closed-ended investigation, autonomous homo-ogenics approach and intervening philo-ogenics approach. Although philo-ogenics uses Achenbach's 'post-method method' or any other method, to reveal and question, in the focus of a philosophical treatment there is always a way to find out and crack the world-life view of homo-ogenics in all aspects even hidden for himself, and the next step replacing this cracked world-life view by a new philosophical understanding. The technique used in this process is the dialogue technique [7].

Its Target and the Target Group

There is a difference between the person that the logo-therapy wants to achieve and *the person* we want to achieve. The one of logo-therapy is improved human model and what we want to achieve is a *homo-ogenic person*.

The homo-ogenics method refers to the 'Large and Average Human Community' (LAHC). This community has general human existence and general laws of natural life. This corresponds to a general existential and vital well being. This part constituting the majority of people compared to the superhuman and subhuman parts, also acts a source of other 'diseased' segments we refer to. This concept of 'disease' that goes beyond the subject of philosophical treatment is evaluated in medical and judicial categories and philo-ogenics (abbreviated as FJ) treats in case of skidding to IS and IAS. Because only the people or groups that were in the interest of the forensic and medical categories belonged to the 'big piece', earlier. Homo-ogenics method is responsible for 1. Protecting the homo-eugenic category against skidding and ruptures with treatment, 2. Working on dynamics to control swings and breaks, and is responsible for investigating the reasons for this and investigating the reasons for this, against the losses experienced or may be experienced by being thrown into the lower or upper categories. Because without philosophical treatment, these breaks can become accelerated, uncontrolled and even common enough to create a sense of general acceptance. Each HJ is a homo-ogenics sample taken from the large piece.

LAHC is the natural source of the lower and upper categories, in another saying, the groups closer to being *medical* and *forensic* cases. Separations from LNHC, without philosophical treatment, becomes unavoidable melting LNHC at an uncontrolled rate and continuously and downsizing it in favour of the lower and upper categories. Philosophical treatment

controls these breaks; investigates its causes and consequences; It makes things workable using the homo-ogenics methods in order make the LNHC sustainable. Let me explain with a concrete example: Water resources in nature are taken under protection by dams, natural sets and a number of power plants to be offered to the service of people. Dams prevent both loss; and the water in it is processed through various processes to a healthy consistency that people can drink. Otherwise, the vast majority of water will flow and waste in nature; it will not only be wasted, but also will cause landslides where it flows, will damage cultivated land, and may even cause soil loss. In addition, people will desperately use the natural left water in the nature, as it is not kept in a healthy place, it may threaten human health.

Now the water kept in the dam is LNHC. Despite this, the water flowing to nature is scarce and it is flows in a controlled manner. Therefore, it does not harm nature or human. Regarding this example, the water held in the dam represents the large target group of philosophical treatment in terms of preserving and processing it to become healthy water. Water leak represents the upper and lower people. Though people in both categories are closer to forensic and medical treatment, they cannot harm and destroy LNHC. Just as small water leaking out of the dam cannot spoil the currents, LNHC is protected against the damage of the lower and upper groups separated from itself thanks to its philosophical treatment dam. Otherwise, leaks at the top and bottom will multiply; this does not only make LNHC smaller, but also makes the others in the group resemble them. People who appear in LNHC, but mainly are in the lower or upper categories, after a while, liken LNHC to their own categories. This tells us about individual and social decay.

We can reproduce samples in different ways.

Homo-ogenics person corresponds to this big part. There are existential and vital laws that apply to all *personal, social and natural* people, and all those subject to these laws are homo-ogenics. However, each individual of the big piece perceives and applies these laws with their own subjectivity in their existence and life. If these differences turn therefore mentioned laws into judicial or medical case beyond the limits of interpreting and implementing the person with forensic and medical subjectivity, then s/he is broken off and the philosophical treatment cannot be applied. The general legality before this break and accordingly providing the existential and vital balance between the individual subjectivity, he main focus of the philosophical treatment, that we call homo-ogenics. 1. Thinking education and order. 2. Enlightenment journey from knowledge to wisdom are included in this method.

According to Philosophical Treatment or homo-ogenics philosophical treatment doctrine, human existence is divided into three main categories:

Superhuman (TH): It refers to a category that is accepted or believed that this type it is existentially or materially over the average person, other normal people. For example, people who form the upper economic class, who have reached a certain economic level, and can easily obtain all their financial needs by using their possibilities, are categorized here. The other variant of this category, for example, is the type of human who regards him as spiritual as the upper human, such as the wizard, the prophet, the guardian, the sheikh, the Saint, and people who are regarded this kind in the society.

As seen in both categories of superhuman beings, both materially and spiritually are closer to both existential and vital space. For example, since people who have all kinds of financial possibilities think that they have the power to get everything, they:

a. Fall into existential lackness being in boredom,

b. Fall into a vital emptiness because they don't have possibility of contact with the other but large face of life, that is, situations such as pain, absence, sadness, death, which the big mass of people suffer. This top-person is a part separating from normal people. The treatment of people in this group can be done, only if they suffer from the condition they are in and demand to get rid of this gap. People, who regard themselves above the "large and Average human community" (LAHC) in its abbreviated form, and are wrapped and titled in superhuman adjectives are priests, wizards, sheikhs, murshits, priests, yalvac, monks and so on.

Sub-human Human (SHH): this category, like superhuman, is a piece that is separated from the 'Average human' mass. Viktor E. Frankl is the first psychiatrist to use this term. [8] Sub-human human is the one, who have not received enough basic cultural ethical and social values in the process of humanization; mostly focusing on biological creature features and in an instinctive life. Therefore sub-human human;

a. Though being like other living things, as he is different from them with his developed consciousness and he solely focuses on sustaining his biological life, he still suffers from boredom and falls into existential space.

b. S/he suffers the vital emptiness, since s/he does not have an interactive and cultural life.

c. SHH comes to mean ordinary but intelligent creatures having no special features other than maintaining his/her biological existence. Although these are the normal, in all these categories; from psychopaths, slaughterers, paedophilia, crime machines, those who are mentally imbalanced to people those who make direct harm to people, living things and the environment a natural part of their life, make up sub-human groups.

The types of people in both categories

mentioned are pathogenic, although the conditions they live in are not pathological. Their differing from the average human starts the pathological process in the first plan. Once having separated, it becomes more likely that the categories in which they are located will throw them into the pathological process. Unless there is a medical and judicial situation, people or communities forming the sub-human group are also subject to philosophical treatment. It needs to emphasize that, unless there are medical and forensic situations, philosophical treatment is applied to all three groups according to the decided treatment levels. FJ does not intervene in forensic and medical cases; however, searches for the treatment possibilities before and after.

Human or "Average Human" (OS):

The category of people that philosophical treatment will work on is the average human. In other words, the average man in this category, which constitutes medically the 'normal and healthy' majority, as the top and sub-human categories needs a philosophical treatment against the parts that will be separated from himself/herself. In other words, philosophical treatment does not accept those who are blown from the average mass of people to the lower and upper categories of people.

"Large and Average human community" is LAHC. The superhuman and sub-human breaks are out of this mass. The sub and top categories are small pieces broken off from these large categories. Unless they are dealt by homo-ogenic philosophical treatment, the large part will constantly melt in favour of the top and sub parts.

The person who is the addressee of philosophical treatment is in the category that constitutes a large and normal majority compared to other human categories.

The main purpose of philosophical treatment is to work on this average human to take precautions against both existential space and vital space in order to prevent the division of the sub and top human and

to experience losses. The average human combines the characteristics of people in the lower and upper categories. In other words, s/he is a biological creature on one hand, and a cultural entity on the other; but, balancing both mentally and culturally, combines the both together. Keeping the combination in balance is the main goal of philosophical treatment.

The average person has a complex entity structure. The complex entity can be managed through philosophical treatment, which proposes a complex method. When we say question what the structure of the complex being is; man is a two-layered being. He is born, grows, feed, breeds, gives birth, faces and dies with his biological presence. All other creatures do the same. His biological life is uniform and simple like other living things. However, the first reason of his being and his existence is his ability to create symbols.

However, having this capability is not enough to humanize both ontologically and ethically. As Ernest Cassirer claimed, the definition of a human existence potentially linked to such a talent is a substantial definition [1], however; this second kind of existence that creates cultural symbols cannot be understood with the substantial definitions. If this category of average human is normal and "medically healthy", why is philosophical treatment needed?

The average human is medically not ill or does not require treatment and they form a great number of people, who do not conform to the definition of 'patient'. Most people who are closest to or within the treatment boundaries of medicine fall into the other two categories. Since philosophical treatment is not a medical treatment or psychiatric improvement, it will naturally interest to the average human, not the other two categories. Philosophical treatment starting with a philosophical method, not a medical method, has great possibilities both to benefit from the medical field and to benefit from the medicine itself. Because

all sciences are born from philosophy, philosophical treatment does not go against any scientific method or medical treatment. We call the concentration of philosophical treatment on the average human being homo-ogenics. In other words, it is another name for philosophical treatment. It must have a presence in both biological and cultural aspect.

Our first step is to develop him from sub-human to average human. Sub-human is a clever animal that does not have any feature other than maintaining his biological existence. The clever animal goes up and seems a clever person. Because the clever animal is the one getting rid of instinctive shallows of all animals with his own intelligence and a sub-stage threatening the community at the human level. In order to pass this sub-stage, he needs philosophical treatment. So what can be done for this?

Human is a high being with the culture. Language, religion, tradition and custom include all of them. It reaches the upper person, shaped by all these elements. Philosophy defines the human as a purely cultural entity, too. All others apart from it are just biological beings.

The average human means the average life.

Philosophical treatment aims at the average life. It targets the middle of death, life and everything. *Golden Mean* (Aristotle) [6]. The sub-human concept is not an acceptable concept for philosophy. Likewise, the superhuman concept is not an acceptable concept, either. In his book of the origins of the Greek philosophy thinking, he says that the clergy, priests, prophets have a relationship, this way or that way, with philosophy. This is an abnormal situation, coming out of abnormality and becoming normal is thanks to philosophy. This is actually a treatment problem. When this happens, the following comes to mind; when we cannot get the concept of the human in which the average of life is embodied, we

can be scattered either to sub-human or superhuman.

Since homo-ogenics conditions are universal general human problems, appropriate and right treatment is philosophical treatment. Every conflict is not necessarily neurotic. Even to some extent, conflict is normal and healthy. Similarly, suffering is not always a pathological condition. What does it mean to be at the Average human man level? Actually performing for others and taking action for the benefit of others, man can only realize his own existence. In a more general context, existential and vital space is not pathological in itself. However, it can also be pathogenic. So homo-ogenics existentialism means to exist for others rather than him. This shows us that we should take advantage of the interactive model of Turgay Sehil, which he has briefly called the IUM, the Interactional Universality Model [9]. Interactivity is our communication with people out of us. So you both know yourself and know others. But if you stop the relationship with other people and only take care of yourself, you can not only recognize yourself but also know others.

Then homogeneous existentialism is an extrovert existence. Sub-human existence is an existential deficiency. It is defined as the irrelevance. The stage of being human is a critical and tense stage. If were the doctrine we call philosophical treatment not for human, it would not be very dynamic. Here, philosophical treatment takes existential dynamism from the concept, which is existential. Philosophical treatment takes its existential dynamism from the concept of being human. The sub-moon universe is where the body, that is, where there are the temporary creatures. But mentally and spiritually, we are members of the top-moon universe. However, we cannot feel ourselves peaceful, neither in the sub-moon universe or the top-moon universe. We are somewhere in between the both. Being human means being in-between. So, if we say "where we wish to arrive at", it comes to

mean that we want to stay as a human and to gain the ability to sustain our existence. The reason why we are in between has to copy both the pain and the joy, and spiritual and body both. This means being obliged to represent both stages and owing to life. The existential and vital homo-ogenic method of being indebted to life will open up ways to turn life into art. It is the FJ that will implement this method on the HJs. It should be noted that FJs are also HJs; the difference from HJs is that they realize their being HJs. That doctors cannot treat every disease and refer to another colleague, is similar to this.

The homo-ogenic treatment method encompasses all three categories of people - unless medical and judicial intervention is required. The homo-eugenic treatment method is planned to have a positive effect on people in any category without having any biological and functional problems.

The Content of Philosophical Treatment

So, what are existential problems or existential emtiness?

Birth trauma comes the first.

Otto Rank describes birth as a trauma [10]. At the other end of the birth, there is the death trauma, in which fear and anxiety of death are concretized. Death is the greatest pain, sadness and, in short, a trauma in human life. Todd May claims that immortality is a trauma as well as a sense of mortality and anxiety [11]. According to him, immortality is, even, more anxious than mortality. Human beings have anxiety about the future, not only as a living creature in advanced nervous system, but as a spiritual being [12]. The future raises the problem of *unknown* and *obscurity*. He starts to *be estranged* to himself, around him and the nature. Leaving his wife, friends, and family because of death or leaving, loneliness and the feeling of being worthless trigger each other directly or indirectly. Fear of death and anxiety prepare the fear of disease.

Aristotle focused on people and their emotions in detail. According to him, enthusiasm is emotions that change people's judgment enough to affect them, on one side, but also accompanied with pain or pleasure, on the other side. The human gets angry in case of illness, poverty, frustration, thirst or tiredness. Aristotle gave detailed answers to the question of whom or what one gets angry. He listed the opposite feelings of the conditions for the emergence of joy. He describes the fear using the feelings of calmness, seriousness, friendship, hostility, grudge and hatred and fear; tells the reasons and interlocutors [13]. Almost all of works of Aristotle can be used as a source for Philosophical treatment.

While Descartes processes and analyzes the ambitions, emotions or moods of the human spirit in detail, he mainly includes existential issues and vital problems. Emotions of the spirit for him; are its perceptions, feelings or excitement. Emotion is a picture of the situation that the human is in. The human body reflects these emotions with behaviours such as sweating, blushing, relaxation or spasm. They can clash although when they are compatible with each other. Both the goodness of the soul and the harmfulness of the soul can be kept alive. According to Descartes, six basic feelings can be mentioned. These are *amazement, love-hate, desire and joy-grief*. *Wonder* is the sudden surprise that causes the spirit to look carefully at objects that are rare and unusual for it. *Love* is the desire to get closer to what the soul regards close for it. *Hate* is a departure [14]. While *grief* is an unpleasant numbness case, *joy* is a sweet excitement.

The present analyzes of Descartes can be used in treatment [14].

Existential space or existential problems arise at the stage of *self-perception and self-knowledge*. Philosophical treatment first begins at this stage. Human want to relate to all objects surrounding

themselves, especially being their existence prominently, through their senses. His biological-mechanical existence, his first nature, was given to him by birth. It is thanks to this first nature that he lives alive. Just like other creatures, the body depends on eating-drinking, reproduction, defecation and similar biology-mechanical processes. Since his sufficiency to live content with the given nature, will make it compulsory to share the same habitat with other creatures, it will be at risk even just meeting his physical needs and under no circumstances he cannot live with other creatures as a "clever creature". This defines the sub-human existence. The superhuman stage is also not convenient to survive just as a living being. Because he cannot meet the needs for both a living being and a superhuman spiritual being at the same time. He cannot survive in the superhuman spiritual field by breaking off his "humanitarian" existence. Because, the superhuman situation and sub-human situation do not fulfill the requirements of humanistic existence and humanization. In both cases, existential emptiness occurs. In the first case, just being alive is not enough to make him human. In the second case, it is not possible to be alive but keep away from both living and biological requirements. He must try not to fall into the both situations, in order to continue the "humanization" process, in the way as producing culture in the information universe and reproducing his existence with every unit of culture (language, art, science, economy, religion, literature, painting, music, etc.), making it sensible and raising awareness. Supporting this effort is the goal of philosophical treatment.

How is human being humanized? Sense organs are the gates of man opening to the outside world. The phenomenon of Helen Keller proves that being deprived of these organs makes the person hurt, upsetting his life and dragging him to the misery. People with healthy senses even may have to undertake the dark world of

the Little Helen, and go on unhappy and dark life, because of not using or misusing those organs. The life story, handling Helen Keller as a case, shows the practice of how seeing with concepts can transform the human nervous system.

Sehil who commented on the case, while evaluating Helen's practice, in a process from impulse to consciousness, from object names to concepts, emotion and behaviour, and comparing his Universal Interactivity Model, he mentions in his work of "Journey to Freedom", he gives important clues about how philosophical treatment can walk through consciousness:

The fact that we humans cannot understand the universe we live in is very similar to the situation in which little Helen fell into it. She wants us to imagine a ship sailing through white fog so we can understand what kind of world Helen lives in. But we are also in a fog that surrounds us. Since the concepts about the huge space surrounding our sky have not been formed in our brains yet, we cannot see the space. It is not enough to look at the huge darkness of the universe or the sky islands within it. There is something connecting them, but we cannot see this space we are looking at. Little Helen was always beginning to see with the concepts of what she touched only and she could create in her brain and relate to each other. In order for us to see the space that relates the universe, we need concepts that we can create in our brains, and relate to each other. I think these concepts will be shaped by means of understanding the consciousness phenomenon. I think that as long as we grasp the phenomenon of consciousness, we will learn the fact that the beings in the universe are related one another, no matter how far they are from each other, and that way we will learn our place in space then.

In fact, this is how a universe with an absolute consciousness develops from an unconscious universe.

In another way, the universe reaches a structure that determines, activates

and becomes more and more liberated structure. An universe that can influence every interaction of space-time, from an unconscious universe of inorganic interactions to absolute consciousness through conscious interactions is taking place. The experience gained by each individual and the awareness created contributes to this development and transformation in the universe. It contributes to universal consciousness, with the behaviour that we call awareness, with the contribution that can be expressed as individual consciousness, in other words. Each individual adds his awareness, that is, his experience, to the development of universal consciousness. The entity, which we describe as a society, occurs through the transformation that takes place on this transformation. The individual, for this reason, becomes the building block of societies and causes societies to find existence. In this way, societies can influence people through their behaviours, in space-time. Thanks to the behaviours of societies, new forms of behaviour occur in the universe and societies cause new entities to emerge. Considering societies' vehicles of observing space and the ability of societies to send explorer tools to the depths of space, the activities of the entities created by the society, in space-time, reach an unimaginable level [9].

Loss of sense organs or their being not functional enough even if he is healthy means, at first glance, we are deprived of sensory information the phenomenon of knowledge related to the senses. However, deprivation does not remain at this point; it leads to existential space. We cannot reach any information about the outside world when our contact with objects is interrupted. Epictetos (135 BC) [15] emphasizes "of someone's condition having the sense and pretends it's not there is worse than the death". Since, knowledge is the first thing that comes out with sensory interaction and it is the door of interaction, the first step to knowledge starts this way. Helen's

condition was "worse than the death" for reasons she could not handle. She seemed gruff, her balance was shaken, and she was in great despair and almost lost her mind. If the teacher had not rescued Sullivan, her family had even considered taking her to a mental hospital.

Having lost her ability to hear, see and speak at a young age, Helen created concepts by learning the names of objects with the help of her teacher Sullivan, and the development continued throughout her life. The concepts we acquire with the emotions and thoughts we have, are the keys to obtain information, which are vital as much as our biological needs, and even more vital than them. The need to interact with the outside world, including ourselves, first, embodied in the information. If there is no information, no emotions, thoughts or behaviours happen in a healthy way. For this reason, I named the philosophical therapist as *Philo-ogenics*, that is, *the information creator*.

Conclusion

Every name is the gateway to a new thinking. Every object touched is filled with life; the mystery and meaning of life are revealed with these touches. Little Helen fought with the limits narrowed by the senses she lacked and reached the happiness of exceeding them. In order to access the information universe, it is in our hands to get rid of the world we are imprisoned in, just like the creature cracking and going out of its shell. We can achieve this liberation with philosophical treatment. Philosophy is in life. Life dynamism is activated with the impulse created by the philosophical questions. The process of recognizing objects that result in incentive, emotion, thought, knowledge, and finally behaviour begins with the formation of the concepts in the brain.

Concepts formed in the brain and changes, which are formed with the

interaction of these concepts, in the nervous system with the production of information, definitely forms behaviour differences in the person. In other words, the more precisely the existential problems are detected in the first step, it comes to mean, for the solution of the second stage, vital problems, the less time and effort will be spent.

This way in the first stage where existential problems exist, the emotions and thoughts we have are indispensable for our lives. It humanizes us, and differs from the other living things. It offers us a different life. It gives us hope via freeing us. Not only does it offer us possibility to change and transform; but also makes it easy for us to notice the limits.

Here the most important stage for the problem of self-perception and recognition are concepts being in relation to objects that occur in our brains, allowing us to connect senses and objects.

The problem of not knowing how to ask for what, why and how, is the second example of existential space. This problem arises from the fact that one does not have enough ideas about himself. So, as Socrates stated centuries ago, man has to know himself before he has known the world around him. The person who knows himself has the opportunity to find clearer answers to what he has weaknesses in, why he is afraid, what he can and cannot do.

The problem of positioning oneself in nature, society and family means the problem of belonging. His work, family and social environment are natural and human habitats that surround around people. *The problem of what, why and how he likes or dislikes*, is the problem about what answers one gives and why he answers this way, for the questions hidden or clear, he asks about himself and the cause of life. In fact, the actual life of each individual is the answer to a number of questions that everyone is asks but most of them are not aware of. At this point, comparing the questions and answers, it is confirmed

one's actual life and world-life view of the conceptualization of Ran Lahav [16].

Neuro-ogenics symptoms arising from not being at peace with life and being afraid of death and the stage before turning into neural problems, is the stage of philosophical treatment. Since we have learned that we have learned that not being at peace with life and being afraid of death can have neuro-ogenics symptoms, the previous stage is the field of existential problems that philosophical treatment should involve in.

The problem of emotional confusion necessitates us to identify which emotions are active or passive in the process driving from incentive to behaviour. As identification problem with habits "the human is the sum of humanistic habits" aphorism has pointed out, people define their own existence and life in accordance with the habits they have acquired; set their limits and express themselves, before they have realized. While some of the existentialist philosophers describe existence according to the core, that is, the constant feature or properties that human beings are born with and form his identity (for example, Gabriel Marcel, Kierkegaard, Karl Jaspers), others say that it is the actions of the person constructing his existence (for example, Jean Paul Sartre, Heidegger). Whether innate or acquired later, all habits can become synonymous in human existence over time. This, however, can cause a number of philosophical diseases (besides medical and forensic cases).

The problem of difficulty in keeping the balance between opposite emotions such as courage-fear, pleasure-pain, joy-sadness, excitement-coolness and external causes affecting the nervous system (wealth-poverty, hostility-friendship, strongness-weakness, disasters-good news etc.) may lead to the collision of emotions within us and to the victory of one or the other. This adds some problems to human existence and life.

The problem of nihilism, which is

a common private and personal mass neurosis in our age, refers the target community of philosophical treatment, namely the homo-ogenics, normal and large majority.

The existential space or existential problems can be expanded through the practice of philosophical treatment within the framework of these basic determinations.

References

1 Cassirer E., İnsan Üstüne Bir Deneme. (Çev. Necla Arat). - İstanbul, 1997. - 96-97 pp. (in Turkish).

2 Lizeng Z., Distinguishing Philosophical Counselling from Psychotherapy [Philosophical Practice]. - 2013. - N 8(1), 1121-1126 pp.

3 Filiz Ş., Felsefi Sağaltım [Pales Yayınları]. - İstanbul, 2018. - 31 p.

4 Mehuron K. Supervision and Case Notes in Philosophical Counselling Practice (Philosophical Practice: Journal of the American Philosophical Practice Association). - 2009. - N 4(2). - 467-474 pp. (In Eng).

5 Altunbaşak İ., What is Philosophical in Philosophical Counselling? [FLSF The Magazine of Philosophy and Social Sciences]. - 2019. - N 27, 409-426 pp.

6 Kaynak İltar, E. Aristoteles'in Ahlak Öğretisinde Yer Alan "Mesos Kavramının

Tüm Felsefesi Üzerindeki Etkisine İlişkin Bir Değerlendirme" [Eurasian Conference on Language and Social Sciences]. - 2018, 42 pp. (in Turkish).

7 Altunbaşak İ. Nermi Uygur's Reconciliation With his Depression As a Philosophical Counseling Method. [Possible Thought Magazine]. - 2018, N 14. - 77-98 pp.

8 Frankl E.V. İnsanın Anlam Arayışı. (Çev. S. Budak). - İstanbul, 2019. - 45-60 pp. (in Turkish).

9 Sehil T. Özgürlüğe Yolculuk. - İzmir, Duvar, 2018. -35-70 pp. (in Turkish).

10 Rank O. Doğum Travması. (Çev. S. Yücesoy). - İstanbul, YKY, 2017. -15-27 pp. (in Turkish)

11 <https://www.iremyalugulubil.com/tr/article/desc/46569/kayip-yas-olum-ve.html> (Date Acc. 30705.2021), (in Turkish).

12 May T. Ölüm. (Çev. Emre Keser). - İstanbul, Say, 2019. - 57-94 pp. (in Turkish).

13 Aristoteles Retorik. (Çev. Mehmet H. Doğan). - İstanbul, YKY, 17th Edition, 2019. - 35-47 pp. (in Turkish).

14 Descartes. Duygular ya da Ruh Halleri (Çev. Çiğdem Dürüşken). - İstanbul, Alfa, 2015. - 64-163 pp. (in Turkish).

15 Altunbaşak İ. What is Philosophical in Philosophical Counselling? [FLSF The Magazine of Philosophy and Social Sciences. - 2019, N 27, 409-426 pp.

16 Lahav R., "What is Philosophical in Philosophical Counselling?", [Journal of Applied Philosophy]. - 2019, N 13, 259-78 119a, 267 p.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Şahin Filiz

Professor, Doctor of Philosophy, Akdeniz University, Antalya, Turkey, sfiliz@akdeniz.edu.tr, karabagsahin@gmail.com. ORCID ID:0000-0002-4249-22-21

Zhanat Zhanbayeva

PhD Student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, zhanbaeva1988@mail.ru ORCID ID: 0000-0001-6610-3190

Шахин Филіз

Профессор, PhD, Ақтеңіз университеті, Анталия, Түркия, sfiliz@akdeniz.edu.tr, karabagsahin@gmail.com. ORCID ID:0000-0002-4249-22-21

Жанат Жанбаева

PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, zhanbaeva1988@mail.ru ORCID ID: 0000-0001-6610-3190

Шахин Филіз

Профессор, PhD, университет Ақдениз, Анталия, Турция, sfiliz@akdeniz.edu.tr, karabagsahin@gmail.com. ORCID ID:0000-0002-4249-22-21

Жанат Жанбаева

PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, zhanbaeva1988@mail.ru ORCID ID: 0000-0001-6610-3190

THE ART AUDIENCE AS A CULTURAL PHENOMENON

¹A. Makulbekov, ²T. Dronzina

ABSTRACT

Despite some theories based on the concept of "arts for art" and denying the connection with the public, in trend art cannot exist in Russia without the public. Only through the public art transmit an artistic message and realize its social functions. Relations with the public especially determine the development of art, the conditions for the existence of its institutions. Therefore, they always remain among the main subjects in the studies of the social functioning of art, bringing to the foreground one or another aspects of interaction. Modern civilizational trends are globalization, urbanization and the information technology revolution - which contributed to the rapid development of mass communication media, opened up unprecedented opportunities for introducing wider masses to culture and art, turned art into an element of everyday life of a mass person.

Keywords: Audience, Public, Communication, Theater, Cinema, Television.

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²Sofia University, «St. Kliment Ohridski» at the University of Sofia, Bulgaria

Corresponding Author:
A.T.Makulbekov,
aidossozak@mail.ru

Reference to this article:
Makulbekov A., Dronzina T., Akhmedova Z. Upbringing and Education as Factors of Human Capital Development // Adam alemi. – 2021. – No. 3 (89). – P. 16-23.

Аудитория искусств как культурный феномен

Аннотация. Несмотря на отдельные теории, опирающиеся на концепцию «искусства для искусства» и отрицающие связь с публикой, в тенденции искусство без публики существовать не может. Только через публику искусство транслирует художественное сообщение и реализует свои социальные функции. Отношения с публикой в большой мере определяют развитие искусства, условия существования его институций. А потому они всегда остаются в числе основных сюжетов в исследованиях социального функционирования искусства, выдвигая на первый план то одни, то другие аспекты взаимодействия. Современные цивилизационные тренды - глобализация, урбанизация и информационно-технологическая революция - способствовавшие бурному развитию средств массовой коммуникации, открыли невиданные ранее возможности приобщения к культуре и искусству все более широких масс, превратили искусство в элемент повседневного быта массового человека.

Ключевые слова: аудитория, публика, коммуникация, театр, кино, телевидение.

Өнер аудиториясы мәдени феномен ретінде

Аннотация. "Өнер тек өнер үшін" тұжырымдамасы өнер аудиториясының көрерменмен байланысын теріске шығаратын теорияларға қарамастан, өзінің үрдісінде өнер аудиториясыз тіршілік ете алмайды. Тек аудитория арқылы ғана өнер көркемдік хабарламасын таратып, өзінің әлеуметтік функцияларын іске асырады. Аудитория қарым-қатынас арқылы өнердің дамуы мен оның онтологиялық шарттарын анықтауға мүмкіндік береді. Өзара әрекеттесу аспектілері арқылы өнердің әлеуметтік қызмет етуін қамтамасыз етеді. Бұл тақырып бүгінгі

модернизациялану кезеңінде өте өзекті екені сөзсіз. Бұқаралық қатынас құралдарының қарқынды дамуына болысатын бұрын-соңды болып көрмеген жаһандану, ақпараттық-технологиясы сияқты заманауи өркениетті беталыстар байқалады. Соңғы жылдары кең белең алып жатқан бұқаралық ақпараттар арқылы мәдениет пен өнерге ықпал ету мен оларды қалыптастыру мүмкіншіліктері пайда болды және өнерді адамның күнделікті тұрмысының элементіне айналдырды.

Түйін сөздер: аудитория, жұртшылық, байланыс, театр, кино, теледидар.

Introduction

The accompanying social processes, the revision of value orientations and norms, the evolution of the system of artistic needs and demand for cultural goods have fundamentally transformed the conditions of cultural life and the institutional environment, breaking the age-old forms of existence of traditional forms of art. The cultural activity of a person has long been not limited to attending performances, concerts, art expositions, that is, "live" contacts of a person with art. But along with the positive effects of expanding the availability of art, the ongoing processes "reduce the possibilities of expanded spiritual reproduction of the individual and create real risks: reducing the already rather modest leisure role of art, further stratification of art into elite and mass, replacing a person's live communication with art with household consumption of his digital virtual images supplied via the Internet and the media, the final transformation of art into an industry" [1].

The influence of global trends on artistic culture is being refracted and strengthened in a peculiar way in the conditions of the current stage of socio-economic and cultural development of our country. The trend of commercialization of art, the loss of freedom and the subordination of artists to the requirements of the market, noted by P. Sorokin in the middle of the XX century, became especially relevant [2]. The adoption of the market paradigm and the related revision of the principles of state cultural policy forces cultural and art institutions to increasingly rely on their own resources and capabilities, focusing their activities on

meeting the needs of the end consumer - the viewer, listener, visitor.

Cultural Interests and Value Orientations of Society

The current situation of the existence of art in our country is characterized by a significant expansion of the supply and the presence of serious market competition between producers of cultural goods in the struggle for a potential consumer against the background of a significant expansion of leisure opportunities of the population. In the conditions of ambiguity of consumer choice criteria, the success and viability of works of art, their market prospects are determined not so much by their artistic and aesthetic merits, as by purposefully formed mass demand, which dictates the conditions and rules of the game to artists and distributors of artistic goods, determining, ultimately, the trends of artistic life. The awareness of the exceptional importance of the processes taking place in the sphere of culture stimulated the development of applied research of artistic culture, which is faced with the task not of studying individual facts, but of comprehending the mass laws of the evolution of cultural needs, as well as the behavior of people and society in relation to artistic culture. At the same time, in the modern actualization of the issues of relations between producers and consumers of artistic goods, the problem of the existence of communication barriers between art and its audience clearly appears as a result of insufficient knowledge of many essential characteristics of the art audience, lack of understanding of the origins and patterns of its cultural and economic behavior.

Theoretical understanding of the challenges of the time and the development of scientific concepts is becoming extremely relevant in solving many practical problems of the social functioning of art.

Research Methods

Scientific research that had a significant impact on the evolution of organizations understanding of the art of their audience. Scientific research that had a significant impact on the evolution of organizations understanding of the art of their audience. The research results are used to improve the artistic offer, develop marketing programs, and help expand and diversify ideas about who visits and why visits art organizations. Thus, a serious study of the audience of consumers, the art market with a real reliance on empirical facts today is not only an urgent scientific task, but also a necessary condition for the successful functioning of any organization of culture and art.

The study of the audience has a rich history, and the first experience of this kind that has come to us is study of visitors in the Liverpool Museum, conducted in 1884 [3]. This study marked the beginning of regular efforts to categorize the public. However, a deep philosophical understanding of the problems of art's relations with society began much later. At about the same time, the theoretical sociology of theater (J. Duvignot) and music (T. Adorno) took shape as relatively independent disciplines. However, in their development, the theoretical and empirical branches of the sociology of art were not identical, which gave rise to a discourse about the role of theory and empiricism in the study of the processes of social functioning of art. So, t. Adorno, in his philosophical reflections, insisted on the fundamental non-identity of the art of social reality. And the German sociologist A. Silbermann, arguing with T. Adorno on this issue, called for the formation of a science about art as a social phenomenon based on sociological generalizations of empirical data. At the same time, the most important

methodological principle of a comprehensive study of cultural life as the interaction of artists, works of art and the public was postulated[4]. The intensification of empirical research of the art audience in the West in the second half of the XX century was largely due to the fact that they were included in the mandatory agenda of American and European cultural institutions "due to the need to provide quantitative and qualitative indicators of their activities to state structures, sponsors and donors"[5]. It was largely due to the fact that they were included in the mandatory agenda of American and European cultural institutions "due to the need to provide quantitative and qualitative indicators of their activities to state structures, sponsors and donors"[5]. Subsequently, public research organizations were established in Canada (1991), the USA (1992), Australia (1995), Great Britain (1998), and a number of other European countries, and the study of social problems of the functioning of art organizations was put on a permanent basis.

In recent decades, research on the audience of certain types of art in the West has been very active. The results of these studies are published in regular reviews or on special network portals, as well as in the form of author's publications of the results of specific empirical studies. Among the modern foreign scientists who are actively engaged in research of this kind, we can name the following: S. Askegaard, L.D. Dierking, J. Dodd, J.H. Falk, D. Fleming, V. Golding, T.K. Hamann, M.K. Hogg, J.T. Jensen, C. Jones, B. Kolb, N. Lebrecht, L. Levy-Garboua, I.B. Lundgaard, B. Lynch, M. Meleddu, C. Montmarquette, J. Frieto-Rodriguez, R. Sandell, C. Scott, B.A. Seaman, J.M. Schuster, M. Solomon, etc.

At first, the interest in the public did not pretend to be scientific and did not set the task of identifying the laws of the social functioning of art. But as the audience of art grew, its importance for the development of art was increasingly realized not only as a perceiving side and an object of influence, but also as an active participant in the artistic process, able to

influence artists and the development of art. The interest in the audience from artists and art theorists naturally grew and acquired an increasingly special character.

"Before the public was still small and fairly homogeneous in class, cultural and psychological terms, but after at the turn of the XIX-XX centuries the problem of the public becomes really relevant"[6]. With the awareness of the role of the public in the artistic process came the understanding of the importance of its systematic study. In that time "experiments began to study the relationship of the public with fiction and theater at the level that can be legitimately considered as a more or less scientific view of solving the problem" [7].

The interest to the public and the realization that the history of art is not limited to the history of artistic works, and in the study of the problems of the social functioning of art, its relations with the viewer, listener, visitor have become the dominant plot.

The audience of the theater tools for studying the audience of art [9]. Owing to these works, the history and results achieved in the study of the public of performing arts and art museums are recreated in sufficient detail.

Unlike many Western countries, where the study of the art audience was stimulated by constant institutional pressure, in our country the interest in the problem was not so applicable nature. It was connected both with the improvement of the activities of cultural institutions and attempts to scientifically substantiate the state cultural policy, and with the theoretical understanding of the problems of human relations with art.

In recent decades, the study of the art audience based on empirical research in our country has been conducted in two directions.

1. Research on sociological surveys of the population gives the most holistic view of society, the public and art. The study of the opinions and behavior of the population in relation to art allows us to assess the role of art in people's lives, to identify the

structure and dynamics of cultural interests and preferences, to recreate a picture of the cultural life of a country or a particular region. Studies of this kind are an indispensable tool in solving general problems of the social functioning of art, determining the priorities of cultural policy. Comprehensive studies of the social functioning of art based on population surveys have great epistemological and prognostic potential, but their spread is hindered by the extreme complexity and cost of conducting.

2. Specific sociological studies of the art audience based on surveys of visitors to cultural and art institutions have a lower level of generalization, but they provide researchers with more detailed and reliable information about the actual audience - visitors, viewers, listeners. Allowing to solve both some theoretical and practical institutional problems, such studies become a condition for the normal functioning of cultural and art institutions and an effective tool for improving their work. In the research directions developed by them, the theoretical aspects of the social functioning of theatrical art and the methodological problems of conceptualization of the theater audience were combined with practical tasks of an institutional nature.

Considering cinematograph as a social institution, these scientists investigate the problems of the social role of cinematograph, the creation, distribution and perception of films. Attempts are also being made to comprehend the content of the screen world, its impact on the public. The focus of attention is not only on the problems of conceptualization of the audience of moviegoers, their film preferences and statistics of film attendance, but also on philosophical issues of the cinematic life of society.

The Audience as an Object of Mass Information

The article is devoted to the key element of the media system, which from the very

beginning of the development of the system was considered as an object of influence of the mass media. This position has long been introduced into the public consciousness by the ruling elites, who manipulated the masses, imposing favorable images and stereotypes on them. Therefore, the works of Western philosophers and psychologists, who considered the masses as a primitive crowd, "a lot of people without special merits", whose companions are immorality and stupidity, contributed in many ways. If we analyze the numerous definitions of the term "mass information", then almost all the formulations can be reduced to a generalized concept of mass information as social information distributed by technical means to an unlimited audience and causing mass interest. That is, the media is the source of information, and their audience is the receiver of this information, or, in other words, the object of the information subject's activity. And the flow of information is one-sided from the media to the audience. The place and role of the audience in the traditional media system, the concepts of "audience", "mass", "mass information" are considered. At the turn of the XIX-XX centuries, the social philosopher G. Tard saw both similarities and differences between the three cases of the mass – the crowd, the public, the audience – the types of mass are historically conditioned, appear due to changes in the nature and conditions of interaction in society, the development of communication technology leads to the fact that "instead of crowds gathered in the same closed space, at the same time, from now on we are dealing with scattered crowds, those with the public. Mass in the context of media research means primarily an audience consisting of consumers of cultural products, which is relatively large and not differentiated by place of residence and social class. To be mass means to be anonymous in relation to the communicator and to each other". The defining

characteristic for the mass media should be the need of the masses for it, and this consists in its general significance (information carries information that to some extent concerns everyone) and accessibility (it is distributed through open channels and is objectified either in natural language or in such artificial languages that the masses own). As a result, it turns out to be able to form a spiritual bridge between representatives of different social communities - with different life experience, different specialization in work, with different group (including class) positions. An audience can be defined as a stable set of people that arises on the basis of the commonality of their information needs, interests (arising from their social affiliation), as well as forms, methods, channels for meeting these needs, the deeper and better a media outlet responds to people's requests, the wider and more stable its audience is. One of the bases for the media typology is the characteristics of the audience. They include socio-demographic, socio-professional, socio-cultural parameters that serve as the basis for the formation of target media audiences. The main difference between the mass audience and the target audience is passivity in the search and perception of information. The social expectations of the mass consumer of information dictate to its producer what exactly, through what channels, in what forms should be presented to the audience by the media operating in the conditions of mass culture, in relation to the audience, they choose an expansion strategy. It reflects the general trend towards unification inherent in the mass press and television. The condition for unification for the audience is the freedom of access to information. In market conditions, the media audience has become regarded as a key commodity produced by the media for further resale to advertisers. The mass consumer of radio and television information "pays" with his time, which, in turn, is paid by the advertiser. The editorial

offices of radio and television set advertising prices depending on the rating of programs, those on the volume of the audience at certain intervals of broadcasting time. Lenin developed a new model and theory of the socialist press. In his writings, which was transformed from an organ of reporting political news into an organ of economic education of the masses. In the first place, it put forward the issues of labor, the development of a conscious attitude of the masses to it. The main topic was the organization of competition on socialist principles, ensuring transparency and comparability of the results of the work of labor collectives, the possibility of practical repetition of the experience of the best of them. The main principles and proclaims are party membership, nationality and mass character of the press. The main functions are agitation, propaganda and organization of the masses. Mass information was introduced into the strict course of the party-state management of the population. During the years of Stalin's rule and Under Stalin, the media turned into an effective tool for ideological management of society, a "driving belt" between the party and the masses, their role was also great in creating a cult of the leader's personality, mythologizing the life of the country of workers and peasants. A simplified perception of social phenomena, historical figures and events prevailed on the pages of newspapers and on the air. The monopoly on the truth in the hands of the country's leadership made it possible to make an arbitrary selection of these historical figures, to conceal or exaggerate the significance of their activities. In the following decades, the Soviet media continued to serve the interests of the bureaucratic apparatus, which did not trust the masses, believed that they should be constantly educated, nationalized, and effectively managed. This has further strengthened the sociological interpretation of the mass media. "The mass media should include not only those with which

journalists, officials, specialists speak, but also those that write to the editorial office, people tell journalists. The most accurate definition seems to be that mass information is a type of social information that the mass operates at any stage of its existence (production, distribution, consumption)". The participation of the population in the production of mass information has become one of the conditions for the effectiveness of journalism. According to Mr. Schiller, the involvement of many people in information activities on their own initiative ultimately represents the most reliable protection of society from control over information and manipulation of consciousness. When the power was in the hands of the liberals, and they turned from "socialism with a human face" to the market, the discussion with the media audience of the ways of developing a nationwide state lost its relevance, the path was chosen. Therefore, live discussions on political and economic problems have become limited to a narrow circle of specialists who support the new course. The dialogization of the media and the people was smoothly transferred to the circle of leisure interests, various entertainment programs and talk shows. The restoration of capitalist relations in society has led to the growth of general political and information-commercial media of the Western type, both in content and in form. The audience was again considered as an object of information and propaganda influence, as a potential buyer of an information product. Media owners were primarily interested in the rating of publications, which, first of all, is appreciated by advertisers, on whose finances the success of the current media is based. Politicians have turned the audience – the electorate into an object of manipulative electoral technologies. During the years of reforms, the media owners managed to wean the audience from active participation in the life of society through the mass media.

Conclusion

A new problem has also been reflected in the social studies of the art audience of recent decades - many empirical results are still waiting for their theoretical interpretation. It must be admitted that despite the obvious success in conceptualizing the audience, many important aspects of cultural aspects have not yet been sufficiently studied.

For example, the role of motivations and intellectual and cultural resources of the individual, the nature of individual preferences, evaluation of the results of visits and other diverse forms of human relations with art. The study of the motivational sphere and other manifestations of the inner world of a person as a source of subjective attitude to art cannot be standardized, and this determines the relative freedom of researchers both in setting tasks and in choosing ways to solve them.

Studies of the last decades accurately reproduce the picture of the artistic life of the country, the attitude of the population to art and the socio-cultural portrait of the audience. Today we have the opportunity to supplement this picture with information about the origins of cultural activity, the determinants and patterns of a person's introduction to art and his consumer behavior. At the same time, we are interested not only in general issues of cultural consumption, but also in the special things that characterize the real audience of different types of art: theatrical, musical, visual.

The aim of the research was a theoretical understanding and generalization from the standpoint of modern science of the laws and current trends in human relations with art, empirically recorded in the course of social dimensions. And you have found the need for:

1. Critical analysis and generalization of the world experience of studying the art audience.

2. Search and substantiation of methodological approaches adequate to modern challenges to the conceptualization of the art audience, the principles of the typology of the public and the segmentation of the art market.

3. Development of a system of meters and indicators that provides the possibility of operationalization of concepts and measurement of meaningful characteristics of a person, its motivational features and behavioral manifestations.

4. Identification of latent connections and trends in the cultural and leisure behavior of the population, its attitude to art, determination of the main leisure strategies.

5. Determination of trends in the evolution of the role of art in the life of a modern person, its connection with the socio-economic transformations of society.

6. Comprehensive characteristics of the art audience, in addition to its traditional socio-demographic descriptions.

7. Development of approaches to the content typology of the art audience, identification of the main trends and patterns in the consumer behavior of its various segments.

8. Clarification of traditional ideas about the role of socio-demographic characteristics and identification of real drivers of cultural activity.

9. Measurement of the relationship of cultural activity with intellectual and cultural resources of the individual and the characteristics of motivation.

10. Search for patterns of introducing a person to art and features of audience reproduction.

11. Identification of the most significant factors that have a statistically significant impact on the attendance of cultural and art institutions.

The question of the origins, determinants and patterns of cultural activity becomes the leitmotif of the entire study. Until now, this question has rarely been raised in the course of empirical research in a strictly

evidential form. The reason is primarily that such problems cannot be solved by traditional descriptive methods and require more accurate and reliable analytical tools.

The subject of the research is the changing system of artistic needs and the role of art in people's lives, current trends in human relations with art, as well as their determinants - a complex of socio-cultural and psychological characteristics of a person, his individual preferences and motivations that influence cultural activity.

References

1 Ushkarev A. A. Dynamics of artistic needs; causes and consequences. Culture and Art, 2018. p. 22.

2 Sorokin P.A. Man. Civilization. Society. General ed., comp. and preface by A. 10. Soyumonov: Trans. from English M.: Politizdat, 1992. 543 p.

3 Bitgood, S. Attention and Value: The Keys to Understanding Museum Visitors, Left Coast Press, Walnut Creek, California, paperbaek, 2013, 213 pp.

4 Silbermann A. Einpirischc Kunstsoziologie Eine Einfehrang mit kommentierter Bibliographie. Stuttgart, 1973. 238 s.

5 Maksimova A., Ryumina C., Lobanova L.

Guide to the research of museum visitors. Moscow: Polytechnic Museum, 2016. p. 8.

6 Khrenov I. A. The public in the history of culture. The phenomenon of the public in the perspective of mass psychology. M., 2007. pp. 340-352.

7 Focht-Babushkii Yu. U. Art in human life. Specifically, sociological studies of art in Russia at the end of the XIX-first decades of the XX century. History and Methodology. St. Petersburg, 2016. p. 187.

8 Theater as a sociological phenomenon. Ed. Il. L. Khrenov. St. Petersburg: Lleteya, 2009

9 Egorova M. N. Theatrical audience. The evolution of the questionnaire method. Moscow: GII, 2010. 162 p.

Transliteration

1 Baader V., Done E., Vrenderfer M. Predmet i naznachenie filosofii istorii [The subject and purpose of the philosophy of history]. – M.: Kolos, 1986. – 148 s. (in Russ)

2 Zavarzin G.A. Gumanitarnoe znanie i moral'nye razmyshlenija [Humanitarian knowledge and moral reflections] // Izv. RAN, Ser. filosofija. – 1996. – N 6. – S. 24-34. (in Russ)

3 Hamidov A.A. Mirovozzrenie i filosofija [World view and philosophy] // Adam alemi. – 2020. – N 3. – S. 19-31. (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Makulbekov Aidos Tolebekuly

PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Dronzina Tatyana Aleksandrovna

Professor, Doctor of Politology, professor, Sofia University, «St. Kliment Ohridski» at the University of Sofia, Bulgaria

Мақұлбеков Айдос Төлебекұлы

PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Дронзина Татьяна Александровна

профессор, саясат ғылымдарының докторы, Әулие Климент Охридский атындағы София мемлекеттік университеті, София, Болгария

Макулбеков Айдос Төлебекұлы

PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Дронзина Татьяна Александровна

профессор, доктор политических наук, Софийский государственный университет имени Святого Охридского, София, Болгария

СЫР ӨҢІРІНІҢ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ЗЕРДЕЛЕУ

Ж.О. Әбікенов

АННОТАЦИЯ

Қазіргі таңда ғылымның мәдени құндылықтар саласында зерттелмей жатқан және заманауи тұрғыдан зерттеуді қажет ететін мәселелер баршылық. Қазақстан Республикасының тәуелсіздікке жетіп, қоғамның саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани салаларындағы пайда болған түбегейлі өзгерістер мәдениеттанушылар алдына, оларды жаңаша зерделеу міндетін қойды. Осы міндетті жүзеге асыруда жұмысымызға жаңаша тұрғыдан қарау үшін, зерттеу тәсілдерін пайдалану қажеттілігі туындап тұр.

Біз зерттеу нысанасына алып отырған Сыр өңірінің мәдени құндылықтарының даму кезеңдерін, қызметі мен бағыттарын заманауи тұрғыда зерттеудің маңызы зор. Сыр өңірінің мәдени құндылықтары қазақ мәдениет әлемінің бөлшегі ретінде толыққанды мағлұмат беретін мәдени жәдігер болып табылады. Сыр өңірінің мәдени құндылықтарын талдаудағы ғылыми-теориялық мәселелері мәдени антропологияда бұған дейін арнайы зерттеу нысаны болмағандықтан, оны жан-жақты кең қамтылған пәнаралық өрісте қарастыру әрекеті семантикалық, прагматикалық идеялар негізінде зерттеу, мәдени құндылықтардағы ақпараттық мазмұндық-семиотикалық аясы негізінде ұлттық әлеуетін және түрлі мәдениетті құрайтын негізгі элементтерін жіктеу, түркі дүниетанымындағы мәдени құндылықтардың қасиеттілігі туралы түсінігін анықтау өзекті мәселе болып табылады. Мақалада кросс-мәдени зерттеу жүргізіп, кросс-мәдениеттегі ерекше мәселелерді, талаптар мен зерттеу бағыттарын анықтадық.

Түйін сөздер: мәдениет, құндылық, идентификация, фактор, мәдени зерттеу.

Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда университеті,
Қызылорда, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ж.О. Әбікенов
abikenovkz@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Әбікенов Ж.О. Сыр өңірінің
мәдени құндылықтарын зер-
делеу // Адам әлемі.
– 2021. – № 3 (89). – Б. 24-37.

Изучение культурных ценностей Кызылординского региона

Аннотация. В настоящее время существует множество вопросов в области культурных ценностей науки, которые не изучаются и требуют изучения на современном уровне. Коренные изменения, произошедшие в политической, социальной, экономической, культурной и духовной сферах общества с момента обретения Республикой Казахстан независимости, поставили перед культурологами задачу изучить их по-новому. Для того чтобы по-новому взглянуть на нашу работу при выполнении этой задачи необходимо использовать исследовательские методы.

Важно изучить этапы развития, деятельности и направления культурных ценностей Кызылординского региона, которые являются предметом исследования. Культурные ценности Кызылординского региона считаются культурным артефактом, дающим полную информацию о казахстанском культурном мире. Поскольку научные и теоретические вопросы анализа культурных ценностей Кызылординского региона не были предметом специальных исследований в культурной антропологии, попытка рассмотреть их в комплексном меж-

дисциплинарном поле на основе семантических, прагматических идей, классификации различных основных элементов, формирующих культуру, элементов тюркского мировоззрения, определении понятия святости культурных ценностей в тюркском мировоззрении, являются актуальной проблемой. В статье мы провели кросс-культурное исследование и определили конкретные проблемы, требования и направления исследований в кросс-культуре.

Ключевые слова: культура, ценность, идентификация, фактор, культурологическое исследование.

Study of Cultural Values of the Kyzylorda Region

Abstract. Currently, there are many issues in the field of cultural values of science that are not studied and require study at the modern level. The fundamental changes that have taken place in the political, social, economic, cultural and spiritual spheres of society since the republic of Kazakhstan gained independence have set the task of studying them in a new way for cultural scientists. In order to take a fresh look at our work in this task, it is necessary to use research methods.

It is important to study the stages of development, activities and directions of cultural values of the Kyzylorda region, which are the subject of research. The cultural values of the Kyzylorda region are considered a cultural artifact that provides complete information about the kazakh cultural world. Since the scientific and theoretical issues of the analysis of cultural values of the Kyzylorda region were not the subject of special research in cultural anthropology, an attempt to consider it in a complex interdisciplinary field on the basis of semantic, pragmatic ideas, classification of various basic elements that form culture, elements of the Turkic worldview, defining the concept of the sanctity of cultural values in the Turkic worldview are an urgent problem. In the article, we conducted cross-cultural research and identified specific problems, requirements and research directions in cross-culture.

Keywords: Culture, Value, Identification, Factor, Cultural Research.

Kіріспе

Әлемді баурап алған жаһандану дәуіріндегі мәдениетаралық өзара әрекеттесу аясындағы түркілік әлемнің рухани өзіндік тұтастығын анықтап алу да, оның ықпалдасуының болашағын көрсету де өмір қажеттілігі болып отыр. Адам туылғаннан бастап белгілі құндылықтар жүйесін, әдетте, осы күйінде қабылдайды. Мысалы, отбасылық, топтық, ұлттық, мемлекеттік, өркениеттілік. Еркін таңдау қабілеті тек шығармашылық типтегі адамдарға тән. Нәсілдік, этникалық, діни және т. б. дискриминация жеке адамның эволюциялық қажеттілігі барысында оны топтық бірегейлік формасына еруге мәжбүрлейді. Мұндай топтар көп жағдайда өз ынтымағының арқасында өмір сүруге бейімді келеді [1, 44 б.].

Дәстүр әлеуметтік өмірдің бойында көрініс табады, бірақ мәнісі әртүрлі болуы мүмкін. Бір салада оның принципі-

алды сипаттамасы болса, екінші салада минималды болуы мүмкін. Осылайша, дәстүр қоғам мен мәдениеттің «ұжымдық жадысы» болып табылады. Олар адамзат дамуының сабақтастығын қамтамасыз етеді. Кей жағдайда әлеуметтену мен инкультурация үрдісі де дәстүрге сүйенеді. Тұлға дәл осы дәстүр арқылы ұжымдық жадыға қосылып, өткенді игере отырып, нақты кезеңге бейімделе бастайды. Бірақ әр ұрпақ дәстүрді өздігінше игереді, адамзат әр даму сатысында оған өзіндік бір сипаттама беріп, мәнісімен толықтырады. Мәдени мұраның кейбір элементтері қабылданып, кейбірі жоққа шығарылады, осы орайда олар жағымды да жағымсыз болуы мүмкін. Жағымды тұсы ол мұралар ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіледі, игеріледі, ал артық немесе мүлдем жойылу керек дегендердің бәрі жағымсыз дәстүрдің қатарына еніп кете береді. Кей жағдайда дәстүр тек үлгі болудың орнына мәжбүрлік механизміне ауып кетіп отырады, бұл

жағдайдың үлкен кикілжің туындауы мүмкін [2, 44 б.].

Дәстүрге қарама-қарсы түсінік жаңашылдық болса, әлеуметтік-мәдени өзгерістердің алғышартын туындататын түрлі деңгейдегі жаңа мәдени үлгіні қалыптастыру механизмі болып табылады. Мәдениеттің басты қасиеті де осы, яғни, дамуға, жаңаруға деген қабілеті. Біз көз алдымызға инновациясыз қоғамды елестете аламыз, тіпті ондай қоғамдар бар да, оларды тұрақты мәдениет деп атап жатамыз, ал дәстүрсіз қоғамды елестету мүмкін емес. Егер дәстүр негізгі қаңқа болса, инновация осы қаңқаның шатыры болады. Дәстүр қоғамның өмір сүруі үшін қажет болса, инновация осы қоғамның дамуы үшін қажет. Сондықтан тек дәстүрге сүйену қоғамды артта қалдырып, ілгері жылжуға жол бермейді [2, 145 б.].

Қарама-қайшылықтарына қарамастан, дәстүр де жаңашылдық та өзара бір-бірімен байланысты, тіпті оларды саралау да қиынға соғады: бірде-бір инновация үнемі жаңашылдық болып қалмайды, осы сияқты дәстүр бастан-ақ дәстүр болып емес, ол да инновация сияқты туындаған болатын. Кезкелген жаңашылдық уақыт өте келе дәстүрге айналатыны айдан анық. Жаңашылдықты қабылдап, оны игере алу дәстүрдің өміршеңдігін білдіреді. Жаңашылдықтың этностың дәстүріне айналғандығын, этностың жадысынан инновацияны қабылдаған кезеңді мүлдем ысырып, қабылданғандардың бәрі тарихтың бір бөлігіне айналған кезде ғана айта аламыз.

Әдіснама

Ғылыми жұмыстың әдіснамалық және теориялық негізінде Сыр өңірінің мәдени құндылықтарын талдау жатыр. Ізденістің мазмұнындағы архитектуралық бірлік логикалық және тарихи талдаудың ішкі байланысын айқындаудан туындайды, мәдени рәміздерге түсіндірме беру барысында ұлттық болмыстың

гомогендігі мен тұтастығына басымдық берілді. Зерттеудің әдістемелік негізінде батыстық, ресейлік және қазақ мәдениеттерінің тарихи мәтіндері талдау объектісі ретінде алынды. Кросс-мәдени ерекше мәселелердің жиналуымен, талаптар мен зерттеу бағыттарымен анықталады. Бізде осы үлгі негізінде тәжірибе үшін екі таңдау тобы алынды. Кросс-мәдени зерттеу болғандықтан таңдау тобы ретінде Сыр өңірінде тұратын қазақ және кәріс ұлтының тұрғындары алынды. Әр топ 15 адамнан, яғни эксперимент толық 30 адамға жүргізілді. Этносаралық қарым-қатынастың кросс-мәдени ерекшеліктерін диагностикалық зерттеу жүргізу үшін мынадай әдістемелер алынды, олар: Л.Г. Почебуттің Флоренс Клохан және Фред Стродберг теориясына негізделген «Мәдени-құндылық бағдарлану тесті және экспресс сауалнама «Толеранттылық индексі» болып табылады. Л.Г. Почебуттің Флоренс Клохан және Фред Стродберг теориясына негізделген «Мәдени-құндылық бағдарлану тесті мәдени құндылықты бағдарлау тесті мәдениеттің қалыптасуының басты үрдісін анықтауға арнылған. Әдістеме 5 пайымдаудан тұрады. Әр пайымдау 3 нұсқадан тұрады. Клохан және Стродбек тұлғаны құндылық бағдарлау жиынтығы ретінде алынды.

Негізгі теория

Ресей философы С.А. Арутюнов та «жаңашылдықты қоғамды дамытуға жетелейтін үдеріс ретінде қарастырып, тіпті құдіретті саналатын жаңашылдықтар, дәстүрге айналғаннан кейін, қоғам дамуы барысында маңызды рөлге ие болады» дейді [3]. Осылайша, мәдениеттің ілгері жылжуы үшін дәстүр мен жаңашылдық бірдей деңгейде қажет. Екеуінің біреуіне ғана басымдық беру, кері әсерге әкеледі. Мәдени эволюция мен қоғамның мәдени жаңаруы, аталған екеуінің қаншалықты үйлескеніне бай-

ланысты. Дәстүр мен жаңашылдық бір-біріне бинарлық оппозиция болып табылады ма немесе бір-бірін толықтырады ма, бұл жаңарудың теориясы мен тәжірбиесі саласындағы негізгі мәселелердің бірі.

«Мәдени индустрия» ұғымын алғаш рет қолданысқа енгізген Франкфурт мектебінің өкілдері Макс Хоркхаймер мен Т. Адорно. Олардың пікірі бойынша, «мәдениет индустриясы - өнер, кескіндеме, кино және т.б. салаларда біркелкі, стандартталған жаңашылдық жасау туралы өндірістік аппарат. Мәдениет индустриясы өндіріс пен тұтынушысы бар тауардың әртүрлілігі ретінде түсіндіріледі. Тұтынушы – ол көпшілік, олар капиталистік қоғамдағы стандартталған өнер арқылы әрекет жасау объектісі».

М. Хоркхаймер мен Т. Адорно «мәдени индустрияны бір жағынан, мәдениетті экономика саласын жетілдірудің жаңа тәсілі ретінде қарастырса, екінші жағынан, мәдени индустрия адамның индивидуалдылығын жоғалтатын, бұқаралық мәдениетке тән құбылыс» деп сын айтады. Соған қарамастан, авторлардың пікірі бойынша, «мәдениет индустриясы капитализмнің тіршілік етуін қамтамасыз етеді, еркіндік иллюзиясын тудырады, индивидтің санасын бақылауға мүмкіндік береді. Мәдениет индустриясының мақсаты тұтынушының фантазиялық қабілетін тежеу арқылы пайда табу» [4, 162 б]. Бүгінгі күні мәдени индустрия мәселесі әлі өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ. Батыс елдері мәдени индустрияны қайтадан экономиканың даму көзі ретінде қарастырады. Бір ерекшелігі егер М. Хоркхаймер мен Т. Адорно бұқаралық мәдениетке ғана тән мәдениет деп түсінсе, қазіргі кездегі маркетингтер мен арт-менеджерлер мәдени индустрияны адамның шығармашылық индивидуалдылығының жемісі және жақсы табыс көзі деп санайды. Бүгінгі таңдағы мәдени индустрия саласындағы іс-шаралар тұтынушыларға мәдениетті бренд ретінде ұсынады.

Авторлардың пікірі бойынша мәдени индустрияның дамуында бұқаралық коммуникация құралдары маңызды рөл атқарады.

З.Н. Исмағамбетова атап көрсеткендей: «виртуалды-кинематографиялық шындық экраннан нақты гиперреалды әлемге өтеді, ондағы индивид күшқуатынан айырылған қуыршақ сияқты және болып жатқан оқиғаны сырттан бақылап тұрғандай күй кешеді. Жаттанудың иррационалдық формалары үстемдікке ие болған жағдайда деструктивті күштердің қалыптасуы орын алады, олар барған сайын «адамдағы» «адамилықты» жойып, үстемдік пен биліктің күшеюіне алып келеді» [5, 210 б.].

Алайда, жаһандану дәуіріндегі нарық сұранысын қанағаттандыруға бағытталған білім беруде адамдық қасиеттерден гөрі маман ретіндегі бағалану алдыңғы қатарға қойылатыны жасырын емес. Бұл білім беру өзінің кең мағынасындағы маңызын жоғалтып, «шектелген» немесе Г. Маркузе тілімін айтқанда, «бірөлшемді» адамдарды өндіру коорпорациясына айналып кетпей ме деген сұрақты алдыға қояды. Осы тұрғыда академик Ә.Н. Нысанбаевтың ортаға салған мына бір пікірі өте орынды деп ойлаймыз: «мәдениет пен ғылым саласында либералды-демократиялық қоғам құндылықтарының ықпалы артып отыр. Қазақстан халықтарының дәстүрлі құндылықтары мен өзіндік мәдени мұраттары қатты қысымға ұшырауда, сондықтан олар өздерінің рухани мұраларын сақтап қалуға талпынуы керек. Бірақ сонымен қатар, олар батыс мәдениетінің нормаларымен де өзара әрекеттесіп, өзара толығуы қажет. Мәселе батыс мәдениетімен бәсекеге қабілетті болу үшін құндылықтарды қайта қарап, қазақ мәдениетін қайта жаңғыртып дамыту туралы болып отыр. Қарқынды өріс алып отырған жаһандану жағдайында, Қазақстан халықтарының дәстүрлі құндылықтары мен либералды-демократиялық қоғам құндылықтары-

ның конструктивті сұхбаты өте қажет. Өтпелі қоғамның мәдениет саласындағы күрделі қатынастарын реттейтін және халқымыздың мәдениетінің қайталанбастығы мен өзіндік сипатын қамтамасыз ететін заңдар қажет» [6, 92 б.].

Т.Х. Ғабитов: «бүгінгі күрделенген дүниенің жаһандану үдерісі кезеңінде ұлттық бірегейлікті сақтап қалу ең негізгі мәселенің бірі екенін атап көрсетеді. Бүгінгі күнгі ашық қоғам мен экономика, мәдениеттер интеграциясы және т.б. идеялар негізгі мәселелер болып отыр. Бұл жағдайда ұлттық бірегейлікті сақтап қалуды халықтың ішкі өмір сүру компоненттерін қорғаудан басталады: мәдениет, тіл, дін және т.б. Жаһандану мәселе етіліп көтерілген сайын, ұлттық өнерге, мәдениетке, тілге, дінге аса ден қою күшейіп келеді. Мәдениеттің тамырын ұлттық құндылықтармен байланыстырып, олардың шығу тегін зерттеуге деген қызығушылық өсуде. Олай болса, ұлттық бірегейлікті сақтап қалудың ең ұтымды жолы-жас ұрпақтың бойында ұлттық руханилықты дамыту бағытында тәрбие мен білім беру» – деп, мәдениеттің ұлттық болмысының өзгешелігі оларды ерекшелендіріп тұратындығын келтірген [7].

Философ Қ. Затовтың пікірінше: «қазіргі Қазақстан қоғамы алдында жаһандану талабына абыроймен жауап бере отырып, өзінің тек өзіне тән кемелдену жолын таңдау мәселесі туындап отыр. Біздің пікірімізше, Қазақстанда бұл үшін барлық алғышарттар қалыптасқан және ХХІ ғасырда Қазақстан әлемдік мәдени кеңістікке көп мәдениеттерді тоғыстыра отырып, өзіндік келбетін айқындаған өркениет ретінде енетіні күмән туғызбайды» [8, 223 б.].

Негізгі бөлім

Сыр өңірінде де мәдени қатынастар жаңа құндылықтық жүйелердің орнығуына байланысты күрделене түсуде. Сондай мағынадағы күрделі және өзекті мәселелердің қатарына мәдени

үдерістер құбылысының өзіндік көрінісін жатқызуға болады және ол практикалық тұрғыда ғылыми пайымдауды қажет ететін ерекше мәдени құбылыс. Жалпы бұл мәселеге тек теориялық мағынада ғана емес, сонымен қатар соңғы уақытта мәселенің әлеуметтік-мәдени, рухани-практикалық қырларына да үлкен мән берілуде.

Қазіргі кезеңде Сыр өңірінде жаһандану құбылыстарының ауқымы мен әлеуметтік дүниенің жаңғыру мен жаңару үрдістері пәрменді түрде кеңейіп келеді. Сыр өңірі қазақтарының құндылықтық әлемін талдаудың теориялық-әдіснамалық негіздері күрделі мәселелерді шешуде Сыр өңірі қазақтарының өмір салтына және құндылықтар дүниесіне ықпал ететіндігін байқаймыз. Осы тұрғыда Сыр өңірінде қазақтарының санасындағы құндылықтық-идеялық ұстындардың қалыптасуы және жаһандану жағдайындағы құндылықтық әлемінің жаңаруының салт-санамен ортақ тұстарына баса назар аударуға болады.

Бүгінгі виртуалды жазу мәдениеті негізгі қарым-қатынас құралы болып тұрған заманда мұның бөлініп, бір-бірінен рухани жаттануына, мәдени-әлеуметтік оқшаулануына, лингвистикалық және этнопсихологиялық ерекшеленуінің бел алуына себеп болып отыр [9, б. 20].

Сыр өңірінің қазақтарының ойлау машығының, мінез-құлқының, ардақ тұтатын құндылықтарының, ұстанатын әдет-ғұрпының және т. б. бірегейлігі көптеген әлеуметтік-психологиялық факторларға байланысты қалыптасқан құбылыс. Олардың ішінде қоныстанған өлкесінің табиғаты, шаруашылық жүргізу тәсілдері сияқты қосымша факторлар болғанымен, ең басты біріктіруші фактор тарихи санасының, тарихтағы оқиғаларға көзқарасының, тарихи жадының ортақтығы болып табылады.

Себебі, Сыр өңірінің қазақтарының рухани кеңістігінде ұлттық мәдениетіміздің төлтумалық мәйегі, дәстүрлі жәдігерлері барынша бірегейлікпен сақталған.

Мәселен, осы тұрғыдан алғанда эстетикалық құндылықтарға негізделген ұлттық болмысымыздың басымдылық танытатын мәдениетке толықтай жұтылып кетпей әрі қарай өрбуі ұлттық келбеттің болашағы үшін маңызды. Ал, осы мағынадағы әлеуметтік қауіптер мен келешекке деген күмәнданулардың бар екені анық, әрине жаһанданудың сын-көгерлері кез келген әлеуметті өзіндік қыспаққа алады, оның ішкі әлеуетін өзіндік сынақтардан өткізеді.

Қазіргі Сыр өңірінің қазақтарының мәдениетінің тарихи бастауларын анықтау арқылы біз оның мәдени құндылықтар жүйесінің толық мәдени рәміздік картинасын жасай аламыз. Жалпы өзара мәдени қатынастардың жаңа қырларының анықталуы және ол негізінен құндылықтық бағдарларымызды қайта қарау мәселесімен байланысып жатады. Мәселен, кейбір жастардың өздерінің этникалық өзіндік санасына, тіліне, діліне салқынқандылықпен қарай бастағаны алаңдатады. Сыр өңірінің қазақтарының қазіргі замандағы әлемді эстетикалық тұрғыда рухани игеруінің ерекше рәміздік белгілерін ашып көрсету үшін оның өзіне тән ерекшеліктерін ғылыми байыптау қажет және сонда ғана эстетикалық құндылықтардың мағынасы баршаға нақтылана түседі.

Дегенмен Сыр өңірі қазақтарына да нарықтық экономиканың заңдылықтары онда тұратын қазақтардың діліне, өмір-салтына, психологиясына әсер етіп, аздап дәстүрлі мәдениеті мен құндылықтарын тұтынушылық көзқарас біртіндеп ығыстырып барады. Бұл құбылыстарды жіктеп сараптасақ базар экономикасының толқынына түсіп, тұрмыстық күй-жайы жақсарып, байи бастаған қазақтар, ұлттық салт-сана, мәдени дәстүр, адамдық этиканы ескеруден гөрі экономикалық мүддеге бой ұрып, атақ шығаруға әуестеніп кеткендер де пайда болған. Бұл топтағылардың дүниетанымдық түсінігі мен көзқарастары, адамгершілік қасиеттері материалдық жағдайлармен өлшенуге

айналғанын аңғартады. Адамның рухани жетілуінің тетіктерін іске қосу қажеттілігі туындап отыр. Адам болмысының мәні тойып ішіп-жеумен, қызылды-жасылды киінумен, әдемі машина мініп саяхаттаумен анықталмайтыны белгілі. Алайда қазіргі экономикалық прагматизм шексіз байлыққа ұмтылысты арттырғаны қазақтардың пиғыл-пейілдеріне де әсерін тигізбей қалмады. Қазіргі таңда Сыр өңірі азаматтарының арасында өздері жайлы мәлімет беру үшін рәміздік тұрғыда сатып алынған материалдық мүліктерімен, қымбат киімдерімен, қымбат көліктерімен өзін-өзі таныстыру мүмкіндігін репрезентациялауға бейім, бұл белгілер арқылы басқалармен қарым-қатынас жасауда назарда болу мүмкіндігі деп қарастыратын топтар да бар.

Сыр өңірінде мәдениет үлгісінің таралуы үлкен топтар мен қоғамдар шегінде бұқаралық ақпараттар құралдары және әлеуметтік желілер көмегімен үлкен аудиторияға жеткізілуде. Бұқаралық ақпарат құралдары құндылықтарды қалың қауымға немесе макроортаға дейін жеткізеді. Алайда бұқаралық ақпараттар және әлеуметтік желілер көмегімен таралған идеяларды бұқаралық мәдениеттің бір бөлігі деуге болмайды. Біз күнде үлкен аумақта ақпараттар аламыз, бірақ одан игеру үшін аз ғана бөлігін аламыз. Егер де жаңа мәдени норма немесе құндылық кең аудиториямен, микроортамен мәдениеттің пайдалы, қажетті бөлігі ретінде қабылданатын болса, егер де ол қазіргі қоғамның басқа мәдениет үлгілерімен таласта төтеп бере алса, онда ол осының бөлігі болып қалыптасады. Әрі қарай қолдану барысында мәдени үлгі адамдармен игеріледі, тұлғаның жеке-дара мәдениетіне бөлінбес бөлік ретінде енеді, процесс қайталаана береді.

Сыр өңірінде дәстүрлі қоғам мәдени талаптардың бұзылу жағдайын түзету, өңдеу, нақты ұлттық мәдени жүріс-тұрыс нормаларының шектен шығып кетпеуін қадағалап отырады. Осыған сәйкес ин-

вектива күші белгілі бір нормаларды бұзуға салынатын мәдени тыйым күшіне тікелей қарама-қарсы тұрғанымен әлі келмейді. Бұл жағдай семантикалық тұрғыда сіңіп, әртүрлі нормативтік талаптар мен тыйымдары бар нақты мәдениеттердегі аксиологиялық толықтыруларға тәуелді кең спектрді қамтиды.

Ақпараттық технология өрістің ең динамикалық компонентіне айналғалы бері, әлеумет, саясат және қоғамдық қарым-қатынастарды реттеуде түбегейлі өзгерістердің орын алуына себеп болды. Рухани салада да үлкен төңкеріс байқалуда, ақпарат алу, тарату адам айтқысыз жылдамдыққа жетті. Демек, заманалы ақпараттық технология ойлаудың типтерінен бастап, білім алу формасы, қоғамдық пікір қалыптастыру дағдысы, рухани процестің бағытын түрлендіре алатын деңгейге жетті [10, 17 б.]. Жаңа технологиялар әлемді жаңа эволюциялық белеске шығарып отыр. Бұл белесте ақпараттық қоғам бүгін «smart» терминімен белгіленіп отырған қоғамға айналады: smart-көлік, smart-энергетика, smart-тамақтану. «Ақылды» инфрақұрылымды қалыптастыру және «ақылды» технологияларды енгізу – әлемдегі ірі мегаполистердің қазіргі дамуының негізі [11, 89 б.]. Смарт-білім беру, смарт-кітапхана, смарт-кампустер және тағы басқаларды дамыту бойынша жеке бағдарламаларды ендіруге кіріскен университеттер санының өсуі smart-технологиялардың қоғам өміріндегі шешуші маңыздылығының дәлелі. Бірақ, көбіне техниканы қолданумен байланысты смарт-тенденциялардың айқын басымдылығымен қатар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен рухани-адамгершілік саланың даму деңгейлерінің арасында алшақтық байқалады [11, 90 б.].

Сыр өңіріндегі қазіргі әлеуметтік мәдени ахуалын ғылым мен техника жетістіктерінің өндіріс пен тұрмыс салаларына кеңінен енуі мәдениеттің қызмет ету формасын күрделі өзгерістерге ұшыратты.

Компьютерлік технологиялардың дамуы мен ғаламтордың кеңінен таралуы экрандық мәдениетті жаңа деңгейге көтеріп, «Кассеталық мәдениетті» видеокассета, бейнемагнитофонды, радионы ығыстырып, рухани құндылықтарды өндіру, тарату мен тұтынуға өзіндік ерекшеліктер алып келді. Ол өмірдің әртүрлі жұмыс, білім алу, дем алу, шығармашылықпен айналысу және т.б. жақтарына деген қатынасты өзгертті. Таңдау, көбейту немесе тұтыну адамның өз еркі арқылы жүзеге асырылып, «үй мәдениетінің» ерекше типі қалыптасты, оның құрамдас элементтері қатарына кітаптан өзге CD дисктер, ғаламторға жалғанған телефон, радио, телевизор, видео және фотоқұралдар жеке компьютерлер құрады. Бұл арсенал «пәтердің жадында» жинақталған «әлемдік мәдениеттің банкісі» рәмізін береді. Жалпы әлеуметтендіру жүйесі түбірлі өзгеріп, адамның белсенді субъект ретіндегі рөлін өзгеріп, қатынастар саласының аумағын гаджеттер тарылта түсті.

Барлық тұста тұтынушы қоғам ретінде смартфондағы өзі қалаған бағыттағы ақпаратты қылғытып жұта беретін, талғамы мен эстетикалық көзқарасы ұялы телефонмен айқындалатын, гаджетпен өмір сүретін тұтас ұрпақ қалыптасты. Қазіргі әлеуметтік желі дегеніміз не? Бұл сүзгіден өтпеген ақпаратты қалғандары іліп алып кетеді. Кейбірі оны шынайы қабылдап жатады. Осылайша, тар шеңберді айналып жүр. Қоғам нені оқығысы, не тыңдағысы келеді, қайсысына қызығады, соған жүгіреді. Бұл да сауық мәдениетінің жалпы көрінісі, салтын, әдет-ғұрпын, дағдысын ұмытқан елдің хал-ахуалы. Сауық мәдениеті ұлттық мемлекет, дәстүрлі қоғамның айырма белгісін жойып, халықтардың қол созған құндылықтарын арзан ұғым-түсінік төңірегінде жинап, бәрін таяз, жадағай мазмұнға келтіреді, сөйтіп, теңестірілген бар мағына бір ғана мәнді білдіреді, ол-қызықтыру, жұрттың елтуі. Әлбетте,

интернет басылымдар мен журналдар, сайттардың әлеуметтік норма мен құндылықтар трансформациясындағы ролі зор. Мәселен, қазіргі таңда «жылтыр мәдениет» интернет кеңістікте кеңінен насихатталуда.

«Жылтыр мәдениетке» қарсы тұратын сапалы контент қазақстандық сегмент, танымдық контент өте аз. Байыпты, әлеуметке пайдалы контент әзірлеуде шығармашылық бәсекелестік мүлдем байқалмайды. Интернет дүниесінің қарымы шетсіз-шексіз, бірақ адамзаттың туындыгерлік мүмкіндігі шектеулі. Атап айтар болсақ, контенттің басым бөлігі сырттан енеді. Әлемдік жаңалықтарды сараптау барысында объективтілік аз. Оның басты себебі дайын ақпаратты аударып беруімізде. Ақпараттың дұрыс-бұрыстығы, мүдделер қақтығысы ескерілмейді.

Мультимедиалық платформалардың форматы әлде де өзгеріске ұшырап, тәжірибе ретінде түрлі функциялар қосылуда, жаңаруда. Тұтынушының сұранысына орай өзгеріп немесе түрленіп келеді.

Сыр өңіріне де қазіргі заманғы еңбек нарығы XXI ғасырдың Мерчендайзер, Логистик, Девелопер, Копирайтер, Джоббер, Коучер сынды жаңа мамандықтарын әкелді. Осы аталған және басқа да жаңа мамандықтар қазіргі заманғы еңбек нарығында өте үлкен сұранысқа ие және бұл мамандықтар енді мамандық таңдауға бет бұрған жастар үшін өте тиімді [12].

Дегенмен Сыр өңіріндегі ақпараттық технологиялардың жағымды салдарын қарастырсақ мәдени танымдық рөлі күннен-күнге артып келеді. Интернет желісі білім алуға, пайым-парасатты, жалпы ой-өрісті кеңейтуге мол мүмкіндік беруде. Әлемнің беделді кітапханаларының электронды нұсқадағы кітаптарын қалың бұқара үйден шықпай оқи алады. Әсіресе ауыл-аймақта тұратын, сырт жұртқа шығып, саяхаттауға мүмкіндігі жоқ, бірақ мәдениет пен руханият жаңалықтарынан,

әлемдегі ғылыми жетістіктерден хабардар болғысы келетіндер үшін интернет таптырмас рухани кеңістікті қалыптастырып отыр. Дегенмен интернеттен ақпарат алу мәдениеті ауыл-аймақта толық қалыптасып үлгерді деп айта алмаймыз.

Көпшілік мұраты қызық кешу философиясына құрылғандығын, бұқаралық сипаты ессіз көптің қасиетіне айналған бұқаралық мәдениет құбылысы Сыр өңірінде де бар ішкі мәнімен көрінбей, тысымен жұрт көзіне түсті. Бұл сипатты жіктей, зерделей келе үлкен мәселе бар екенін аңғарамыз. Алайда басты мәселе толассыз ақпараттар тасқыны мен идеологиялық ұстанымның «жылтыр мәдениеттің» жетегінде екендігінен қауіптенеміз. Ал, ежелгі рухани құндылықтардың тынысын тарылту жаппай жұтаңдық тудыратыны белгілі. Медиа кеңістік ұсынып отырған мәдени құндылықты қоғам еріксіз қабылдайды. Яғни медиа арқылы адамның мәдениеті, мәдени-идеологиялық талғамы тиянақталады. Одан кейін ғаламдық деңгейде осының барлығын қамтитын үлкен бір аксиологиялық карта қалыптасады.

Сыр өңірінде адамдар көбінесе материалдық сипаттағы мәселелерге алаңдаулы, себебі жастар, аз оқып, театрларға және көрмелерге азырақ бара бастады. Сондықтан оларға қызығушылық танытатын адамдар аз болса, әдемі нәрселерді жасағанның мәні қандай? Бұл енді материалдық мәселелерге алаңдаушылық және рухани мүдделердің жоқтығы-ұқсас дәрежедегі заттар. Шынын айтсақ, әрбір әлеуметтік қабаттың да осы материалдық алаңдаушылығының себептері өзіне тән: біреулер тапқан табысын керекті нәрселерге зорға жеткізеді, ал кейбіреулер қазіргі заманғы тұтынушылықтың құрбанына айналды: яғни неғұрлым көбірек болғанын қалайды.

Түсінбейтін нәрсені қалай жақсы көруге болады? Яғни, бірінші кезекте бұл өнерді қабылдау-түсінудің қажеті жоқ

төмен сапалы өнерді емес, жоғары сапалы өнерді қабылдау мәселесі. Әрине, бізде отандық және әлемдік мәдениеттің шедеврлерін бағалайтын білімді адамдар бар. Мәдени адамды тәрбиелеу мемлекеттің басымдықтарына кірмейтін болғандықтан-бұл әр азаматтың жеке ісі. Сондықтан да жоғары өнер сұранысқа ие емес: ол тек қоғамның білімді бөлігіне ғана тән, бірақ ешбір жағдайда көпшілікке лайықты нәрсе емес.

Талдау

Жалпы алғанда, «кроссмәдени» және «дәстүр» ұғымдары синонимдес болып келеді. Ал ұлт дәстүрді жүзеге асырушы да, дәстүр-бір-біріне қайнаса-бітіскен, тұрақты тұтастықтағы мәдени парадигмалардың кешені ретінде қабылдануы тиіс. Кроссмәдениет адамның барша іс әрекеті мен процестерінің айырылмас бөлшегі болған жағдайда ғана өміршең болады. Мысалы, өзін-өзі ұстай білуі, киім кию мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, қарым-қатынас мәдениеті және т.б. Дәстүр-тарихи қалыптасқан және ұрпақтан-ұрпаққа берілетін білімдер мен мінез-құлық формалары [13, 32 б.].

Кроссмәдени заңдылықтарды меңгеру арқылы тұлға белгілі-бір ортаның мәдени құндылықтық бағдарларын игереді. Осы себептен, тұлғаның өз мәдени құндылықтарын қабылдау дәрежесі оның өз ұлтына тиістілігін қаншалықты толық сезінуінен, оның мәдени сәйкестілігі қалыптасады.

Кросс-мәдени ерекше мәселелердің жиналуымен, талаптар мен зерттеу бағыттарымен анықталады. Д. Мацумото зерттеу бағыттарының 2 түрін анықтайды.

Бірінші бағыт – ұзақ уақыттар бойы бір мәдениеттің тереңірек танып білуін қажет ететін этнографиялық зерттеу. Этнографиялық зерттеуді негізі басқа мәдениет өкілдерінің арасында өмір сүретін антропологтар жүргізеді. Бұл зерттеулер басқа мәдениет өкілдерінің салтын, дәстүрін, дінін және өмір сүру әдісін, тұрмысын зерттейді. Басқа мәдениеттермен салыстыру өзінің білімі

мен зерттеушілер жинаған тәжірибесі негізінде жасалады. Бірақ анализ бірлігі ретінде мәдениет алынады.

Екінші бағыт – талдау бен тәртіпті жалғастыратын және екі немесе одан да көп мәдени топтардан индивидтерді психологиялық ерекшеліктеріне қарай таңдайтын кросс-мәдени салыстыру.

Біз осы үлгі негізінде тәжірибе үшін екі таңдау тобы алынды. Кросс-мәдени зерттеу болғандықтан таңдау тобы ретінде Сыр өңірінде тұратын қазақ және кәріс ұлтының тұрғындары алынды. Әр топ 15 адамнан, яғни эксперимент толық 30 адамға жүргізілді. Этносаралық қарым-қатынастың кросс-мәдени ерекшеліктерін диагностикалық зерттеу жүргізу үшін мынадай әдістемелер алынды, олар: Л.Г. Почебуттің Флоренс Клохан және Фред Стродберг теориясына негізделген «Мәдени-құндылық бағдарлану тесті және экспресс сауалнама «Толеранттылық индексі» болып табылады. Л.Г. Почебуттің Флоренс Клохан және Фред Стродберг теориясына негізделген «Мәдени-құндылық бағдарлану тесті мәдени құндылықты бағдарлау тесті мәдениеттің қалыптасуының басты үрдісін анықтауға арнылған. Әдістеме 5 пайымдаудан тұрады. Әр пайымдау 3 нұсқадан тұрады. Клохан және Стродбек тұлғаны құндылық бағдарлау жиынтығы ретінде қарастырды. Бұл құндылықтар тұлғаның қандайда бір мәдени ортада әлеуметтену кезеңінде қалыптасады. Мәдениеттің құндылық детерминанттары және тұлғаның құндылық детерминанттары олардың зерттеулері бойынша бірдей қарастырылды [14]. Арнайы берілген кілт бойынша әдістеме респонденттердің берген жауаптарын проценттік арақатынас арқылы саналады. Бұл тест бойынша Л.Г. Почебут мәдениеттің 3 типін қарастырады.

1. Дәстүрлі мәдениет (ДМ) – адамдардың өткенге деген бағдарлауымен, дәстүр ұстанымымен, өз ұлтының тарихына деген қызығушылықтарымен ерекшеленеді.

2. Қазіргі заман мәдениеті (ҚЗМ) – адамдардың қазіргі ортаға, қазіргі заман мәдениетіне бағдарлануымен ерекшелінеді.

3. Динамикалық дамудығы мәдениет (ДДМ) – адамдардың келешекке деген, елеулі нәтижелерге тез арада жетуге ұмтылысымен ерекшеленеді.

Олар өз алдына қысқа мерзімді жоспар жасай отыра, оны тез және айтарлықтай жігермен орындағысы келеді. Бұл мәдениеттің адамдары үшін «уақыт бұл – ақша». Табиғат еш құпия болып саналмайды. Өмір тез арада шешімін талап ететін мәселе болғандықтан, табиғат адамға бағынышты болу керек. Адамның басты болмысы табиғатты басқару болып табылады.

Кросс-мәдени зерттеудегі салыстыру екі ұлттың «мәдени құндылықты бағдарлау» тесті бойынша шыққан нәтижесі бойынша қазақ ұлтының 74 пайызы дәстүрлі мәдениетке берілді. Яғни дәстүрлі мәдениет типі-адамдардың өткенге деген бағдарлануымен, дәстүр ұстанымымен, өз ұлтының тарихына деген қызығушылықтарымен ерекшеленеді. Бұл мәдениеттің адамдары табиғатты мәңгілік құпия болмыс ретінде қарастырады. Адам әлеуметтік ортадан тәуелді. Туыстық байланысқа, отбасы ішіндегі мәдениетке, діни мәселелерге көп көңіл бөлінеді. Ондай мәдениетте адамның ішкі бостандығына жол берілмейді. Ол іс-әрекеті, сондай ақ, ойлары қоршаған қоғамның қадағалауында болады. Шешім қабылдау көбінесе ұжымдық түрде болады, ал шешімнің толық, соңғы шешім шығару жасы үлкен адамдардың арқасында. Яғни, қазақ халқының әлі күнге дейін өз мәдениетін, салт-дәстүрін ұстанып, құрметтеуін байқауға болады. Нәтижелер бойынша, 19 көрсеткіші, қазіргі заманғы мәдениетке жататынын, ал қалған 7 пайызы динамикалық дамудағы мәдениет типіне жататынын көруге болады.

Әдістеме бойынша кәріс ұлтының көрсеткіштері зерттеудің нәтижесінен

байқағанымыздай ең үлкен көрсеткіш 53 пайыз, яғни бұл екінші типтің көрсеткіші қазіргі заманғы мәдениет типі. Әдістеменің нәтижесі бойынша кәріс халқына тән мәдени тип ол қазіргі заманғы мәдениет типі. Қазіргі заман мәдениеті (ҚЗМ)-адамдардың қазіргі ортаға, қазіргі заман мәдениетіне бағдарлануымен ерекшелінеді. Олар табиғатпен гармонияда тұрып, оны бағалауға және табиғи мәселелермен қызығуға тырысады. Өзінің жасаған іс-әрекетінің нәтижесі үшін материалдық емес, моральдық сыйақы алуға ұмтылады. Қалған 30 пайызы дәстүрлі мәдениет тобына жатса, қалған 17 динамикалық дамудағы мәдениет тобына жатады. Яғни екі топтан да алынған нәтиже бойынша өзгешеліктер көруге болады. Шыққан нәтижелерге сүйенсек, қазақ халқының дәстүрлі мәдениет типіне, ал кәріс ұлтын қазіргі заманғы мәдениет типіне жатқыза аламыз.

Жұмыстың болжамы бойынша егер әрбір ұлттың этностық қарым-қатынасты психологиялық маңыздылығы әдіснамалық тұрғыда негізделініп, кросс-мәдени ерекшеліктерін анықтадық. Эксперимент барысында толеранттылық пен интолеранттылықты, ұжымдылық пен индивидуалдылықты, коммуникативтілікті, мәдениет типтерін анықтайтын тесттер мен әдістемелер барысындағы нәтижелер бойынша, қазақ ұлтында ұжымдылық көрсеткіші басым болса, кәріс ұлтының индивидуалдылық қасиеті басым екені, қазақ ұлтының «дәстүрлі мәдениет» типіне, ал кәріс ұлтының «қазіргі заман мәдениет» типіне жататындығы анықталды.

Кәрістердің күнделікті дәстүрлі әдет-ғұрыптары, киім, тамақ, тұрғын үй, салт-дәстүрлер жергілікті мәдениетке сәйкес келеді және салт-дәстүрлерге негізделген өмір салтының маңызды бөлігі жойылды. Азық-түлікке келетін болсақ, көптеген жағдайларда ингредиенттер мен дәмдеуіштердегі айырмашылықпен трансформацияланғанын байқауға бо-

лады. Сондай-ақ, корейлердің тамақтану мәдениеті жергілікті мәдениетке әсер етті. Дегенмен, негізгі ұлттық кәріс тағамдарының кимчи, канжан, кочу-жан, твенжан-гук, көксу, туба, диаграм, чунпион, кадури және т.б. дәстүрлі құндылығы сақталды және жалғасуда. Сыр өңіріндегі кәрістер жергілікті мәдениеттің әсерінен ассимиляцияға ұшырағанымен және ұлттық рухани және мәдени құндылықтарын сақтауға тырысқанымен, Сыр өңірі кәрістерінің рухани және мәдени құндылықтарының «жаңа» түрі қалыптасты. Кәріс диаспорасының рухани және мәдени құндылықтары Қазақстанның көпұлтты мемлекетінің мемлекеттік ресурсы және меншігі деп атауға болады.

Жалпы Сыр өңірінде этностардың ортақ дәстүрлі мәдени ортада болуына байланысты да осы мәдениетке бейімделіп қалыптасып, мәдени типтеріне сай белгілі бір мінез-құлыққа қатысты мәдени мағыналарының мазмұны да өзгерген. Сондықтан да Сыр өңірі этностарының тұлғаларының болмысында этникалық, лингвомәдени қауымдастықтарға және ортаға сай ортақ мінез-құлық қалыптастырған. Этностың тілдік санасы ұлттық мәдениеттің тұрақты құрылымының көрсеткіші болып табылғанымен, бұл өңірдегі өзге ұлт өкілдерінің мәдени құндылықтары, тілдік сана, әлемді тану, этноқұндылық, белгілік құралдар, тіл және әлем бейнесінде қазақы дүниетаныммен үйлесіп жатады. Ал әлем бейнесі мәдени қарым-қатынас ретіне материалдық көріністерін тілдік құрылымдарда табады. Сыр өңірі тарихи эволюциясында этностық табиғаты бойынша да аздаған мультикультурал болмыс бар.

Нәтиже

Дәстүрден жаңашылдыққа өту процесін біз технологияның дамуымен тығыз байланыстырамыз. Бұқаралық мәдениет қоғамды иммунитеті әлсіз күйдегі мәдениетке бейімдеп,

мәдениетімізді үстіртін, тек материалдық жетістіктерге жетудегі әдістер мен тәсілдерді көздейді. Біздің бұрынғы өткеннен мұра болып келе жатқан мәдени құндылықтарымыздың толығымен терістелу шеңберінде жүзеге асыруға бейім қасиеттер орын алуда. Нарықтық қатынастарға бейімделген қоғамдағы басты мәселе өндіріс емес, тұтыну болып табылғандықтан, адамдардың мүдделері тек тұтынуды ғана көздейді. Шындығында да мұндай жағдайда өмір сүрген адамдардың өз энергияларын қайда жұмсарын, қайда бағыттарын білмейді. Оған бұқаралық мәдениеттегі тобырдың басты тұлғалары мен идеялары белгілі бір саясаткерлер де, ғалымдар емес, актерлер, әншілер мен музыканттар, блогерлер, вайнерлер бола бастады. Бұқаралық мәдениет ең алдымен адамның санасыздығына, оның инстинктеріне бағытталған, яғни бұл қиял, өнер, кино, радио, теледидар, иллюзия таратып, елес сияқты мәдениетті тудырады. Бұқара мәдениеті адамдардың ойлау процестерін жеңілдеткені соншалықты, ақыр аяғында оның санасын да сөндіреді.

Осыдан адамдар жүзсіз, түрсіз, өз өмірінің мәнін де сезінбейді де. Яғни адамдар тек өздерінің тәндік мұқтаждықтарын қанағаттандырғандығына мәз болып, өз өмірінің мәнін осылардан тапқандай болады. Сонымен бірге бұл адам мойнына міндетті жүктемей, өзінен ешнәрсені талап етпей, өмірдің ағымымен жылжып жүреді, яғни өмірлік бағдарламасыз күн кешіп жатады, қайда бара жатқанын да білмейді.

Сыр өңірінде бұқаралық мәдениеттің қалыптасуын урбанизация үрдістерімен байланыстырғанымызбен, ауылдықтардың қалаға көптеп көшуі қоныстануы себебінен дәстүрлі әлеуметтік қатынастарды әлсірете алмады. Егер ауылдық жерде адам өмірі басқалардың көз алдында өтіп, ол бүкіл қауым өз тағдыры мен ауылдағы барлық мәдени құндылықтар үдерісіне қатыстылығын

сезініп отырса, қалалық өмір оны тек аздаған өзінің болмысымен шектейді. Себебі Қызылорда қаласы таза қазақы дәстүрлі танымдармен жүретін ауылдықтардың көптеп келуіне байланысты нақты өзінің қалалық мәдениетін қалыптастырмаған. Сондықтан қалада тұратын ауылдықтар қалаға келісімен рулық-туысқандық коммуникациялық шеңбер жасап алады, ауыл мен қаланың ортасында дәстүрлі мәдени құндылықтарды тасымалдай бастайды. Ал қалған болмысының шектілігін ақпараттық-технологиялық саланың басымдылығымен, өзінің құндылықты ұстанымдары мен дүниетанымдық принциптерін таңуға талпынып, ендігі жерде БАҚ пен ғаламтор толтырады. Телеэкранды жаулап алған сериалдар мен ток-шоулар оның болмысына етене еніп, құрамдас бөлігіне айналып, экрандық мәдениеттің басымдылығы айқын білінеді.

Дегенмен, бүгінгі барша қазақ қоғамын толғандырып отырған руханилықтың тоқырауы, жастар мен жас жеткіншіктер арасындағы субмәдениет элементтерінің кең таралуы телеэкрандар мен кинотеатрларды, интернеттегі жаулап алған құнсыз ақпараттардың нәтижесі. Дәстүрлі қазақ дүниетанымындағы елі мен жерін қорғаған батырлардың орнын шоу бизнес өкілдері басты. Телеэкран мен әлеуметтік желідегі олардың бейнесі мен сән-салтанат пен рахатқа толы молшылықтағы өмірі қалыпты өмір мен тұрмысқа қажетті қарапайым тұтыну тауарлары мен басқа да игіліктерден айырылған жастар үшін мұратқа айналды. Осылайша жастар санасында «төңкерілген», «өңі айналған» құндылықтар басымдыққа ие бола бастады. Осындай өтпелі кезеңде қоғамда нақты әлеуметтік мұрат қалыптаспаса, адамның өз мүмкіндіктері мен қабілетін дұрыс бағаламауы оны енжарлыққа душар етіп, оның бойында девианттылық жүріс-тұрыс пен мінез-құлықтың қалыптасуы мүмкін. Мұндай тұлға сана-

лы немесе бейсаналы түрде өзін қоғамға қарсы қояды және өзі сияқтылармен топтасуға бейімділік байқатады.

Технологиялық интеграция жағдайында мәдениеттер өзара ықпалдасу мүмкіндігіне ие болды. Ал мұндай интеграциялық үдерісте мәдениеттің ақпараттық және коммуникативті қызметтері ұлттық мәдениеттің дамуына жағымсыз әсер етуі де ықтимал. Рухани мәдениет үлгілерін сақтау және насихаттау кез келген ұлт пен ұлыстың даму жолында, әсіресе транзитті қоғамда оңайға соқпайды. Сондықтан жалпы глобалистика ұстанымында руханияттың келешегіне қатысты үнемі екіұшты пікірдің болуы заңды деп білеміз. Біздіңше, келесі бір он жылдықта «смарт» руханият үлгілері қалыптасып, дәстүрлі форматты рационалды формат алмастырады, руханият үлгілерін «роботтандыру» процесі басталды. Келімді-қайтымды толқындар теориясына қайта оралсақ, интернет күллі жер жүзіндегі ұлттар мен ұлыстарды, олардың мәдениетін бір кеңістікке біріктіргенімен, қазіргі таңда әр халық өз ұлттық контентін құрып, оқшаулануға бет бұра бастады.

Сыр өңірінің мәдени құндылықтары батыстық емес құндылықтарға: тұлғааралық қатынастардың түп негізділігіне, әрекеттенуші құндылықтардың тұрақтылығына, рухани реттеудің салмақтылығына негізделген. Мәдени үрдістердің нақты бағыттары өзінің табиғи болмысынан ауытқымағандықтан, мимесистік сипаттағы батыс мәдениетінің таратылуына мүмкіндік бермейді.

Қорытынды

Сыр өңіріндегі дәстүрлі мәдениетіндегі негізгі архетип көшпенді шаруашылық мәдени типі бүгінгі күні тарихтың мұрағатында қалғанымен, оның мәдени жетістіктері әлемдік өркениеттегі өзінің маңызын жоғалтпайды. Қандай трансформациялық үдерістер өтсе

де, ол қазіргі Сыр өңірі мәдениетінің құндылықтар әлемінің өзегін құрайтыны сөзсіз.

Мәдениеттегі дәстүр мен жаңашылдықтың арақатынасы, ең бірінші кезекте белгілі бір әлеуметтің тіршілік қызметінің негізі ретінде уақытты түсінумен байланысты болады. Дәстүрлі мәдениет уақытты өлшеудің сызықтық желілік емес, циклдік өлшемін жасайды және оның негізінде жаратылыстық-табиғи ырғақтар жатады.

Кросс-мәдени зерттеудегі салыстыруда өңірдегі этностардың құндылықтарға бағдарлануға әсер ететін әлеуметтік тәжірибенің рөлі анықталды. Өңірде тұратын өзге ұлт өкілдері құндылық сферасындағы құзіреттілік пен табыстылық жергілікті этностың салт-дәстүрлерді сақтауымен салыстырғанда маңызды рөл атқарады.

Сыр өңірі халқының жаһандық ақпараттық-коммуникациялық желіге қатысуы - бұл басқа адамдармен және мәдениеттермен байланыс орнатудың мүмкіндігі ғана емес, сонымен бірге өсіп келе жатқан әдеттер желісі және жаңа құндылықтардың тасымалдануы.

Әдебиеттер тізімі

1 Шәукепова З.К., Нұрмұратов С.Е. Жаһандану жағдайындағы шетел қазақтарының құндылықтық әлемінің жаңаруы. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 224 б.

2 Жанабаева Д. Батыс және Шығыс мәдениеті аясындағы дәстүр мен жаңашылдық арақатынасы // Адам әлемі. – Алматы. – №3 (61) 2014. – Б. 144.

3 Арутюнов С.А. Силуэты этничности на цивилизационном фоне: Монография. – М.: Инфра-М, 2012. – 416 с.

4 Адорно Т., Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты/пер. с нем. М. Кузнецова. – СПб.: Медиум, Ювентта, 1997. – 312 с.

5 Исмагамбетова З.Н. Ценностный релятивизм в контексте массовой культуры // Қазіргі заман адамының рухани ізденісі: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2006. – Б. 17-19.

6 Нысанбаев А.Н. Сущность глобализа-

ции и ее влияние на Республику Казахстан // Казахстан в условия глобализации: философско-политологический анализ. – Алматы: Института философии и политологии МОН РК, 2006. – 363 с.

7 Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы: Мәдениеттану оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 203 б.

8 Затов Қ.А. Қазақ мәдениетінің өркениеттік кеңістігі. Философия ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 254 б.

9 Жаһандану жағдайындағы шетел қазақтарының құндылықтық әлемінің жаңаруы / З.К. Шәукепова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 224 б.

10 Хвилья-Олинтер Н.А. Интернет-Фактор в ценностном развитии молодежи России // Alma mater. Вестник высшей школы. – 2016. - №5. – С.104-109 с.

11 Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін). 5-том. (Тәуелсіз Қазақстан философиясы) / А.Х. Бижанов және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану Институты, 2017. – 544 б.

12 Досжан Р.Қ. Толеранттылық-ұлтаралық қарым-қатынас факторы ретінде // Зерттеуші. – 2012. – №6 (74). – Б. 32.

13 Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология: учебное пособие. – Питер. 2012. – 14 с.

14 Иоскевич Я. Интернет как новая среда художественной культуры // Экранная культура. Теоретические проблемы. – СПб.: «Дмитрий бу-ланин», 2012. – 299 с.

Transliteration

1. Shaukenova Z.K., Nurmuratov S.E. zhagdajyndagy shetel kazaktarynyn kundulyktyk aleminin zhanaruy [Renewal of the value world of foreign Kazakhs in the context of globalization]. – Almaty: QR BGM GK Filosofia, salasattanu jane dintanu Instituty, 2014. – 224 b. (in Kaz).

2 Zhanabaeva D. Batys zhfne Shygys madenieti ajasyndagy dastur men zhanashyldyk arakaty nasyy [The Relationship of Tradition and Innovation in the Context of Western and

Eastern Cultures] // Adam alemi. – Almaty. – №3 (61) 2014. – B. 144. (in Kaz)

3 Arutjunov S.A. Silujety jetnichnosti na civilizacionnom fone [Silhouettes of ethnicity against a civilizational background]. Monografija. – M.: INFRA-M, 2012. – 416 s. (in Russ)

4 Adorno T., Horkhajmer M. Dialektika Prosveshhenija [Dialectic of Enlightenment]. Filosofskie fragmenty/per. s nem. M. Kuznecova. – SPb.: Medium, Juventa, 1997. – 312 s. (in Russ)

5 Ismagambetova Z.N. Cennostnyj reljativizm v kontekste massovoj kul'tury [Value relativism In the context of mass culture]. Kazirgi zaman adamynyn ruhani izdenisi: Halykaralyk gylymi konferencija materialdary. – Almaty, 2006. – B. 17-19. (in Russ)

6 Nysanbaev A.N. Sushhnost' globalizacii i ee vlijanie na Respubliku Kazahstan [The essence of globalization and Its Impact on the Republic of Kazakhstan]. Kazakhstan v uslovija globalizacii: filosofsko-politologicheskij analiz. – Almaty: Instituta filosofii i politologii MON RK, 2006. – 363 s. (in Russ)

7 Gabitov T.H. Kazak mfdenietinin tipologijasy [Typology of Kazakh culture]. Madeniettanu oku kuraly. – Almaty: Kazak universiteti, 1998. – 203 b. (in Kaz)

8 Zaton K.A. Kazak mfdenietinin orke-niетtik kenistigi [Civilized space of Kazakh culture]. Filosofija gylymdarynyn doktory gylymi darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertacija. – Almaty, 2010. – 254 b. (in Kaz)

9. Zhahandanu zhagdajyndagy shetel kazaktarynyn kundylyktyk aleminin zhanaruy [Renewal of the value world of foreing Kazakhs In the context of globalizatlon] / Z.K. Shaukenova zhane S.E. Nurmuratovtyn zhalpy redakcijasymen. – Almaty: KR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu instituty, 2014. – 224 b. (in Kaz)

10 Hvylja-Olinter N.A. Internet-Faktor v cennostnom razvitii molodezhi Rossii [Internet Factor In the value development of youth in Russia] // Alma mater. Vestnik vysshej shkoly. – 2016. – №5. – S.104-109 s. (in Russ)

11 Kazak filosofijasy tarihy (ezhelgi dauirden kazirgi zamanga dejin) [History of kazakh philosophy]. (Tauselsiz Kazakstan filosofijasy) / A.H. Bizhanov zhane S.E. Nurmuratovtyn zhalpy redakcijasymen. – Almaty: KR BGM GK Filosofija, sajasattanu zhane dintanu Instituty, 2017. – 544 b. (in Kaz)

12 Doszhan R.K. Toleranttylyk-ultaralyk karym-katynas faktory retinde [Tolerance as a factor of Interethnlc relatlons] // Zertteushi. – 2012. – №6 (74). – B. 32. (in Kaz)

13 Pochebut L.G. Kross-kul'turnaja i jetnicheskaja psihologija [Cross-cultural and ethnlc psychology] // Uchebnoe posoble. – Piter. – 2012. – 14 s. (in Russ)

14 Ioskevich Ja. Internet kak novaja sreda hudozhestvennoj kul'tury [Internet as a new medlum of artistic culture] // Jekrannaja kul'tura. Teoreticheskie problemy. – SPb.: «Dmitrij bu-lanin», 2012. – 299 s. (in Russ)

АВТОР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Жарқынбек Әбікенов</i>	PhD, аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
<i>Жарқынбек Абикенов</i>	PhD, старший преподаватель, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан
<i>Zharkynbek Ablkenov</i>	PhD, Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda State Unlverslty, Kyzylorda, Kazakhstan

ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА СОПЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ӘСЕРІ

¹Г.Г. Барлыбаева, ²А.Б. Кельдинова

ABSTRACT

Ғылыми мақалада сопылық идеяларының адамның рухани әлемін қалыптастыруға әсері қарастырылады. Авторлар сопылықтың мотивтерін Шығыс философиясында, оның ішінде қазақ ойшылдары Абай Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының дүниетанымында көрініс табуын зерделейді. Мақалада авторлар сопылықтың қазақ философиясының дамуына әсер ететін даусыз факторы екендігін ашып көрсетеді. Бұл тақырып осы уақытқа дейін арнайы зерттеу нысаны болмағаннан кейін өзекті болып табылады.

Түйін сөздер: ислам, сопылық, гуманизм, рухани құндылықтар, қазақ философиясы.

¹ ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
А.Б. Кельдинова,
aimana_th@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Барлыбаева Г.Г.,
Кельдинова А.Б. Қазақ философиясының қалыптасуына сопылық идеяларының әсері // Adam alemi. – 2021. – No. 3 (89). – Б. 38-45.

Бұл зерттеу ҚР БҒМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді (Бағдарлама №OR11465461 «Қазақстанның тұрақты дамуы стратегиясы аясында қоғамның мәдениеті мен құндылықтарын зерттеу»).

Влияние суфийских идей на формирование казахской философии

Аннотация. В научной статье рассматривается влияние суфийских идей на формирование духовного мира человека. Авторы изучают суфийские мотивы, отраженные в восточной философии, в том числе в мировоззрении казахских мыслителей Абая Кунанбаева, Шакарима Кудайбердиева и Машхур Жусуп Копейулы. В статье авторы раскрывают, что суфизм является бесспорным фактором, влияющим на развитие казахской философии. Данная проблема и по сей день остается актуальной темой исследования.

Ключевые слова: ислам, суфизм, гуманизм, духовные ценности, казахская философия.

The Influence of Sufism Ideas on the Formation of the Kazakh Philosophy

Annotation. The scientific article examines the influence of sufism ideas on the formation of the spiritual world of human. The authors study the motives of sufism reflected in Eastern philosophy, including the worldview of kazakh thinkers Abay Kunanbayev, Shakarim Kudaiberdiyev and Mashkhur Zhusup Kopeiyuly. In the article, the authors reveal that sufism is an indisputable

factor influencing the development of kazakh philosophy. This problem remains an actual research topic to this day.

Keywords: Islam, Sufism, Humanism, Spiritual Values, Kazakh Philosophy.

Kіpіcne

Рухани-мәдени саладағы ислам тек Шығыс елдеріне ғана емес, бүкіл әлемге әсер еткені белгілі. Әдебиет, мәдениет, ислам философиясы әлемдік аренада лайықты орын алды. Ислам Орта Азияда тарала бастаған кезден бастап, ол қоршаған ортаға, адамдардың қоғамдық өмірге деген көзқарасын өзгертті. Шығыс халқының өмірінде, дәлірек айтқанда, қазақ халқының өмірлік тәжірибесінде ислам сол уақыт аралығындағы дүниетанымды өзгерте алды және ұлы адамдардың жетекші ойларының бірі болғандықтан, ислам және сопылық идеялары туындыларда қайталанды. Діни келісімді - рухани келісімнің негізі деп санауға болады, өйткені бұл адамдар арасындағы қарым-қатынастың, олардың көзқарастары мен коммуникацияларының ішкі факторы. Сондықтан, Шығыс елдерін жақындастыратын негізгі факторлармен қатар, дін де жақындастырушы фактор болып табылады. Исламмен бірге араб-мұсылман мәдениеті де Орталық Азия елдеріне ене бастады. Бұл халықтың жазуы бойынша байқалып, сондай-ақ Құран мен діни ілімдер арқылы келді. Нәтижесінде, араб-мұсылман халқының салт-дәстүрлері сол кезеңдегі адамдар өмірінің бір бөлігіне айналды.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері – қазақ халқы дүниетанымындағы сопылықтың философиялық-діни идеялардың бастауын Ежелгі түрік дәстүрінен бастап, Қазақстандағы ағартушылық дәуіріне дейін қарастыру. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы, ғылымда қазақ ағартушылығының дәуірі ретінде белгіленіп, жазба әдебиеттің қалыптасуымен ғана емес, руханият мәселелеріне деген қызығушылықтың артуымен де ерекшеленді. Философиялық-

діни сипаттағы мәселелерді қарастыра отырып, қазақ ойшылдары Батыс пен Шығыс ойшылдарының мұраларына, атап айтқанда, сопылықтың идеялары мен көзқарастарына бет бұрды.

Сол себептен де, ғылыми мақаланың мақсаты – сопылық идеяларының қазақ философиясының дүниетанымында әсер ету тарихын Абай Құнанбайұлының ағартушылық философиясынан бастап, Шәкәрім Құдайбердіұлының «жан діні» философиялық-діни тұжырымдамасы мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани ізденістеріне дейін қалыптастыру болып табылады.

Әдіснамасы

Ғылыми мақалада гуманитарлық білімдерде кеңінен қолданылатын философиялық әдістер, тарихи әдістер және герменевтикалық әдістер қолданылады. Бұл мақаланың зерттеу тақырыбының тұтас сипаттамаларын және олардың жеке сипаттамаларға қатынасын негіздеуге мүмкіндік беретін жалпы теориялық талдау әдістері де басшылыққа алынған. Біріншіден, бұл абстракциялау әдісі, яғни оның құрамдас элементтеріне аналитикалық бөлу, оның қасиеттерін, ішкі мазмұнын анықтау әдістері болып саналады. Авторлар Абай Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көзқарастарының философиялық негіздерінің ерекшеліктерін, сонымен қатар дара қазақ ойшылдарының еңбектерінің мәнін білуге ықпал ететін мәтіндік және герменевтикалық талдау әдістері пайдаланады. Жұмыстың әдістемелік негізі ретінде жіктеу, салыстыру әдістері пайдаланылады.

Негізгі бөлім

Сопылық дүниетанымының Құдайға деген экстакалық сүйіспеншілігін мадақтайтын туындылар әлемдік философияға баға жетпес үлес қосты. Е.Е. Бертельстің пікірі бойынша: «Сирек жағдайларды қоспағанда, мұсылман елдеріндегі ең ірі ойшылдардың барлығы дерлік, сопылықпен байланысты...» деген болатын [1, 54 б.].

Қазіргі уақытта сопылық көптеген мұсылмандардың өмірі мен мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Ол пайда болғаннан бастап бүгінгі күнге дейін үнемі қызығушылық объектісі, көзқарастар жүйесі, идеология, ерекше өмір салты, білім беру әдістемесі ретінде пікірталас тақырыбы болып келеді.

Осыған сәйкес, сопылық – бұл VIII-IX ғасырларда пайда болған исламдағы мистикалық ағым, діни және философиялық көзқарастардан басқа, сопылық аскетикалық тәжірибенің белгілі бір жүйесін қамтиды.

Сопылықтың мәні – шындық, яғни сопылық – шындықты тану десек қателеспейміз. Сопылық тәжірибесі махаббат пен адалдық арқылы ақиқатқа көшуден тұрады. Бұл қозғалыс «тарикат» немесе Құдайға жол деп аталады. Сопылықты қалайтын адам – бұл шындықты сүйетін, махаббат пен адалдық арқылы шындық пен кемелдікке ұмтылатын және табиғи махаббат құлшынысында шындықтан басқа барлық нәрсеге жат адам болып табылады.

Ислам қасиетті жердің данышпандары – Әл-Фараби мен Қожа Ахмет Яссауи есімдерімен тығыз байланысты. Шығыс ұлттарының ұлдары – ұлы ойшылдар мен гуманистер халықтарды жақындастырып, олардың арасындағы рухани байланысты жалғастыра білді. Шығыстың дарынды адамдары – Фирдоуси, Омар Хаям, Саади, Руми, Хожа Хафиз, Джамии, Науаи, Маржани, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы,

Мәшхүр Жүсіп Көпейұлы және тағы басқалары – бізге мұсылмандық Шығысқа тән элементтері бар аса құнды мұра қалдырды. Философиялық-діни үдерістің қозғаушы күштері жоғарыда көрсетілген көрнекті тұлғалар екені де белгілі. Олардың туындылары өз заманының «інжу-маржандары» атанып, қазақ философиясының әлемінде маңызды рөл атқарды. Мысалы, қарақұйрық жанрында сопылық түсініктерді туындыларға енгізіп, қазақ мәдениетінің дамуына өз үлестерін қосты.

Қазақ мұрасында сопылық идеяларының пайда болуының бастауы мен алғышарттары талдайтын болсақ, исламның халық арасында таралуында және түркітілдес сопылық дүниетанымының пайда болуында атақты түркі мистик ақыны, сопылық бауырластықтың негізін қалаушысы Қожа Ахмет Яссауи ерекше рөл атқарды. Оның мұрасы түркі халықтарының дүниетанымында сопылық идеяларының негізі ретінде қаланды.

Қожа Ахмет Яссауи XV-XVIII ғасырлардағы қазақ ауыз поэзиясының қалыптасуы мен дамуы кезеңінде, сопылық идеяларының айқын әсері байқалмаса да, сопылық идеяларының қазақ халқының бай мәдениетінің қалыптасуында маңызды рөл атқарғаны сөзсіз. Осылайша, ол түркітілдес сопылық философиясынан мұраға қалған әділеттілік, мейірімділік, барлық адамдардың Құдай алдындағы теңдігі мұраттары, сондай-ақ әділ жолмен жүруге кедергі келтіретін адам арамдықтарын сынау идеяларын жалғастырған.

Сонымен қатар, XIX-XX ғасырлар тоғысындағы қазақ философиясы тағдырындағы сопылықтың рөлі мен мәнін ұғынуға, шығыс дәстүрімен салыстырғанда қазақ мұрасындағы сопылық идеяларының өзіндік ерекшелігін анықтауға әрекет жасағандардың қатарында, алғашқы түркі мистик ақындары

Сүлейман Бақырғани, Ахмед Иүгінеки болғаны да белгілі.

Ұлы ақын, ойшыл, данышпан Абай Құнанбайұлы мұрасы қазақ халқының болмысын, руханилығын түсініп, оның болашағын анықтауда табылмас қазына болып табылады. Абай Құнанбайұлы философиясының негізгі мәселесі – адамгершілік, ізгілік, этикалық мәселелер. Бұл мәселелерді ұлы ойшыл адамның, әлемнің мәні, адамның Құдайға қатынасы сияқты жалпы философиялық сұрақтарға жауап іздеу арқылы қарастырады. Белгілі философ, абайтанушы Ғарифолла Есім «Қазақ философиясын өзіне тән менталитетінен шығарсақ, біз Абай дүниетанымын аттап өте алмаймыз. Сонымен қазақ философиясы деген үлкен әңгіме Абайға тіреледі», – деп, Абайдың қазақ философиясындағы орнының ерекше екендігін айтады [2, 85 б.].

Абай Құнанбайұлы тек өз дәуірі үшін ғана емес, дәл қазіргі күні де өзекті мәселелерді, яғни жалпы адамзаттық мәселелерді көтерді. Оның философиясы сопылық идеяларына толы болды. Абай Құнанбайұлының философиясын шығыстық сопылыққа, деизмге, теизмге жақын деп сипаттаудың себептерін Әбдімәлік Нысанбаев былай деп түсіндіреді: «Олай болатын себебі, Абай Құнанбайұлының философиясы – қазақ халқының руханилығының жинақталған көрінісі. Оның шығармашылығы – халықтың бүгіні мен ертеңі үшін жылаған жүрегінің мұңы...» [3, 147 б.].

Абай Құнанбайұлының философиясында сопылық идеялары бұл - этикалық идеалдар мен нормаларды білдіру нысандарының бірі болып талданған. Абай Құнанбайұлын сопылық ақыны және ойшылы деп атауға болмайды, алайда ағартушы ретінде ол әртүрлі діни-философиялық, атап айтқанда, сопылық идеяларды адамгершілік тәрбие, өз халқын жетілдіру мақсатында түсіндіруге тырысады.

XIX - XX ғасырлардағы аса көрнекті қазақ ақыны, ойшылы Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығының кейінгі кезеңінің сопылық сипаты дәлелденеді, оның көркемдік мұрасы оқырманға таяуда ғана қайтарылып, белгілі себептерге байланысты жеткілікті зерттелмеген болып табылады. Шәкәрім Құдайбердіұлы үшін ізгіліктің нәтижесі болған сопылық дүниетанымы 1910-1920 жылдардағы лирикада, әсіресе «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасында көрініс тапты.

Шығармада сопылықтың XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы қазақ философиясына әсер ету тарихы, Абай Құнанбайұлының ағартушылық философиясынан Шәкәрім Құдайбердіұлының «жандіні» атты өзіндік діни - философиялық тұжырымдамасын жасауға дейінгі екі кезеңнің өзгеру тарихы ретінде қарастырылады. Бұл ретте қазақ философиясындағы сопылық идеялардың өмірге әкелуіне себеп болған тарихи-мәдени жағдайға баса назар аударылады. Ғасырлар бойы өзіндік көшпелі дәстүр аясында дамып келе жатқан қазақ философиясы ағарту дәуірінде Шығыс пен Батыс мәдениеттерінің ықпал ету саласына айналған. Қазақ философиясының күрделілігі мен көп өлшемділігі тек орыс (және сол арқылы – еуропалық) философиясының гуманистік идеяларының әсерімен ғана емес, сонымен бірге мұсылман шығысының діни – реформаторлық ойының әсерімен де байланысты болды.

Осылайша, Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ тіліне Шығыс классикасын аударып қана қоймай, қазақ философиясының сопылық идеяларымен сөзсіз байланысын көрсететін элементтерінің, бейнелердің, символизмнің бар екенін растады.

Абай Құнанбайұлының идеялық және көркемдік ізденістерінің жалғастырушысы, ақын және гуманист Шәкәрім

Құдайбердіұлының дүниетанымының әмбебаптығы Батыс пен мұсылман Шығысы ойшылдарының идеяларын белсенді игеруде және шығармашылық қайта өңдеуде көрініс тапты. Орыс әдебиеті классиктерінің: А.С. Пушкиннің, Н.В. Гогольдің, М.Ю. Лермонтовтың, Н.А. Некрасовтың, Л.Н. Толстойдың данышпандығына тамсана отырып, ол Абай Құнанбайұлынан кейін қазақтарды орыс халқының мәдениетіне қосылуға шақырады. Шәкәрім Құдайбердіұлының этикалық және философиялық көзқарастарын Лев Толстойдың жеке тұлғаның адамгершілік өзін-өзі жетілдіру туралы ілімімен рухани байланысы, ұлттық және конфессиялық шекараларды ашатын жалпы адамзаттық дінді іздеумен байланыстырды.

Интеллектуалды танымның кеңдігі, діни канондарға деген материалдық емес көзқарас, конфессиялық кеңдік – бұлардың барлығы жеке факторлар бола отырып, Шәкәрім Құдайбердіұлының ислам мистицизмі теориясы мен оның философиясына деген көзқарасын тудырды.

Шәкәрім Құдайбердіұлы дүниетанымы, шын мәнінде, сопылық идеялары сипатына ие болған, сопылық идеялары оның философиясының ерекшеліктеріне әсер еткен, және бұл идеялар оның жанрлық ерекшелігін анықтаған алғашқы қазақ ойшыл-ақыны болды.

Қорытындылай келе, Абай Құнанбайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлы философиясы қазақ ағартушылығы дәуірінде лайықты жалғасын тауып, түркі орта ғасырларының философиясынан бастау алатын қазақ философиясына сопылық идеяларының сабақтастығын жалғастыруға мүмкіндік берді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – қазақ философиясының көрнекті өкілдерінің бірі. Оның дүниетанымдық мұрасы барлық түркітілдес халықтардың мұрасы үшін рухани байлықты қалыптастырады. Ойшылдың дүниетанымы халықты жақ-

сылыққа, шыншылдыққа, парасаттылыққа шақырады, сонымен қатар олар ұлттық сана-сезімді оятуға бағытталған.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дүниетанымының негізгі тақырыбы дін тақырыбы болып табылатындықтан, оның әрбір туындысында ислам дініне деген құрмет-өнеге, Алла-Тағалаға деген сүйіспеншілік еркін сезіледі. Ол бұл идеяны дінмен байланыстырады. Мәселен, оның пікірінше, Құдайды білу адамзатқа, әділеттілікке әкеледі. Сондықтан, оның дүниетанымында Құдайға деген сенім ерекше орын алады. Ойшылдың болжамдары олардың дұрыстығына, нақтылығына сендіреді.

Біз мұнда Алланың шексіз екенін, ал біздің ойымыздың шекаралары бар екенін атап өткен Абай Құнанбайұлының көзқарасымен ұқсастықтарды деп атап өтуге болады. Шекарасы бар нәрсе шексіздігін біле алмайды. «Біз Құдай бір, ол бар деп айтамыз: бұл сөздер біздің санамызда үнемі болуы үшін айтылған» деп көрсетілген болатын [4, 23 б.].

Келесі бір оқиға XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген замандас дара ойшылдардың өмірлік жолында орын алған, мәселен Абай Құнанбайұлы мен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бір-бірін сырттай біліп жүргенде, бірақ әлі кездесуге үлгермеген кезде туындаған. Бір күні Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тобықты руының өлкесіне барып қайтты, бұл кезде ол ұлы ақын Абай Құнанбайұлының үйіне, онымен амандасу үшін арнайы барды. Үйге кіре берісінде Абай Құнанбайұлы оған күтпеген сұрақ қойды: «Данагөйдің сөзі өзінен бұрын келеді дейді. Егер сіз шынымен де Мәшһүр Жүсіп болсаңыз, менің сұрақтарыма жауап беріңіз. Алла Тағала қайда? Жұмақ қайда және тозақ қайда?!». Сонда Мәшһүр Жүсіп: «Мен Абайдың Құдайы қайда екенін білмеймін. Бірақ менде Алла Тағала өз жүрегімде. Әр адамның үйінде жұмақ пен тозақ бар, егер сіздің әйеліңіз ақылды болса,

онда сіздің үйіңіз жұмақ болар, ал егер ақымақ болса, онда бұл тозақ!». Осындай жауапқа қуанған Абай оған қолын созып, құрметті орынды ұсынды: «Сіз шынымен де Мәшһүр екенсіз» деп үн қатқан болатын.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни тақырыптарға жазылған туындылары қазақ философиясы тарихынан ерекше орын алады. Бұл қазақ философиясын идеялық, көркемдік жағынан байытқан сирек кездесетін, қайталанбас мұра. Ойшыл адамның жан дүниесінде болып жатқан жағдайларды, өзгерістерді нақты бейнелейді. Ол өмір шындығы туралы батыл, ашық айтуды өзінің міндеті деп санады, өйткені шындықты айту арқылы ғана халықтың санасын оятуға болады деген пікірде болған.

Ең маңызды ұғымдар ретінде ар-ождан, гуманизм идеяларын қорғады. Ол білім, өнер адамның жан дүниесін тазартады және оған жоғары мақсаттарға жетуге көмектеседі деп сендірді. Ол бұл идеяны дінмен байланыстырады: оның пікірінше, Құдайды білу адамзатқа, әділеттілікке әкеледі. Сондықтан оның дүниетанымында Құдайға деген сенім ерекше орын алады. Ойшылдың болжамдары олардың дұрыстығына, нақтылығына жетелейді. Оның философиялық еңбектерінде адам мен қоғам өміріне, сол кездегі өзекті мәселелерге қатысты анықтамалар берілген.

Осыған байланысты Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиясы Шығыс философия дәстүрлерімен тығыз байланысты екенін атап өткен жөн, бұл ойшылға тарихи шындықты шынайы бейнелеуге көмектесті. Бір ғасырдан астам уақыт бұрын айтылған ойшылдың әр сөзі бүгінде қанатты өрнек сияқты естіледі. Оның аңыздар мен өлеңдерде айтқан ислам дінінің тарихы туралы ойлары мен тұжырымдары қол жетімді және түсінікті ақиқат болып табылады.

Қазақ философияның дүниетанымдық ұстанымының діни негізіне ерек-

ше тоқталатын болсақ, Моральдық принцип пайда болып, Құдайдың негізінде құрылғандықтан, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының идеясы бойынша кемелдіктің негізгі көрсеткіші бірінші орынға қойылады. Ислам дінінің басты ерекшелігі бола отырып, кемелдік идеясын барлық деңгейдегі ойшылдар дәйекті түрде жүзеге асырды: зияткерлік, адамгершілік және физикалық негізде де. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы исламның ақыл мен ғылымның дамуына ықпал еткеніне сенімді болды, бұл өз кезегінде жаратылған әлемнің құдайлық мағынасын ашуға көмектесуі болды. Таным процесін адамның өзін-өзі жетілдіру тәсілдерінің бірі ретінде талдау кезінде қазақ діни философия танымының сопылық түсіндірмесіне сәйкес, шындықты жүрекпен түсінуге баса назар аударды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының исламды тұжырымдауының басты ерекшеліктерінің бірі «Алла» түсінігін жаңа мазмұнмен толтыруы болды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Алланың сиқырлы іс-әрекетте (діни жораларды жасауда) емес, ең алдымен Аллаға, адамзатқа және барлық тіршілік иелеріне деген сүйіспеншілікте екенін түсіндірді.

«Алла» ойшыл үшін тек табиғаттан тыс күш қана емес, сонымен бірге танымдық және әрекет етуші субъектінің ойлауын сипаттайтын ұғым болды. «Бұл ретте, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тұлға мәселесіне, оның ішкі және әлеуметтік бостандығына ерекше көңіл бөлуі, оның исламды құдайшылдықпен түсінуде себеп болды» – деп С.Н. Мамытова көрсеткен [5, 19 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиялық көзқарастарына ислам айтарлықтай әсер еткені сөзсіз. Бүгінгі таңда, Кеңес дәуірімен салыстырғанда, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының философиясының діни мұрасы туралы айтуға және жазуға болады. Біз бұл ретте Данысбекова Қ.Б.-ның «Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы

– діни философияның көрнекті өкілі» атты мақаласында әділ атап өткен пікірімен толық келісеміз: «Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы нақ осындай қиын-қыстау сәттерде өзінің шығармашылығы арқылы ұлттың бар болмысын сақтауға аса қажетті – діни негіздеріміз бен рухани құндылықтар ұғымдарын барынша терең ашып көрсетуге тырысты. Олардың мейлінше өзектілігіне меңзеп, бағыт-бағдар бере білді. Олай болса, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы философиясы, сөз жоқ, діни философиясы болып табылады» [6, 224 б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни тақырыптарға жазылған туындылары қазақ философиясы тарихынан ерекше орын алып, қазақ философиясын нотематикалық, көркемдік, ағартушылық тұрғысынан байытқан сирек кездесетін, қайталанбас мұра болып саналады. Әрине, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өз дүниетанымында өз халқының ең үздік адамдарынан, Батыс және Шығыс философтарынан үлгі алған. Өзінің бай тәжірибесіне, біліміне сүйене отырып және естігендерінен, оқығандарынан қажетті нәрсені таңдай отырып, ақын өте мазмұнды тұжырымдарға келді.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы философиясының тағы бір ерекшелігі, онда ол басқа ақындар жүгінбеген, қарастырмаған тақырыптарға талдау жасайды. Ойшыл сюжетті және өзі өмір сүрген қоғамның тұрмыс-тіршілігі мен жағдайын безендірмейді, өлең жолдарында ештеңе асырмайды. Ол үшін ең бастысы - адамгершілікті, адалдықты, мейірімділікті мадақтау, бұл оның гуманистік идеяларының жемісі болып табылады.

Қорытынды

Ислам әлемінің қазақ философиясына әсері, дәлірек айтқанда, сопылыққа танымның әсері әлі де зерттеуді қажет ететін, қазақ философиясының өзекті

тақырыптарының бірі екені сөзсіз. Оның бірнеше себептері бар, атап айтқанда:

Біріншіден, ислам ғылымы негізінде рухани құндылықтарды насихаттау үшін бұл тақырып төңірегінде зерттеулер жүргізілуі қажет.

Екіншіден, әр кезеңдегі қазақ философиясы тарихының дамуын сипаттау үшін, сопылыққа танымның әсерін дәлелдеу мақсатында ғылыми зерттеулерді жалғастыру керек.

Үшіншіден, қазақ-шығыс философиясының арақатынасы бағытында басты факторлары мен байланыстарын анықтау және оның әсер ету дәрежесін көрсету үшін ғылыми жұмыстарды ұйымдастыру қажеттіліктері туындап отыр.

Сопылықтың қазақ философиясымен байланысын зерттеудің үлкен болашағы бар екенін атап өткен жөн. Ерте кезден бастап, қазіргі таңға дейінгі қазақ халқына тән исламының сопылық негізі, яғни сопылық көрінісі болғаны анық. Ерте орта ғасырларда көшпенділер негізінен сопылық миссионерлердің (мысалы, Қожа Ахмет Яссауи сияқты көрнекті өкілдерінің) арқасында қалыптасты. Одан әрі Қазақстан жоғары морализммен, көшпенділердің психологиясына жақындығымен, өзінің уағыздарының көркемдік формасымен (астарлы әңгіме, ақындық қара сөздер, діни әндер және т.б.) сипатталатын исламның сопылық нұсқасына бет бұруды жалғастырады. Сопылық ежелгі ойшылдардан бастап, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлына дейінгі қазақ философиясының барлық көрнекті қайраткерлерінің дүниетанымына үлкен әсер етті.

Әдебиеттер тізімі

1 Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – 569 с.

2 Есім Ф. Сана болмысы (Саясат пен мәдениет туралы ойлар). – Алматы: Ғылым, 1996. – 208 б.

3 Нысанбаев А.Н. Абай и Шакарим: Бог и Разум // Философия взаимопонимания. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2001. – С. 544.

4 Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 23 б.

5 Мамытова С.Н. Исторический процесс в интерпретации М.Ж. Копеева: диалектика божественного и человеческого // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2009. - № 2. - С. 17-19.

6 Данысбекова Қ.Б. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы – діни философияның көрнекті өкілі // Актуальные проблемы развития мировой философии. Международная научно-теоретическая конференция, посвященная 75-летию академика НАН РК Ж.М. Абдильдина. – Астана: Издательство ЕНУ, 2008. – С. 219-224.

Transliteration

1 Bertel's E.Je. Izbrannyye trudy. Sufizm i sufijskaja literature [Selected works. Sufism and Sufi literature]. - M.: Nauka, 1965. - 569 s. (in Russ)

2 Esim G. Sana bolmysy (Sajasat pen madeniet turaly ojlar) [The Existence of

consciousness (Sazhasat and Cultural Studies)]. – Алматы: Gylym, 1996. - 208 b. (in Kaz)

3 Nysanbaev A.N. Abaj i Shakarim: Bog i Razum [Abai and Shakarim: God and Reason] // Filosofija vzaimoponimaniya. - Алматы: Glavnaja redakcija «Kazak jenciklopedijasy», 2001. - S. 544. (in Russ)

4. Abaj. Eki tomdyk shygarmalar zhinagy [Collection of works in two volumes]. – Алматы: Zhazushy, 1986. - 23 b. (in Kaz)

5. Mamytova S.N. Istoricheskij process v interpretacii M.Zh. Kopeeva: dialektika bozhestvennogo i chelovecheskogo [The historical process in the interpretation of M. Zh. Kopeev: the dialectic of the divine and the human] // Izvestija NAN RK. Serija obshhestvennyh nauk. - 2009. - № 2. - S. 17-19. (in Russ)

6. Danysbekova G.B. Mashhur-Zhusip Kopejuly – dini filosofijanyrn kornekti okili [Mashhur-Zhusup Kopeev - an outstanding representative of religious philosophy] // Aktual'nye problemy razvitija mirovoj filosofii. Mezhdunarodnaja nauchno-teoreticheskaja konferencija, posvjashhennaja 75-letiju akademika NAN RK Zh.M. Abdil'dina. – Астана: Izdatel'stvo ENU, 2008. - S. 219-224. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Гаухар Гинаядовна Барлыбаева* Философия ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID 0000-0003-1268-0763
- Айман Бауржановна Кельдинова* PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, aimana_th@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-9434-0385
- Гаухар Гинаядовна Барлыбаева* доктор философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан, gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID 0000-0003-1268-0763
- Айман Бауржановна Кельдинова* PhD докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, aimana_th@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-9434-0385
- Gauhar Barlybayeva* Doctor of Philosophy, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan, gbarlybaeva@mail.ru, ORCID ID 0000-0003-1268-0763
- Aiman Keldinova* PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, aimana_th@mail.ru, ORCID ID 0000-0002-9434-0385

TRENDS IN HIGHER EDUCATION IN THE ASIA-PACIFIC REGION

¹Sh. Ibzharova, ²G. Koyanbayeva

ABSTRACT

The article focuses on the trends of higher education in the countries of the Asia-Pacific region. The authors focused on the aspects of changing the landscape of global education in the direction of the Asia-Pacific region (APR), and also through the prism of cultural foundations presented models of education of the East and West. The uniqueness of the article lies in the analysis of the development of higher education in the Asia-Pacific region based on a review of national and state programs for the development of higher education in the Asia-Pacific countries, reports and strategies of international organizations, and a secondary analysis of the research results of international research funds, centers, projects and individual experts.

Key words: education model, global education trends, trends in higher education in Asia, regionalization of education, mass character of education.

¹Almaty Management University (AlmaU), Almaty, Kazakhstan

²Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

Corresponding Author:
Sh. Ibzharova,
sholpan68@list.ru

Reference to this article:
Ibzharova Sh., Koyanbayeva G.
Trends in Higher Education
in the Asia-Pacific Region //
Adam alemi. – 2021.
– No. 3 (89). – P. 46-61.

This research was funded by the SC MES RK (Grant No. №OR11465461 «The study of culture and values of the society in the context of sustainable development strategy of Kazakhstan»)

Азия-тынық мұхиты аймағындағы елдердің жоғары білім беру жүйесіндегі трендтер

Аннотация. Мақалада Азия-Тынық мұхиты аймағы елдеріндегі жоғары білімнің даму трендтері қарастырылған. Авторлар ғаламдық білім ландшафтын Азия-Тынық мұхиты аймағы (APR) бағытында өзгерту аспектілеріне назар аударды, сондай-ақ мәдени негіздер призмасы арқылы Шығыс пен Батыстың білім беру үлгілерін ұсынды. Мақаланың бірегейлігі Азия-Тынық мұхиты аймағындағы жоғары білімнің дамуын Азия-Тынық мұхиты елдеріндегі жоғары білім беруді дамытудың ұлттық және мемлекеттік бағдарламаларын, халықаралық ұйымдардың есептері мен стратегияларын талдауда, сондай-ақ халықаралық зерттеу қорларының, орталықтарының, жобаларының және жеке сарапшылардың зерттеу нәтижелерін қайталама талдау негізінде жатыр.

Түйін сөздер: білім беру моделі, білім берудің жаһандық тенденциялары, Азиядағы жоғары білім үрдістері, білім беруді аймақтандыру, білім беруді жаппай тарату.

Тренды высшего образования в странах Азиатско-Тихоокеанского региона

Аннотация. В статье рассматриваются тенденции развития высшего образования в странах Азиатско-Тихоокеанского региона. Авторы сосредоточили внимание на аспектах изменения ландшафта глобального образования в сторону Азиатско-Тихоокеанского региона (АТР), а также через призму культурных оснований представили модели образования Востока и Запада. Уникальность статьи заключается в анализе развития высшего образования в АТР на основе обзора национальных и государственных программ развития высшего образования стран АТР, отчетов и стратегий международных организаций, и вторичном анализе результатов исследований международных исследовательских фондов, центров, проектов и отдельных экспертов.

Ключевые слова: модель образования, глобальные тренды образования, тренды высшего образования Азии, регионализация образования, массовизация образования.

Introduction **Changing the Global Education** **Landscape**

The geographical space of the global intellectual dynamics of human civilization undergoes changes and shifts toward the Asia-Pacific region (APR) at the beginning of the third millennium. What was the cause and what are the consequences of such a "tectonic" fracture in the literal sense, since V. I. Vernadsky considered scientific thought to be a geological force in the biosphere [1991], passing into the noospheres stage of development, the peak of which falls on the third Millennium. This inevitably leads to the transformation of global education as a translator of the results of pure science into a mass society.

The content of the "education" concept includes cultural, historical, political, economic, social and humanitarian aspects. The domination of the political and economic aspects of the education issue is conceptually connected with the theory of globalization, which builds the architecture of the modern world. The ethical aspect of globalization theory contradicts the humanitarian aspect of education, which implies equality, justice and accessibility in the individual-subjective and collective-objective sense.

Modern American sociologist Randall Collins in his compendium "Sociology of philosophy: the global theory of intellectual change" [1] presented the evolution of human civilization through

the prism of the intellectual dynamism in the three paths: Asian, Western and Islamic. Western and Islamic civilizations, due to their geographical proximity, as well as historical, cultural, religious and ideological ties, have long dominated civilizational development (the peaks of such domination are Muslim Renaissance and modern capitalism); Asian area due to its closeness from the outside world and the domination of traditionalism, tended to distinction and detachment.

The Chinese landscape of intellectual power can be summed up as an epithet of innovation through opposition; as it was shaped by rivalry and opposition of Confucianism, Taoism, and Buddhism. While the Japanese space of intellectual power has long been filled with a harmonious synthesis of Buddhism, Confucianism and Shintoism; even if paradoxically, it did not bring an intellectual explosion; innovations appeared in the era of conservatism. In the case of the Indian space, foreign and domestic political issues determined the dynamics of the intellectual world: that is, the weak state structure and the struggle of religious movements (Hinduism, Brahmanism, Jainism and Buddhism) determined seemingly static turns.

India and China have created "autochthonous" cultures and philosophical traditions equal to the European (with its American and other projections) philosophical tradition. Indian culture was projected to South-East Asia (Southeast Asia), Tibet and Mongolia, while Chinese

culture was projected to East Asia (Korea, Japan) and Vietnam. Muslim culture as a version of the spiritual and intellectual tradition of the medieval Mediterranean [2], has influenced Malay and Indonesian cultures.

Modern British scientist and economist Angus Maddison [3] offers five stages of development of the world economy for two millennia: the 1st stage—from the beginning of the new era to 1820, the countries of Western Europe and the United States surpass China; the 2nd stage – 1820-1913, the rapid development of the economies of all countries; the 3rd stage – 1913-1950, the blow of the two world wars, the great depression and the confrontation of the two systems, the “silver age”; the 4th stage – 1950-1991, the rapid pace of economic development, “Golden age”; the 5th stage—with 1991 to the present time – the transformation of socialism into capitalism, the “platinum age”, the growth rate of development of the APR.

Maddison predicts a large change in the distribution of economic activity around the world by 2030. A notable feature of the projections is that by 2030, China will become the world’s largest economy - nearly one-third higher than the United States - despite the decline in average growth reduced by half in recent years. India will firmly take fourth place in the world, being one of the largest economy - two-thirds of the size of Western Europe and three times bigger than in Japan, despite the fact that its growth has fallen to an average level of the silver age. Chinese and Indian shares of the world economy will grow over the next few decades, and will approach one-third by 2030. That’s in the future. However, there is a significant partial recovery in the decline relative to the Chinese and Indian economies; in one or half century, economic growth in Europe will accelerate. The four largest economies - China, USA, Western Europe, India, led by Japan will stand ahead in the next period [4].

How do these forecasts affect the state

of higher education in the APR? What trends and tendencies are inherent in the real higher education of the Asia-Pacific countries? What are the current challenges in higher education in South-East Asia? How do they relate to global developments in higher education? What lessons can be learned from the study of higher education at the regional level in Asia, Southeast Asia, the Pacific, especially in the fact that regional bodies such as ASEAN, APEC, ASEAN (RFA), SCO, OECD, EAEU, etc. seek to address higher education issues?

Methodology

This paper provides a comprehensive analysis of the development of higher education in the Asia-Pacific region, which includes a review of national and state programs for the development of higher education in the APR countries [5], reports [6] and strategies of the World Bank group [7]; International Bank for reconstruction and development and the International development Association [8], the Asian development Bank [9]; the United Nations educational, scientific and cultural organization UNESCO [10]; British Council [11]; Organization for economic co-operation and development (OECD) and secondary analysis of the research results of international research funds [12], centers: National coordination center for the development of economic relations with the countries of the Asia-Pacific region [13]; National research University “Higher school of Economics” [14]; SEAMEO RIHED [15]; Center for the study of international higher education at Boston College [16]; Center for Educational Development of SKOLKOVO Business School [17]; The Boston Consulting Group is an international company specializing in management consulting, a leading consultant on business strategy [18]; projects: International comparative project on financing and accessibility of higher education (ICHEFA) [19] and individual

experts: [20], [21], [22], [23]. In this sense, the work is interdisciplinary in nature, where along with universal methods of scientific research philosophical, historical, sociological and economic approaches are used.

The method of secondary analysis is very often used in sociological research to compare and contrast data obtained from different sources [24]. In this study, it is the best tool for identifying trends in the development of higher education in the APR countries. This approach was used by researchers in the preparation of the *"Report NMC Horizon: higher education – 2017"; from a large array of primary studies based on secondary analysis brought a set of trends, problems and achievements as a result of their discussion by a Commission of 2000 experts in the online mode; they used a modified Delphic method for the final selection of the report topics [25].*

Main part **Geographical Data and Economic Indicators of the Region**

The Asia-Pacific region (APR) is a political and economic term that refers to countries located on the perimeter of the Pacific Ocean and numerous Island States in the ocean itself.

The Asia-Pacific region comprises 58 countries; currently, 21 States are parties to the Agreement: Australia, Bangladesh, Cambodia, China, Fiji, India, Indonesia, Japan, Republic of Korea, Malaysia, Mongolia, Myanmar, Nepal, New Zealand, Pakistan, Palau, Philippines, Singapore, Sri Lanka, Thailand and Viet Nam.

South-East Asia is a macroregion covering continental and island territories between China, India and Australia. Includes the Indochina Peninsula and the Malay Archipelago; part of the Asia-Pacific region.

The Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) – is the political, economic and cultural regional intergovernmental

organization of 10 countries (Brunei, Cambodia, Indonesia, Laos, Malaysia, Myanmar, Philippines, Singapore, Thailand, Vietnam) which is located in Southeast Asia. The ASEAN region is firmly committed to the development of education at all levels and to further social and economic integration.

Asia-Pacific economic cooperation (APEC) is the Asia-Pacific forum of 21 economics for cooperation in regional trade and investment liberalization. APEC's goal is to increase economic growth, prosperity in the region and strengthen the Asia-Pacific community. The participating economies account for about 40 % of the world's population, approximately 54 % of GDP and 44 % of world trade.

Experts of the HEAD Singapore Foundation [26] focus in their research on the unevenness and heterogeneity of this region:

- by population: three of the four most populous countries in the world - China, India and Indonesia and small, new States;
- demographic imbalance: the decline or growth increase of young people interested in higher education, which presents different challenges for the higher education system of these countries;
- economic imbalance: along with Japan, South Korea, Singapore, Taiwan, Hong Kong, Malaysia and Thailand joined the OECD as advanced economies, as well as several States classified as developing (despite their rapid growth);
- ethnic and linguistic imbalance: along with homogeneous ones like Japan, South Korea and Vietnam, there are States having difficulty combining ethnic groups and languages such as Indonesia, China and the Philippines;
- the situation in the region is influenced by the historical past of the colonial heritage: British, French, Spanish, American, Dutch;
- political and economic imbalance between governance and free market capitalism: China's centralized market

socialism with Singapore’s regulated capitalism, and India’s and Indonesia’s volatile economies.

Asian development forecast for 2018 remains stable:

- regional gross domestic product (GDP) will grow by 6.0% in 2018 and 5.9% in 2019;

- lower inflation is forecast for developing Asia at 2.8% in 2018 and 2.7% in 2019 (ADB Report);

The People’s Republic of China forecasts that previous growth forecasts will be 6.6%

in 2018 and 6.4% in 2019 (ADB Report);

- South Asia remains the fastest growing sub region, led by India: growth in 2018 will amount to 7.0%, and in 2019 is 7.2%; India plans to achieve forecasts in April to 7.3% in 2018 and 7.6% in 2019 (Report ADB)

- South-East Asia continues to be supported by strong domestic demand, especially for private consumption and investment. This year and further growth is projected at 5.2% [27].

Table 1 - characteristics of the Asia-Pacific countries

Groups of countries		Characteristics	
Target countries	Economy	Religion	Accessibility of higher education
Cambodia, Laos, Mongolia, Vietnam, Myanmar	Low and lower middle income, the higher education system is focused on the expansion and increase in the number of students, the development of infrastructure	Buddhism (Mahayana) Confucianism Taoism	Myanmar – 10% Cambodia and Laos - <20% Mongolia - 68 % (2015)
Indonesia, Malaysia, Philippines, Sri Lanka, Thailand	Middle - income countries with a well-established and growing higher education system; focus on improving quality	Islam Christianity Buddhism Hinduism	Indonesia - 32% Malaysia - 37%
India, China	The largest higher education systems in the world and the fastest growing systems in East Asia; high level of education policies and practices, closely monitoring and influencing through other systems on higher education in the region	Islam Hinduism Buddhism Confucianism	
Hong Kong, Singapore, Brunei	Small, high-income countries with mature and recognized higher education systems. which are characterized slow or stagnant pace	Confucianism Buddhism Taoism Islam other denominations	Singapore - 87%
Japan, South Korea	Mature higher education systems are of high quality but are experiencing a decline in student enrollment	Buddhism Shinto Christianity Confucianism Shamanism	

Cultural Foundations and Models of Education: East and West

The traditional opposition between Western and Eastern types of thinking is based on ideological and axiological

differences between types of cultures, which are expressed in the known dichotomies: collectivism and individualism; awareness and skill, modesty and self-confidence; modernism and traditionalism, etc., which sometimes reflect a well-known assumption

and prejudice about the superiority of Western thinking and behavior.

Modern integration processes in the educational systems of the global world demonstrate interesting synthesis results: a conceptual difference between the Western model of reason and the East Asian model of virtue [28, p.385].

The East Asian student "transforms himself" on the basis of Confucian principles, focuses on his inner world in order to improve himself, to gain his authenticity and integrity, to become morally and socially perfect (model of virtue). The purpose of education is to promote the synthesis of society with the collective and interpersonal orientation of culture. The extreme consequences of this model are repetition and cramming, emphasis on memorization, focus on the authority of the teacher.

The goal of the Western student "to learn how to manage the Universe" according to the principles of Socratic philosophy: to cultivate oneself and their mind to understand and master the world, emphasizing the outside world, critical thinking, knowledge of the world of things in the Universe, represented by science (model of mind). The purpose of such education is to teach how "to do", therefore the Western student must achieve personal goals related to individuality and self-actualization of orientation. The extreme consequences of this model are "master of the world", conqueror, success and predatory goals.

To ensure the prospects for the development of education not only in the Asian region, but also in the global world, it is necessary to focus not on the contrast, but on the balance of Yin-Yang. An example of modern models of education that contribute to the painless reform of young Asian educational systems are the Japanese and Singapore models of education presented during the seminar "Models of education in Japan and Singapore, transfer of education

and comparative education policy" held on August 26, 2016 [29]. The event was organized by the HEAD Foundation (THF) and jointly with the Center for excellence in school education of Tokyo University graduate school of education.

Two concepts of the Japanese model of education, which received international status: "Toccatà" and "Study lessons". The Japanese model is formed from the concept of "holistic education" (cognitive, social, emotional and physical development of students on the basis of democratic principles). The purpose of "Toccatà" - the development of emotional intelligence through the encouragement of child's activities, self-motivation, collaborative learning and self-education. Another concept of "Study lessons" are more focused on teachers, because it pays attention to training and cooperation in the process of exchange of experience on conducting lessons. Both models are applicable to the multicultural world of developing Asia.

The experience in the management and legitimacy of the education system in Singapore, for example, represents a successful bilingual policy, which took decades to build up and also contributes to the solution of problems of educational policies in developing Asian countries.

Using an example of the National University of Singapore and Nanyang University of Technology, included in the rating OF the 2018, Professor George Cheryan raises the question of the University's mission as a center of culture, science and education and its role in the development and creation of society. Formal criteria and rating standards are not correlated with local problems that can be only solved at the interdisciplinary level, in the context of the human sciences (for example, articles on the history of Singapore, do not arouse the interest of researchers in Western indexed journals). Humanitarian and civilizational components of the University, as a platform

for critical discussion and solutions to local problems, outweighed by the government for the sake of ratings, providing diplomas (massovisation) and the order fulfillment industry. The formalization of the idea of the University for the sake of achieving world rankings by Asian universities deprives them of connection with the society of which they are a part [30].

The public need for accessible education; the increase in the number and expansion of the area of universities; the economic demands of society in qualified staff; the decline in the quality of education; the race for world rankings, etc. – led to the diversification of universities in all educational landscapes of the global world. In the Western world, this has led to the increasing complexity of the main segment in the systemic complex of society, which for its part, hassled to the adoption of the Hamburg Declaration “Organizing Higher education for the XXI century. The role of research universities” (The Hamburg Declaration Organizing Higher Education for the 21st Century, 2017) by the Union of rectors, the main provisions of which are also relevant for the developing system of Asian higher education:

- “The research university, as the apex academic institution, is central to the global knowledge economy. It educates leaders, scientists and scholars who serve society, academe, industry, and the broader economy. It conducts research, and is the window to international science.

- Research universities are central to the success of higher education, and contribute to the common good.

- Permeability: There should be articulation mechanisms that permit students equitable access to post-secondary education, allowing them to easily shift from one type of institution to another without loss of academic standing.

- Coherence: Private higher education, the fastest growing part of post-secondary education globally, requires careful integration into an effective post-secondary education system” [31, p. 10-11].

Economic demands and access to education, political government programs of governments have accelerated the shift of the global balance of power in higher education towards Asia, who has become the world’s third largest zone of higher education, science and innovation after North America, Western Europe (UK).

- Asia-Pacific universities from 38 countries in East Asia, Southeast Asia and Oceania are represented in the Times Higher Education 2018 ranking (21). The overall ranking includes more than 250 universities from 13 different countries: the most representative are Japan (89), China (63), Australia (35), Taiwan (31), South Korea (27) and Thailand (10). The University of Melbourne is the only University outside Asia, taking third place among the five leaders, taking third place (last year 4th place). Other universities like the national University of Singapore (1st place), Tsinghua University (2nd place), Beijing University (3rd place) and University of Hong Kong (5th place) are included in the top five.

- The summit of Asian universities was held from 5 to 7 February 2018 in Shenzhen (China), organized jointly with SUSTech (southern University of science and technology) and Times Higher Education Rankings (THE), which raised issues of cooperation, integration and search for new ways of development of universities in the West and Asia [32]. China has found its way to creating a world-class University model instead of copying Western models, as Shanghai University President Jao Tong Zhang Jie claims. Three key steps are needed to change ordinary universities: stimulating research; creating of new research groups; and reforming the structure of the University in order to create a sustainable culture of innovation. They included different measures to change the University culture such as monetary incentives for teachers for publishing articles, consistent transition to applied research, problem-oriented research, and

involvement of internationally recognized researchers.

- The Alliance of Asian universities (AUA) (15 universities from 14 countries) was established at the initiative of Tsinghua University (Beijing) to strengthen the role of higher education in the development of Asian society which implied strengthening the academic mobility within the Asian region and resist the departure of professors and students to the West; strengthening the research cooperation between the teaching staff; promoting the exchange of higher education policy between the presidents of universities within the AUA; publication of the annual report on higher education in Asia; in addition, Tsinghua University funded the new organization with a one-time Deposit of \$ 1.5 million [33].

Along with high-quality universities (for example, the national University of Singapore, which is stronger than Australian Universities), there are medium-sized technical schools and other universities seeking to get into the League of the world's leading universities. Unfortunately, most of them are trying to copy Western universities on the basis of funding and some innovative strategies. The problem is in the contradiction between Eastern and Western cultures and their values; lack of cultural perspective for traditional ways of thinking; forgery of own identities; conflict between Western and own values of higher education; pragmatic approach in the adoption of the Western model led to the achievements of natural Sciences and technology and to the stagnation of the Humanities and Social Sciences. The University has three levels: material, institutional and a factor of value; material level prevails, institutional one begins to develop; cultural integration is necessary, the incorporation of Western values into the Eastern; advantage is in the synthesis of two cultures at the institutional and individual-personal levels.

The conclusion of the special study called "Combining Chinese and Western educational tradition: a comparative analysis of strategies for building world-class universities in mainland China, Hong Kong, Taiwan and Singapore", which was supported by the Hong Kong research funding Council (grant number 751313H) on the state of University development in Southeast Asia is promising: "tremendous progress has been made despite all the difficulties, and there is reason to believe that it will achieve even more by combining the values of Western culture and its traditions. Advanced universities in East Asia have chosen an alternative path of development. Their experiment shows that it is possible to find a balance between local and Western ideas about the University, which are considered to be mutually exclusive. Although it is too early to talk about the success of this East Asian experiment, the current processes can certainly be described as promising" [34].

Higher education experts are unanimous in the need for a science-based and value-oriented approach to maintain the rational structure of the higher education system, which implies: a clear differentiation of universities (mission, control system, academic differentiation); autonomy; stable funding; quality control system; mechanisms of equal access and transition to universities for students; moral leadership and commitment to their mission of research universities; and internal connectivity of universities [35].

Trends in Higher Education in Asia-Pacific countries

- ***Regionalization and its fragmentation*** (HEAD Foundation (Human Capital & Education for Asian Development) [36], which can be remedied by developing effective ways of sharing knowledge and resources among different networks and equalizing their positions.

Table 2 - Regionalization of Higher Education in the Asia-Pacific region

Subject of Regionalization	Purposes	Positive side	Negative side	Decision
The Association of Southeast Asian Nations (ASEAN)/Asian Development Bank, 2012).	Cooperation based on the principles of political stability and security; promotion of the formation of national States after the success of national liberation movements	Creation of common space of the higher education in East Asia and experience of collaboration in this direction	The duplicating or mutually exclusive interregional and intraregional political and economic inter-relations: The ASEAN and SEAMEO want to expand the Network of the AUN and AIMS universities in the northeast direction: China, Korea and Japan.	The SEAMEO regional Institute of higher Education and development and the Asian development Bank have started to develop a tool known as the unified System of transfer and accumulation of academic credits (ACT-FA), which is focused on the entire region
Organization of Ministers of education of South-East Asia (SEAMEO)(Strategy 2020, 2030; Asian Development Bank, 2011, 2012)	Regional inter-governmental organization established in 1965 between the governments of South-East Asia for assistance to regional cooperation in the field of education, science and culture in the region	Non-profit, non-political flexible organization; unique programs; powerful infrastructure; network of contacts at the regional and international levels development of human resources, high competence and professionalism of employees; interaction with other countries outside Asia	The duplicating or mutually exclusive interregional and intraregional political and economic inter-relations: The ASEAN and SEAMEO want to expand the Network of the AUN and AIMS universities in the northeast direction: China, Korea and Japan.	The SEAMEO regional Institute of higher Education and development and the Asian development Bank have started to develop a tool known as the unified System of transfer and accumulation of academic credits (ACT-FA), which is focused on the entire region
Tripartite inter-governmental Panel China, Japan, South Korea: trilateral student mobility program CAMPUS Asia (Collective Action for Mobility Program of University Students in Asia)	Formation of a pool of qualified Asian experts through the creation of a platform for the exchange of resources and knowledge; mitigating China's and Korea's brain drain problem	Conditions for mobility of employees and undergraduate and graduate students through credit transfer and implementation of double and joint diploma programs; stimulating international demand for local universities in light of population decline in Korea and Japan	the duplicating or mutually exclusive interregional and intraregional political and economic inter-relations: China - Korea - Japan plans to invite other ASEAN and/or SEAMEO countries to the CAMPUS Asia program	CAMPUS Asia develops its own credit transfer system and its own quality control system
ACEAH (AUN) Sub-regional platform	International system providing training of highly qualified and motivated specialists	Sub-regional Service quality assurance (AUN-QA) and System transfer of credits (ACTS) carries out the exchange of teachers, researchers, administrative staff and students from 30 universities-members	Fight for distribution of resources	The SEAMEO regional Institute of higher Education and development and the Asian development Bank have started to develop a tool known as the unified System of transfer and accumulation of academic credits (ACT-FA), which is focused on the entire region

SEAMEO (RIHED) Regional Institute of higher education and development (Strategic programs for the development of higher education in South-East Asia)	Creating a network of higher education in South-east Asia in SEA-HEA space	Pilot mobility project for Malaysia, Indonesia and Thailand (MIT); ASEAN quality assurance network (AQAN); South East Asia credit transfer system (SEA-CTS); Credit transfer System (UCTS); 23 universities, 1130 students (2010-2014) on academic mobility were trained	Along with such major players in the Southeast Asian region as China, Japan and South Korea, Thailand from a geopolitical and geo-economic point of view pursues the interests of developing and heterogeneous Southeast Asia	Enhancing the effectiveness and harmonization of higher education in South-East Asia through systematic research, empowerment, cooperation and development of mechanisms to facilitate the exchange of information in higher education
MIT (Malaysia, Indonesia, Thailand) (The Malaysian education plan MEBHE, 2015-2020; The national strategic plan for higher education in the field of education for the period up to 2020 (NHESP); Executive Summary Malaysia Education Blueprint 2015-2025 (Higher Education), 2015)	Academic mobility	With the promotion of university mobility in the Asia-Pacific Credit transfer System (UCTS), 23 universities under MIT facilitated the exchange of 1,130 students during the four-year deployment of the initiative (2010-2014). Currently, MIT is moving forward under a broader branding, the ASEAN International Mobile Association (AIMS) and plans to expand its competence to include four more countries: Brunei Darussalam, Japan, the Philippines and Vietnam	It aims to create a sense of ASEAN citizenship and identity among young people and is widely regarded as the flagship program to enhance higher education mobility through ASEAN initiatives to enhance people-to-people interaction. The basic principle of the AIMS program is the concept of balanced mobility	AIMS, of course, is a valuable program that should be expanded to include all ASEAN member States, including Singapore; some experts believe that ASEAN has an analogue of the EU and the Bologna Declaration in the Asian space; The heterogeneous capacities of countries in South-East Asia should be taken into account, rather than homogeneous as in the EU; the EU is experiencing certain contradictions that should be taken into account
"ASEAN plus 3" + China, Korea, Japan	Overcoming Asian financial crisis of 1997	Cooperation with China, Korea and Japan	The contradiction of "ASEAN plus 1"; prioritization of areas may weaken the process of strengthening cooperation in the region and slow down the implementation of regionalization programs by overlapping members, as a result of which the formation of a single East Asian higher education area may be under threat	Strengthening cooperation between various regional networks existing in East Asia; soften geopolitical tensions; develop effective ways of sharing knowledge and resources between different networks in order to balance the positive effect of regionalization in higher education in all countries of East Asia

<p>ASEAN Plus 6 + Australia, India, New Zealand</p>	<p>Dialogue around the development of cooperation in the field of higher education</p>	<p>Improving intercultural understanding, knowledge transfer, labor market development, maintaining stability and peace in the region</p>	<p>The need to link cultures, languages, educational standards of different countries, as well as national norms and laws, especially in the field of visa policy and academic calendar</p>	<p>Strengthening cooperation between various regional networks existing in East Asia; soften geopolitical tensions; develop effective ways of sharing knowledge and resources between different networks in order to balance the positive effect of regionalization in higher education in all countries of East Asia</p>
<p>ASEAN Plus 1 (i.e. ASEAN plus Japan)</p>	<p>Japan's investment in regional development</p>	<p>Improving intercultural understanding knowledge transfer, labor market development, maintaining stability and peace in the region</p>	<p>The contradiction of "ASEAN plus 3"; can weaken the process of strengthening cooperation in the region and slow down the implementation of regionalization programs by overlapping members</p>	<p>The SEAMEO regional Institute of higher education and development and the Asian Development Bank have started to develop a tool known as the unified System of transfer and accumulation of academic credits (ACT-FA), which is focused on the entire region</p>
<p>ACEAN (SHARE) Among ASEAN's closest dialogue partners is the European Union (EU). In 2017, the EU and ASEAN celebrate the 40th anniversary of formal cooperation at the 10th Ministerial meeting in 1977</p>	<p>The objectives of the program are to strengthen regional cooperation and improve the quality, competitiveness and internationalization of higher education institutions and ASEAN students, the Area of SHARE results with which EU and ASEAN partners cooperate</p>	<p>AEAN Qualification Reference Frameworks (AQRF) and ASEAN Quality Assurance (ASEAN QA); Development of ASEAN credit transfer system (ACTS) and ASEAN-EU credit transfer systems (AECTS); ASEAN and ASEAN-EU mobility Scholarships.</p>	<p>It contradicts the goals of regionalization and cooperation with the EU and regional identity; compulsion</p>	<p>Will promote, support and enhance mobility within ASEAN and ASEAN-EU</p>

Using the example of the history of the regional Institute of higher education SEAMEO RIHED [37] we can trace some features of regionalization in South-East Asia:

RIHED was originally established in Singapore in 1959 as a Regional Institute of higher education. RIHED was reorganized and established in Thailand in 1993 as a regional center of SEAMEO. The key role

of the initiator and leader belongs to the government of Thailand therefore the head office is located in Bangkok.

SEAMEO is a regional intergovernmental organization of Ministers of education of South-East Asia, established in 1965 to promote cooperation in the field of education, science and culture in the region. The Secretariat and the regional centers SEAMEO have done fruitful work

on the implementation of programs of education, research and development.

SEAMEO RIHED plays a crucial role in building the capacity of SEAMEO member countries in higher education. More focused on issues related to policy planning, administration and management in higher education.

The mission of SEAMEO RIHED is to improve the management and harmonization of higher education in Southeast Asia through systematic research, empowerment, and the development of mechanisms to facilitate exchange and cooperation in higher education.

The goals of SEAMEO RIHED:

1. To assist Member States in enhancing the effectiveness of the policies, planning, administration and management of higher education systems through training and policy-oriented research, taking into account the special needs, pressing problems and cultural factors of individual Member States for the integrated development of human resources.

2. To serve as a regional center and clearing house for information and documentation of higher education, facilitating the exchange and dissemination of information and research results on the planning and management of higher education both within and outside the region. To promote cooperation among Member States to build institutional ties and assist them in strengthening institution building and development.

The current SEAMEO RIHED Programs include five interconnected areas reflecting its main functional goals, to facilitate access to best practices and synergies in higher education in the region:

- Empowerment of higher education institutions;
- Promotion of social responsibility and sustainable development of the university;
- Cultivating the globalization aspects of human resources;
- Development of harmonization mechanisms;
- Promotion of the boundaries of

knowledge in the management of higher education.

Understanding the importance of solving the problems of education in the region affects geopolitical and geo-economic reasons, where the new actor in Southeast Asia - China plays an important role. The history of the geopolitical relations of China and Thailand is changing and strengthening for the better: Thailand was a conductor in Southeast Asia for China; China's interests are now global; therefore, in the genesis of SEAMEO RIHED, expanding opportunities to the status of an intergovernmental organization aimed at SEA to a greater extent demonstrates the importance of regional issues for other actors in SEA.

The HEAD Foundation experts [38] emphasize the higher level of inter-regional cooperation between regional networks in East Asia at present. The goal should be to mitigate any geopolitical tensions that are characteristic of regionalization in East Asia today, and to develop effective ways to share knowledge and resources in regional networks with to equalize WHO's benefits in the region. Perhaps in this way, East Asian regionalization may begin to move towards a more comprehensive regionalization program to create a single community of Asian countries.

• ***Mass character of education, diversification and differentiation of the sector***

The mass character of higher education as a consequence of globalization, lack of qualified labor resources, availability of education for a certain segment of the population, led to the emergence of some private universities that provide diplomas, but not quality education; equating engineering universities and colleges to the status of the University, ultimately discredited the concept of research University in the Western sense, the active copying of which falls on the end of the XX century and the first half of the XXI century in the South-Eastern region.

• ***Academic mobility: outgoing and incoming***

Southeast Asian countries are among the twenty-five countries that send their students to study at US universities: Vietnam (8th place), Indonesia (19th), Thailand (20th) and Malaysia (24th); by 2011, 214 thousand citizens of the four listed countries and the Philippines were studying in the USA, Great Britain and Australia; It is associated with the dissemination of various forms of international educational programs implemented in Southeast Asia together with foreign universities (opening branches of Western universities, implementing franchising educational programs, etc.); There are 25 branches of foreign universities in the region (Indonesia (1), Malaysia (6), Singapore (13), Thailand (3), Vietnam (2)).

Outgoing mobility leaders - Singapore and Malaysia (20 countries) - are striving to become regional educational hubs, and have begun to export educational services. According to the Guardian newspaper, in 2014, 52,959 foreign students from 120 countries studied in Singapore, and 63,625 students from 160 countries studied in Malaysia. Most of the foreign students studying in them came from South Korea, China and India, Australia, England, the United Arab Emirates, Oman, Yemen, Saudi Arabia, and Lebanon.

Problems of academic mobility: the peripheral position (the peripheral nature of world science, wealthy locals send their children to British universities); brain drain (young scientists leave for Japan or the West; 100% of Vietnamese school graduates and winners of international Olympiad's study and work in developed countries; language barrier (development of science in the local language, there are no English-language programs with the exception of Singaporean, Filipino, Thai) [39].

• **Academic culture and corruption**

Despite the collective progress of higher education in East Asia, it is worth noting the destructive academic environment in the region. Academic culture implies values, ideas and beliefs in relation to their profession, which unite teachers

and scientists. This affects how and with whom decisions are made, how they act and communicate with each other - at a practical and symbolic level. The following are applicable to the description of the academic culture of East Asia: "honesty", "ethics", "unfair behavior", "corruption". Academic culture based on the values of meritocracy, freedom and competition is a goal and the need for Asian universities.

Unfair behavior is common among teachers and students: in Hong Kong, Taiwan, Japan (Haruko Obokata was improved in fake and plagiarism); in China, the decline began in the early 90s, reflecting the situation in society (administrative positions are more advantageous than academic ones). The concept of "Guansi": the presence of ties connections with senior officials; restriction of freedom of movement of teachers, staff, students, resources; decisions based on personal relationships; falsification of data and plagiarism in the scientific community; purchase of government grants; as a result, the negative impact on the modernization of education in the region; moral and ethical degradation, retarding the scientific development of the region; since 2000, the Chinese government introduced new rules and standards, held forums and seminars, and created anti-corruption agencies and units; Japan is distinguished by its academic culture, has 21 Nobel laureates; until 2014, there was not a single Nobel laureate in SEA.

The problem of corruption in the academic environment of Southeast Asian countries is a consequence of the imbalance of local educational traditions and Western values; the solution is to achieve this balance through synergy and synthesis of institutional and individual activities.

Conclusion

Experts of the Center for educational development of SKOLKOVO business school prepared a review of the new report of NMC Horizon on the future of higher education for the next five years and identified 10

global trends in higher education for the next five years (10 future education trends, New Media Consortium Horizon) [40]:

1. The introduction of progressive teaching methods requires cultural transformation.

2. Teaching students real practical skills will help them in further employment, as well as improve their professional skills.

3. Cooperation is a key factor in the dissemination of effective solutions.

4. Although technologies and materials for online learning are widely available, they are still not available to all.

5. It is necessary to create processes to assess skills at the individual level.

6. In order to feel free in the digital world, it is not enough just to be able to use technology.

7. The effectiveness of online learning as well as mobile and blended learning is beyond doubt.

8. Educational ecosystems must be flexible enough to accept completely new teaching methods.

9. Higher education is an excellent environment for developing more intuitive computers.

10. Lifelong learning is the basis of higher education.

For the Asia-Pacific countries, global trends in higher education remain relevant, however, the following trends are more significant: regionalization and its fragmentation; mass character of education, diversification and differentiation of the sector; academic mobility: outgoing and incoming; academic culture and corruption.

References

1 Vernadsky V. I. Scientific thought as a planetary phenomenon. - M., Science, 1991. - 271 p.

2 Collins R. Sociology of philosophy: a global theory of intellectual change. - Novosibirsk, Siberian chronograph, 2002. - 1281 p.

3 Torchinov E. A. Ways of philosophy of East and West: knowledge of the beyond. - St. Petersburg: "ABC-classics", "Petersburg Oriental Studies", 2005. - 480 p.

4 Maddison A. Asia in the world economy 1500-2030 AD // Asian Pacific Economic Literature. - 2006. Vol. 20, no.2, pp.1-37.

5 Ross G. Making the International System Work for the Platinum Age. [Electronic resource] (date of the application: 02.09.2020). file:///Users/Sholpan/Downloads/Making_the_International_System_Work_for_the_Plati.pdf

6 Wan C.D., Morshidi S., Dzulkifli A. R. Education in Malaysia Towards a Developed Nation // Economics Working Paper. - 2017. - No.4, 19 p.

7 World Bank Annual Report 2017 [Electronic resource] (date of the application: 05.09.2020). <http://headfoundation.org/research/gsebuffalo/ichefa>

8 Johnstone D. Bruce. Financing Higher Education: Worldwide Perspectives and Policy Options // THF Working Papers Series. - 2015. - No. 6. - Pp.1-7. [Electronic resource] (date of the application: 05.09.2020). <http://headfoundation.org/research/gsebuffalo/ichefa>

9 Asian Development Outlook. Supplement: The Outlook Remains Stable. [Electronic resource] (date of the application: 10.09.2020). <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/435196/ado-supplement-jul-2018.pdf>; Asian Development Bank. Improving Transitions from school to university to workplace. Mandaluyong City, Philippines: Asian Development Bank. [Electronic resource] (date of the application: 10.09.2020). <https://www.adb.org/publications/improving-transitions-school-university-workplace>; Asian Development Bank: Higher education across Asia: an overview of issues and strategies, 2011, Mandaluyong City, Philippines: Asian Development Bank, 56 p. [Electronic resource] (date of the application: 10.09.2020). <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/29407/higher-education-across-asia.pdf>

10 Education Policy Research Series Discussion Document No. 5. Education Systems in ASEAN+6 Countries: A Comparative Analysis of Selected Educational Issues. Education Policy and Reform Unit UNESCO Bangkok. 2014. [Electronic resource] (date of the application: https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resourceattachments/UNESCO_Education_Systems_in_Asia_Comparative_Analysis_2014.pdf); Education in China. A Snapshot. OECD 2016. [Electronic resource] (date of the application: 15.09.2020). <https://www.oecd.org/china/Education-in-China-a-snapshot.pdf>

11 British Council. The shape of global higher education: understanding the ASEAN Region. - 2018. - Volume 3. <https://www.>

britishcouncil.org/research/shape-global-higher-education-3; British Council. The shape of global higher education: International mobility of student's research and education provision. - 2017. - Volume 2. [Electronic resource] (date of the application: 17.09.2020). <https://www.britishcouncil.org/education/ihe/knowledge-centre/global-landscape/shape-global-higher-education-vol-2>

12 HEAD Foundation (Human Capital & Education for Asian Development). Workshop Reports No. 1. Asian Education Futures. The HEAD Foundation 2015; The HEAD Foundation 2016; THF Workshop Report No 2. Asian Universities in New Times. The HEAD Foundation 2015; THF Workshop Report No 4. Teacher Development: Dimensions & Perspectives'. The HEAD Foundation 2016. [Electronic resource] (date of the application: 20.09.2020). <http://headfoundation.org/research/gsebuffalo/ichefa>

13 National coordination center for the development of economic relations with the countries of the Asia-Pacific region. [Electronic resource] (date of the application: 25.09.2020). <http://www.aprcenter.ru/about.htm>

14 National research University "Higher school of Economics". [Electronic resource] (date of the application: 25.09.2020). <http://www.hse.ru/>

15 SEAMEO RIHED [Southeast Asian Ministers of Education Organization; Regional Center for Higher Education and Development] [Electronic resource] (date of the application: 27.09.2020). <https://rihed.seameo.org/about-us/>

16 Center for the study of international higher education at Boston College (USA). The Center for International Higher Education' (CIHE). Altbach, Philip J., Reisberg, Liz, Hans de Wit. 2017. Responding to Massification. Differentiation in Postsecondary Education Worldwide. Boston College Center for International Higher Education, 170 p. [Electronic resource] (date of the application: 29.09.2020). <http://www.bc.edu/research/cihe/>; National research University "Higher school of Economics" (HSE) <http://www.hse.ru/>

17 Center for Educational Development of SKOLKOVO Business School [Electronic resource] (date of the application: 02.10.2020). <http://trends.skolkovo.ru/2017/10/10-trendov-budushhego-obrazovaniya/>

18 The Boston Consulting Group is an international company specializing in management consulting, a leading consultant on business strategy. [Electronic resource] (date of the application: 02.10.2020). www.bcg.ru

19 International comparative project on financing and accessibility of higher education

(ICHEFA) of The Graduate School of Education at the state University of New York in Buffalo ('Comparative Higher Education Finance and Accessibility Project (ICHEFA) of the Graduate School of Education at the State University of New York at Buffalo'). [Electronic resource] (date of the application: 05.10.2020). <http://headfoundation.org/research/gsebuffalo/ichefa>

20 Rizvi F. Globalization and the Neoliberal Imaginary of Educational Reform // Education Research and Foresight Series. - Paris, UNESCO. - 2017. - No. 20. [Electronic resource] (date of the application: 10.10.2020). <https://en.unesco.org/node/262287>;

21 Barber M., Donnelly K., Rizvi S. An avalanche is coming. Higher education and the coming revolution. The issue of education. - 2013. - No. 3. - 152-236 pp. [Electronic resource] (date of the application: 10.10.2020). https://vo.hse.ru/data/2014/08/04/1314334660/2013-3_Barber%20et%20al.pdf

22 Barber M., Donnelly K., Rizvi S. An avalanche is coming. Higher education and the coming revolution. The issue of education. - 2013. - No. 3. - 109-185 pp. [Electronic resource] (date of the application: 15.10.2020). <https://cyberleninka.ru/article/n/okeyany-innovatsiy-atlanticheskij-okeyan-tihiy-okeyan-mirovoe-liderstvo-i-buduschee-obrazovaniya>

23 Choi W. Edward. Higher Education Regionalization in East Asia (Higher Education in Southeast Asia and Beyond). MCI (P), June 2017. - No 123. - 7-10 pp. [INTERNATIONAL HIGHER EDUCATION], No. 90, 26-28 pp. [Electronic resource] (date of the application: 20.10.2020). file:///Users/Sholpan/Downloads/Higher_Education_Regionalization_in_East_Asia.pdf

24 Sycheva V. S. Method of secondary analysis [Sociological research]. - 1995. - No.11. [Electronic resource] (date of the application: 23.10.2020). ecsocman.hse.ru/data/961/889/1216/023Cycheva.pdf

25 New Media Consortium (NMC Horizon) [Electronic resource] (date of the application: 25.10.2020) <https://www.nmc.org/nmc-horizon/>

26 Johnstone D. Bruce. Financing Higher Education: Worldwide Perspectives and Policy Options // THF Working Papers Series. - 2015. - No. 6. Pp. 1-7. [Electronic resource] (date of the application: 05.09.2020). <http://headfoundation.org/research/gsebuffalo/ichefa>

27 Asian Development Outlook. Supplement: The Outlook Remains Stable. [Electronic resource] (date of the application: 10.09.2020). <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/435196/ado-supplement-jul-2018.pdf>

- 28 Li Jin. Cultural foundations of learning: East and West New York. - New York: Cambridge University Press, 2012. - 385 pp.
- 29 Japanese and Singapore Education Models, Education Transfer and Comparative Policy Learning Roundtable. [Electronic resource] (date of the application: 25.10.2020). <https://headfoundation.org/2016/08/26/massification-globalisation-and-the-global-knowledge-economy/>
- 30 George Cheryan. Singapore's powerhouses neglect local intellectual life. [Electronic resource] (date of the application: 27.10.2020). <https://www.timeshighereducation.com/features/singapores-powerhouses-neglect-local-intellectual-life>
- 31 Altbach Philip J. Higher education, mass education and research universities // International higher education. - 2017. Issue 91. - Pp. 10-11.
- 32 Bothwell, E., Jack G. 2018. 'World University Rankings 2018: results announced', https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2018/world-ranking#!/page/0/length/25/sort_by/rank/sort_order/asc/cols/stats
- 33 Sharma Yojana. New Asian universities' alliance to increase mobility. [Electronic resource] (date of the application: 29.10.2020). <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20170504205518718>
- 34 Yang Rui. Cultural mission of advanced universities of East Asia // International higher education. - 2017. Issue 91. - Pp. 37-39.
- 35 Yang Rui. Getting the Mix Right: The Cultural Mission of East Asia's Elite Universities // Higher Education in Southeast Asia and Beyond. MCI (P), 2017. - No.123, pp.3-5.
- 36 HEAD Foundation (Human Capital & Education for Asian Development). Workshop Reports No. 1. Asian Education Futures. The HEAD Foundation 2015; The HEAD Foundation 2016; THF Workshop Report No 2. Asian Universities in New Times. The HEAD Foundation 2015; THF Workshop Report No 4. Teacher Development: Dimensions & Perspectives. The HEAD Foundation 2016. [Electronic resource] (date of the application: 20.09.2020). <http://headfoundation.org/research/gsebuffalo/ichefa>
- 37 SEAMEO RIHED [Southeast Asian Ministers of Education Organization; Regional Center for Higher Education and Development] [Electronic resource] (date of the application: 27.09.2020). <https://rihed.seameo.org/about-us/>
- 38 Choi W. Edward. 2017. Higher Education Regionalization in East Asia (Higher Education in Southeast Asia and Beyond), June 2017. MCI (P), No 123, 7-10 pp. [INTERNATIONAL HIGHER EDUCATION], No. 90, 26-28 pp. [Electronic resource] (date of the application: 20.10.2020). file:///Users/Sholpan/Downloads/Higher_Education_Regionalization_in_East_Asia.pdf
- 39 Thu T. Do, Dui N. Problems of student mobility in Southeast Asia // International higher education. - 2016. Issue 84. - 29-30 pp.
- 40 New Media Consortium (NMC Horizon) [Electronic resource] (date of the application: 29.10.2020) <http://trends.skolkovo.ru/2017/10/10-trendov-budushhego-obrazovaniya/>

INFORMATION ABOUT AUTHORS

<i>Sholpan Ibzharova</i>	Candidate of Philosophical Sciences, Professor, Almaty Management University (AlmaU), Almaty, Kazakhstan
<i>Gulnar Koyanbayeva</i>	Candidate of Philosophical Sciences, Leading Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan
<i>Шолпан Айдаралықызы Ібжарова</i>	философия ғылымдарының кандидаты, профессор, Алматы менеджмент университеті, Қазақстан, Алматы
<i>Гүлнар Ромсеитовна Қоянбаева</i>	философия ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Шолпан Айдаралиевна Ибжарова</i>	кандидат философских наук, профессор, Алматы менеджмент университет, Алматы, Казахстан
<i>Гүлнар Ромсеитовна Коянбаева</i>	кандидат философских наук, ведущий научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан

ҚОҒАМНЫҢ РУХАНИ ЖАҢАРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЭПОСЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ- ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ҚЫРЛАРЫН ЗЕРДЕЛЕУ

К.М. Қоңырбаева

АННОТАЦИЯ

Мақалада қазақ руханилығының түп тамыры болып табылатын эпос әлемінің негізгі элементтері анықталады және олардың қазіргі қазақ мәдениетіндегі көріністері ашылып көрсетіледі. Қозғалып отырған тақырыптың онтологиялық жағы – қазақ фольклорының идеялық негізін құрайтын еркіндік, адалдық, әділдік, уәдеге беріктік, намысшылдық, арлылық қатарлы рухани-мәдени философиялық құндылықтар екендігін ашып көрсету болып табылады. Зерттеудің мақсаты қазақ эпосының қазақстандық қоғамның қазіргі жаңғыру кезеңіндегі ұлттық код пен ментальдылыққа негізделген арқауын философиялық тұрғыдан талдау болып табылады. Мақалада қазақтың эпикалық жырларының қазіргі қазақтардың құндылықтар ділінің архетиптері екендігі дәйектеледі. Қазақ халқының философиялық-поэтикалық шығармашылығын болашақ ұрпақтар бойына сіңдірілетін ментальды қасиеттер ретінде жаңғырту көзделеді.

Түйін сөздер: философия, мифология, фольклор, эпос, батырлық эпос, дүниетаным, дүниетүсінік, дүниеге қатынас, құндылық

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
К.М. Коңырбаева,
konyrbaeva56@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:

Қоңырбаева К.М.

Қоғамның рухани жаңару жағдайындағы қазақ

эпосының философиялық-дүниетанымдық қырларын зерделеу // Адам әлемі.

– 2021. – №3 (89). – Б. 62-75.

Бұл зерттеу ҚР БҒМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді (Грант №АР08856541 «Қазақстанның қазіргі жаңғыру кезеңіндегі қазақ халқының философиялық-поэтикалық мұрасының рухани-мәдени әлеуеті»).

Осмысление философско-мировоззренческих аспектов казахского эпоса в условиях духовной модернизации общества

Аннотация. В данной статье раскрываются основные элементы эпического мира, являющиеся корнями казахской духовности. Также проявляются определенные элементы современной казахской культуры. Онтологическая сторона затрагиваемой темы – духовно-культурные философские ценности, составляющие идейную основу казахского фольклора: свобода, честность, добросовестность, справедливость и стойкость к обещаниям. Целью нашего исследования является социальная аргументация казахского эпоса, основанная на национальном коде и ментальности на современном этапе модернизации казахстанского общества. В статье утверждается, что эпические поэмы казахов являются архетипами ментальности ценностей современных казахов. Предполагается возрождение философско-поэтического творчества казахского народа как ментальных качеств, впитываемых будущими поколениями.

Ключевые слова: философия, мифология, фольклор, эпос, героический эпос, мировоззрение, отношение к миру, ценность.

Comprehension of Philosophical and Ideological Aspects of the Kazakh Epic in the Conditions of Spiritual Modernization of Society

Annotation. This article reveals the main elements of the epic world, which are the roots of Kazakh spirituality. Certain elements of modern Kazakh culture are also manifested. The ontological side of the topic is the spiritual and cultural philosophical values that make up the ideological basis of Kazakh folklore: freedom, honesty, conscientiousness, justice and resistance to promises. The purpose of our research is the social argumentation of the Kazakh epic, based on the national code and mentality at the present stage of modernization of the Kazakh society. The article states that the epic poems of the Kazakhs are archetypes of the mentality of values of modern Kazakhs. It is supposed to revive the philosophical and poetic creativity of the Kazakh people as mental qualities absorbed by future generations.

Keywords: Philosophy, Mythology, Folklore, Epic, Heroic Epic, Worldview, Attitude to the World, Value.

Kіpіcne

Еліміздің рухани кеңістігінде қазіргі кезеңде солғын тартқан қазақтың өзіндік санасының архетиптерін оятып, асыл құндылықтарын тірілту орындалып жатқан ғылыми зерттеу жобасының мақсат, міндеттері болып табылады. Сондықтан қазақ фольклорының жауһарларын философиялық тұрғыдан талдап, оның этикалық, эстетикалық қырларын ашу – бұл ұлттық түптамырдан тарқатылған рухани әлемді танып қана қоймай, болашаққа бағдар ретінде тиянақ болатын негіз деп білеміз. Қазақ фольклорының классикалық үлгісі эпикалық жырларға оралу – «Мәңгілік ел» идеясының іргетасы болған құндылықтарды жаңғырту, халықтың ғасырлар бойғы арман-мұратын жүзеге асыру үшін ұлттық өзіндік санасы мен намысын оятуда болып отыр.

Рухани әлемнің ежелгі әдеби-мәдени туындыларының адамға жоғары деңгейде әсер ету күші арқылы тарих қойнауынан үн қатуы, оның қазіргі және болашақ ұрпақтың рухын оятарлық әлеуетін дәйектейді. Сондықтан мақалада қазіргі қазақстандық қоғамның рухани жаңғыруы жағдайында қазақ эпостарының философиялық дүниетанымдық қырларын зерделеуге ұмтылыстар жасау мақсаты қойылып, шешуге талпыныстар жасалды.

Қазақ философиясының тарихы халықтың ежелгі заманнан тамыр тартқан

ұшан теңіз мол рухани мұраларын зерттеп-зерделеу нәтижесінде әлі де қарқындап дами түсері сөзсіз. Қазақ фольклорының идеялық негізін құрайтын: адалдық, әділеттілік, уәдеге беріктік, намысшылдық қатарлы рухани-мәдени философиялық құндылықтар екендігін ашып көрсету арқылы, ұлттық төл мұраларды зерделеудің өзектілігін дәйектеуді мақсат еттік. Бұл зерттеудің міндеті қазақ эпосының қазақстандық қоғамның қазіргі жаңғыру кезеңіндегі ұлттық код пен ментальдылыққа негізделген іргетасы екендігін дәлелдеу. Қазіргі қазақтардың құндылықтар ділінің архетиптерін жаңғырта отырып, бүгінгі ұрпақ бойына сіңіру көзделеді.

Қазақ фольклортану ғылымының алғашқы сүрлеулерін Ш. Уәлиханов, В. Радлов, Г. Потанин, Ә. Диваев, А. Янушкевич, И. Березин, Т. Беляев, И. Мелиоранский, Г. Саблуков, Н. Ильминскийлер салған болатын. Алаш зиялылары Ә. Бөкейханұлы, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедұлы қазақ эпосы мен фольклорының саяси идеологияның шеңгеліне түспей тұрған кезінде, халықтың көрке-ауызша мәдениетінің үлгісі деген ғылыми тұжырымдар жасаған еді. XX ғасырдың 20-30-жылдары С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ә. Марғұлан, Х. Жұмалиев, Е. Ысмайлов, Б. Кенжебаев, М. Ғабдуллин, Н. Смирнова, Ә. Қоңыратбаев, Х. Сүйіншіәлиевтер қазақ эпостарын жинап, саралап-салыстырып зерделеуден өткізіп, жарияла-

уда көп еңбек сіңірді. Еліміздің фольклортанушы ғалымдары Р. Бердібаев, Т. Сыздықов, Қ. Сыдықов, С. Садырбаев, М. Сеңгірбеу, Е. Тұрсынов, Ш. Ыбраев, С. Қондыбай, С. Қасқабасов зерттеушілерін ерекше атап өткен жөн. Қазақтың ауызша мәдениетінің мұралары ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап ескі көз қариялар мен жыршы-жыраулардан жазылып алынып, ғылыми айналымға енгізіле бастады. Осы салаға И.Березин, Н.Ильминский, Г.Потанин, В.Радлов қатарлы орыс ғалымдарының сіңірген еңбектері өте зор болды.

Зерттеу әдіснамасы

Қазақтың эпос әлемінің генезисін анықтауда логикалық пен тарихилықтың бірлігі әдісін қолдану қажеттілігі туындайды. Мақаланың алға қойған міндеттері мен мақсатына жетуде әдеби, тарихи және философиялық қайнар көздерді пайдалану арқылы бірқатар нәтижелерге қол жеткіздік. Сонымен қатар мақалада зерттелініп отырған қазақтың философиялық-поэтикалық мұрасын ішкі бірлікте және толықтай қамты алатын диалектика әдіснамасы қолданыс тапты. Қазіргі рухани жаңғыру кезеңінде қазақ фольклорының рухани-мәдени әлеуетін терең зерделеуде жүйелілік әдісі мүмкіндік жасады.

Қазақ фольклорындағы дүниетанымдық негіздер

Халық фольклоры поэтикалық мұрасы шынайы өмірді адам түйсігі арқылы бейнелеудің объективті шындығы. Ал қазақ философиялық ойының бұлақ бастауының үлгісін фольклордан табамыз. С. Ақатай айтқандай, фольклор дүниені рухани игерудің логикасы, ойлау емлесі. Онда халықтық дүниетаным, дүниетүсінік пен дүниеге көзқарасының негізі жасалған. Ұлттық ділдің түпнегізі қазақ фольклорының дүниетанымдық өзегін зерделеу, философиялық іргелі зерттеулер жүргізу қазіргі жаһандану кезеңінде өзінің

өзектілігімен алға шығуда. Бұл тарихи сананың үнемі жаңғырып отыруының көрінісі. Сондықтан қазақ эпостары қазіргі рухани жаңғыру аясындағы еліміздің мәдениеті мен руханиятының барлық салаларында рухтандырушы екіпінге айналуы тиіс.

Қазақтар ежелгі заманнан мыңдаған ғасырларға жалғасқан тарих жүзінде алуан-түрлі өркениет пен мәдениеттермен араласа өмір сүрді. Алайда көшпелілер төл мәдениетін көздің қарашығындай сақтап, ХХ ғасырға дейін көшпелі өркениетті дамытып, жетілдірді. Өзге текті халықтарға сіңіп кетуден олардың қалыптасқан ерекше дүниетанымы мен философиялық ой кешу үрдістері сақтап қалды деп айта аламыз. Қазақтың қаһармандық эпостарын философиялық байыптаудың қазіргі кезеңдегі адамды рухани жетілдірудің тетіктері үшін пайдаланудың практикалық маңызы зор. Рухани кеңістіктегі жасампаздықпен жалғасын тапқан мұраттар болашақ жастарға үлгілі бағыт болуы тиіс.

Зерттеу мәселесін алдымен фольклор терминінің шығу тегіне үңілуден бастайық. Философиялық энциклопедиялық сөздікте (лат. Folk – халық, lore – ілім, ғылым) – халық арасында кең таралған, белгілі әрі халықтың өзі туындатқан шығармалар (аңыз – ертегілер, мақал – мәтелдер, өлең – жырлар, билер, әдет – ғұрыптар, салт – дәстүрлер және т.б.). Фольклор ұғымын ғылыми айналымға ағылшын археологы Джон Томс енгізген болатын. Фольклор деп халықтық мәдениеттің шығармалар жиынтығын атайды – деп анықталған [1, 499 б.]

Фольклордың шығу тарихы К.В. Чистов түйінделулері бойынша, тарихқа дейінгі алғашқы қауымдық құрылыс кезінде белгілі бір тарихи-әлеуметтік жағдайда, этно-географиялық кеңістікте, басқаша айтқанда кез келген қауымдастықта, яғни іштей тығыз қарым-қатынастағы топ арасында пайда болған [2]. Отандық фольклортанушы ғалымдардың пайымдауынша фоль-

клар терминінің кеңейтілген, халықтың салт, әдет-ғұрыптарында, дәстүрлі рәсімдерді атқару барысында орындалатын қарабайыр мәтіндерді де, сөз өнерінің маржаны болып табылатын «Қобыланды батыр», «Қыз Жібек» сынды эпостарды да, көркем фольклор туындыларымызды да, сол шығармаларда көрініс тапқан этностық әлем, табиғат, қоғам, адам туралы көне замандарда қалыптасып бізге жеткен көбінесе әрине сарқыншақ түрде дүниетанымдық көзқарастарын да біртұтас құбылыс, халықтың рухани мәдениеті, баға жетпес құндылығы ретінде түсініп жүйелі зерттеуге мүмкіндік береді [3].

Бұл жайында Ә. Марғұлан былай деп жазды: «Қазақ халқына көп ғасырдан бері мұра болып келе жатқан ғажайып аңыздарды, мазмұны ертегіге айналған мифтерді, жан күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларын, философиялық қария сөздерін тереңнен алып қарасақ, онда бүкіл дүние мәдениетіне қосылатын бір үлкен сәулетті сыр бар екені көрінеді. Бұл жойқын шығармалардың ту баста келіп шығуының өзі бір – жарқын дүние. Оны ең алғаш келістіре шығарған елдер ерлік дәуірін басынан кешірген, қазақтың байтақ сахарасын қоныстанған сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар, олардың соңын ала қарыштаған ұрпақтары – оғыздар, қыпшақтар, қарлұқтар (қазылықтар), наймандар, керейлер, пешенелер, хазарлар кез келген қауымдастықта, яғни іштей тығыз қарым – қатынастағы топ арасында пайда болған» [4, 56.]. Қазақтың қаһармандық дастандары, батырлық жырлары қатарлы көркем жәдігерлер бүкіл адамзаттық мәдениетке қосылған асыл қазына. Батырлық жырлар: «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Қамбар батыр», «Шора батыр», «Алпамыс батыр», «Едіге батыр», «Қырымның қырық батыры». Лиро-эпостық жырлар: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» т.б. Қазақтардың ауызша шығармашылығында өмірдің барлық көріністерінің үлгілері ғана емес, белгілі бір философиялық көзқарастар да

көрініс тапты.

Қазақ халқының фольклорлық туындыларын жазып алып ғылыми айналымға енгізудегі Шоқан Уәлихановтың аса зор сүйіспеншілікпен, білімділікпен сіңірген еңбегі кейінгі зерттеушілер үшін таптырмас үлгі екендігін атап өтуіміз ләзім. Қазақ ойшылының пайымдауында жыр дегеніміз рапсодия. Ал жырламақ деген етістік тақпақтап айту дегенді білдіреді. Шоқан қазақтың ұлы даласының рухани-мәдени өмірін зерттеп-зерделеген кезеңінде халық арасында жыршыларды өз көзімен көріп, тыңдау бақытына ие болды. Барлық далалық жырлар қобыздың сүйемелдеуінде тақпақтап айтылады. Негізінен, жырлардың мазмұны бұрында өткен белгілі халық батырларының өмірі мен қаһармандық іс-әрекеттері болып келеді. Бұл тұста бір назар аударуға кететін жәй, шығармадағы батырдың өмірі мен ерліктеріне байланысты оқиға қара сөзбен әңгімеленіп келеді де, ал өлең-жыр жолдары шығарма кейіпкерлері немесе негізгі қаһарман сөйлегенде ғана басталады.

Шоқан түркі тілінің жырда таза күйінде сақталғандығына, халықтың төл туындысы екендігіне ерекше тоқталады. Ең бір таңқаларлық жай, бүкіл жырда бірде-бір парсы, ара сөзі кездеспейді. Мұсылман дінінің қанат жаюы салдарынан, қазіргі, күнделікті сөйлеу тіліміздің өзінде парсы, араб сөздері қаптап кетті. Шоқан зерттеулерінен: "...дәстүрлі ескі жыр-дастандар жас ұрпақтарға небір белгісіз себептермен жылдан-жылға айтылмай қалып бара жатыр. Ескі жыр – дастандарды білетіндер де аз қалды. Ескі жырларды жинау да қиын, қанша тырысқаныммен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» толық жинай алмай – ақ қойдым. «Едіге» мен «Орақ» жырларының аздаған үзінділерін ғана таптым, келешекте барлық ескі жыр-дастандарды табуға үміттенем..." [5, 163 б.], – деген жазбалардан дәстүрлі рухани мұраларға деген махаббатқа толы ықыласты байқауға болады. Қазақ эпикалық жырларының қаншалықты рухтандырушы күшке ие екендігін сұңғыла ғалым сезді және аса

жоғары бағалады.

Қазақтар арасында ислам дінінің таралуы, тіл мәселесі, бөгде мәдениеттен енген өзгерістердің кері ықпалын да алғашқы болып байқаған Шоқан болды. Ал енді мұсылман дінінің арқасында татардан шыққандар қырда, дін үшін қасірет шеккен исламның мызғымас сақшысына айналды. Татар поэзиясының формалары қазақтардың гармониялық дыбыспен ойға тұнып тұрған дәстүрлі батырлық жыр поэзиясының формаларын ығыстыра бастады. Өз тұсындағы қазақ поэтикалық шығармашылығын арнасынан бұрып, дәстүрлі үлгілерін өзгеріске түсірген ықпалдарды нақтылы ашып көрсетеді. Қазақ даласы әлі де өз жыршыларын тамашалап, мамыражай күй кешкен күндерінің шет жағасын көзімен көріп, көңіліне түйген Шоқан жазбаларында жыр поэзиясының қалыс қалып бара жатқандығын қимастықпен жазады. Жырдың бар болмысы, қобыздың өзі сияқты, тек бақылар иелігіне айналды. Солар ғана жыр болмысының өлеңдік сипатын сақтап, жындарын шақырғанда айтады. Жыр болмысының негізгі мен қобыз тарту, өнердегі сәндік үлгіден, атақты Жанақ жырау өлгелі, шеттей бастағанын ашып айту қажет [5, 164 б.].

Шоқанды алаңдатқан осы сырттан әсер етуші кері ықпалдар, егемендікке қол жеткізгенге дейін толастаған жоқ. Қазақ халқының поэтикалық туындылары сыртқы ықпалдар әсерінен өзгеріске түсіп қана қойған жоқ. Кеңестік кезеңде өзіндік келбеті мен үлгісін жоюға бағытталғанидеологиялық сынға ұшырады. Бұл жөнінде А. Қасымжанов: «Бір кездері әртүрлі көзқарастар тұрғысынан түрлі методологиялық тәсілдерді қолдану барысында ұлттық мәдениет ерекшеліктері сылынып тоқырады», – деп жазды [6].

Осындай тоқырауға ұшыраған заманды ақын Қ. Мырзалы: «Көз алдымда, Апырым – ай, тарихым болды тақырдай. Сұлмиіп қалды фольклор, сүзектен тұрған батырдай...», – деп ащы шындықты кезінде айта алды [7].

Кеңестік кезеңдегі қазақ халқының фольклоры тоқырауға ұшырауы себептері, ұлтты рухсыздандырудың құралы болды. Дегенмен ешқандай күш ата-баба рухын қастер тұтатын, сөз қадірін, өз қадірім деп білетін рухы мықты халық жадынан өшіре алмады. Қазақтардың рухани өмірін зерттеген Г. Потанин өз очерктерінде былай деп жазды: «Қазақ елі ұлттық рухани өмірін екінші орынға ығыстырған діни бағыттағы кітаби әпсаналармен әлі де тұмшаланған жоқ. Олардың ар-ұждан кодексі мен өмірде үлгі тұтатын асыл мұраты халықтың аңызы мен салтында, шежіресінде айқын тұжырымдалған. Олар бөтен тілде жазылған киелі кітаптарға жүгінбейді, отаны жоқ әлдеқандай қасиеттілерге бас имейді, ол жан әлеміне қажетті барлық қоректі өзінің батырлары мен қалаулы қаһармандарының, рубасылары мен ақсақалдарының саясынан іздеп таба алады» [8].

Қазақ эпостарының синкреттілігі

Көне эпостардағы синкретизм наным-сенім, мифтік түсініктер, салттық рәсімдік көзқарастармен ажырамас бірлікте өмір сүрумен сипатталады. Мифтер фольклорда ауыз әдебиет шығармалары арқылы көрініс тапты, тарихи сананы қалыптастырды. Осы байырғы эпостардың арғы шығу тегінде – қазақтың тұрмыс-салт жырларына жататын – қоштасу, естірту, жоқтау өлең түрлері болғандығын байқаймыз. Жоғарыда айтылғандардан эпостың дүниетанымдық синкреттілігін көруге болады. Е. Тұрсынов: “Батырлар жыры генезисі жағынан мифологиялық эпоспен, батырлық әңгімелермен ғана емес, жалпы батырлық эпосқа ортақ негіз – өмірде болған оқиғаларды, адамдардың іс-әрекеттерін мадақтау мақсатымен айтылған жоқтау және мақтау, мадақ өлеңдермен де байланысты” [9], – деп жазды.

Фольклортану ғылымында көне эпос, байырғы эпос терминдерінің қолданылуы эпостың ең ежелгі дәуір-

лерде қалып тасқандығының дәлелі. Осы байырғы заманның көне эпостарында дүниетанымдық синкретизм айқын байқалады. Әлемді рухани игерудің формалары адамзат өркениеті бастауларынан-ақ қалыптасқан. Әлемді игерудің осы тәсілдері тарих қойнауынан жеткен дәстүрлер, салттар, мінез-құлық ережелері т.б.

Ә. Марғұлан бұл наным туралы былай жазады: «Қытай жазбаларында ол кездегі ғұн, үйсін, қаңлылар өздерінің қоғам қорғайтын батыр, ерлерін «Тәңірі», «Күн» деп атайтын болған. «Тәңірі», ескі үйсіндердің тілінде «мықты», «ер», «құдіретті», деген мағынада жұмсалып, кейін табынатын нәрсеге (көбінесе аспанға) айналады» [4, 63 б.].

Қазақтың көне эпостарына тән сюжеттер: батырдың дүниеге келуінің өзі жырдың экспозициясында ерекше орын алады (баласыздық зары, әулие әмбиелерден бала сұрап жалбарыну, әулиенің түсте аян беруі, болашақ батырдың анасының жерік болуы мен баланы дүниеге әкелу кезіндегі оқиғалар, батырдың балалық шағы, қалыңдық іздеуі, қалыңдықпен сынға түсу, күйеулер арасындағы бәсеке, жеңіс және батырдың қалыңдығымен елге оралуы).

Архаикалық эпостарға тән болған ертегілік мотивтер: (батырдың әйелінің айдаһардың етіне жерік болуы, батырдың аң аулауды кәсіп етіп жалғыз жортуы исламға дейінгі мифология мен ата – баба).

Сондықтан да эпостағы киелі күштерге, аруаққа сиыну, батырлардың серігі, көлігі болған атқа тіл бітуі, ұшуы, жалғыз көзді дәу, жалмауыз кемпір, жезтырнақ сияқты сарындар осының айғағы. Ал осы батырлардың дүниеге келуінің өзі ерекше болып келеді. Әуел бастан-ақ олардың жаратылысына, пері араласып «әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып» Жаратушы Құдірет иесіне жалбарынып сұрап алған ерекше жаратылысты жаңдар. «Алпамыс батыр» жырындағы Байбөрі бай мен Бәйбішесі Аналықтың жасы ұлғайған шақтарында

Жаратушыдан перзент сұрап әулиенің басына түнеп жалбарынады. Әулиелер жатқан жерге барып түнеп, тілек тілеу «аруаққа сиынуы» қазіргі кездегі біздің замандастарымыздың арасында сақталып қалған сенімдердің бірі. Қазақтардың топшылауында «аруақ» қайтыс болған ата-бабаларының рухы. Денесі жер қойнына тапсырылғанмен, адам жаны мәңгілік, өлмейді деп есептейді. Осы рух өзінің артында қалған ұрпақтарын үнемі демеп, желеп-жебеп жүреді деп сенген. Әулиелерге арнап құрбандық шалып, олардан демеу күтіп, көмек сұрайды. Сюжеттер әрі қарай түс көрумен жалғасады. Түсіне әр-түрлі бейнеде көбінесе ақ сақалды қария болып кіреді. Перзент көретіндігімен сүйіншілейді. Аруаққа табыну, әулиелерге сену қазақтарда арғы тектен жалғасып келе жатқандығын көреміз. Ш. Уәлиханов: «Шамандық дегеніміз – әлемдік дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат және өлгендердің рухын қастерлеу, аруағын ардақтау» - деп жазды [5,173 б.]. Шора батыр жырында батырдың әйелі: «түйеден – нарды, жылқыдан – айғырды, сиырдан – өгізді, қойдан – қошқарды алып, тәңірімнен ұл сұрап барайық» – дейді. Ал осы аруаққа арнап құрбандық шалуда нар түйе сою, үлкен бір оқиғаға байланысты сойылған. Қазақта «Ақ түйенің қарны жарылды» деген сөз содан қалса керек. Басқа халықтардың көне эпостарында олардың дүниетанымын айшықтайтын белгілер аз емес. Әлемді игерудегі, жаратылыс туралы түсініктер, өздерін қоршаған табиғат пен ондағы күштер туралы көзқарастары мифтік, тотемдік. Олардың қоршаған әлем туралы түсініктері жалпылама түрінде болды. М.П. Грязнов өз зерттеулерінде бірқатар ежелгі халықтардың батырлар жайындағы мифтері – қаһармандық поэмалары мен эпопеялары қоғамның нақ осы даму кезеңінде туындағаны туралы жазған болатын [10]. Гректердің Иллиадасы мен Одиссеясы, немістердің Нибелунгтар туралы жыры, үнділердің Махабхаратасы мен Рамаянасы, скан-

динавия халықтарының Эддасы, таптық кезеңге дейін варварлықтың жоғарғы шегінде ежелгі халықтар тарихының қаһармандық кезеңінде қалыптасты. Азиялық далалық халықтардың тарихындағы қаһармандық кезеңінде батырлар туралы алғашқы мифтері пайда болып, батырлық эпостары шыға бастағаны табиғи құбылыс екені сөзсіз. Ал М. Орынбековтің пікірінше, осы батырлар жырының шығуы біздің халықтың ауызша шығармашылығына сүйенген мыңжылдықта деп жүрген зерттеушілерге өзінің дәйектемесін әлдеқайда ертеректе б.з.д. (VII – III) ғ. шыға бастаған деген ойына қосыламыз [11, с. 41].

Эпостағы батырлар көбінесе өзінен күші басым қарсыластармен айқаста өзінің шапшаңдығы, мергендігімен қоса, қайсар рухымен, айласымен жауды жеңіп отырған. Бұл жерде этикалық-моральдық қасиеттің терең философиялық мәні жатыр. Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады деген мақал осы жағдайда туындаса керек. Жырда айтылатын «Қырымның қырық батыры» – аты айтып тұрғандай ұжымдық батырлар жиынтығы болып табылады. Көне қазақ эпостарындағы аруақ «жауынгер рух» сипатында болғандығын С. Қондыбай «Авестадағы» мұздай қаруланған аспанда ұшып жүретін фравартирлермен теңестіреді. Қырық батыр сияқты ұжымдасқан батырлар гермен мифологиясындағы (эйнхерийлер, харилер, хадингтер) көптеген мифтік дәстүрлерде кездеседі. Далалық қазақы ортадағы осы ұжымдасқан пенделер – қырық шілтен, қырық қыз, баптар (Отырарда отыз бап), алдағайлар, алан эпосындағы нарт батырлар, бақсы (шаман) жын және перілерінің әскері, қырымның қырық батыры, ұрым жауынгерлері. Бұлардың барлығы да көзге көрінбейтін жауынгер батырлар немесе олардың рухтары [12, 72-73 бб.].

Сондай-ақ эпикалық жырдың бас қаһарманы әртүрлі әлемдегі (төменгі әлем, жоғарғы әлем) жауыз күштер – жеті басты жылан, айдаһар, жезтырнақ, жал-

мауыз, сиқыршы кемпірмен күреседі. Эпоста танымның анимизм, демонология сияқты сатылары көрініс береді.

Қазақ батырлардың іс-әрекеті екі әлемде жер үсті мен жер асты әлемінде жүзеге асады. Мифологиялық сананың көптеген белгілерін сақтап қалған бұл эпикалық туындыларда жер астына түсіп кеткен қаһарман батыр жыландар еліне жолығып, жыландар патшасының қызына үйленеді. Мифтер ежелгі адамдардың дүниетанымын, әлемге деген қоршаған табиғи ортасы туралы көзқарасын бейнелейтін реалды шындық болып табылады.

Қазақ эпостарында батырға қиыншылыққа тап болған кезде жәрдем беретін әулие-пірлер бейнесі тұрақты түрде кездеседі. Жырдың басты қаһарманы батыр үнемі өзінің піріне сиынып жүрген. Егер олар туралы ұмытып, сиынбай қалған кезде пірлері көмектеспей қояды. Осы пір деп аталатын образ ежелгі түсінікпен сабақтас екендігін фольклортанушы С. Қондыбай зерттеулерінде талдап көрсетілген. «Жеті кәміл пір» – парсы тілінің сөздері, бұлай аталуы орта ғасырлық исламдық уағызшылар-суфистердің ежелгі образды өңдеуінен кейін берілген, ал соның алдында осы жеті пірдің орта азиялық зороастризм мен митраизмдік түсініктері болған, оларға дейінгі архаикалық жеті пенде образының болғандығы айқын [13, 284 б.].

Көркем-философиялық сананың эпостағы көріністері

Эпикалық жырлардың таралуы, жыршының көпшілік алдында орындауы, бейнелі түрде жеткен көркем шығарманың өз желісін үзбей, дами отырып классикалық дәрежеге көтерілгендігін көрсетеді. Қазақтың фольклоры, музыкасы, құқығы, этикасы, философиясы мен эстетикасы ауызша түрде дамыды. Эпос әлемінің рухани-мәдени құндылығы жөнінде Ш.Ыбраев: «Қазақтың батырлық жыры – киелі де аруақты өнер. Ол сөз ай-

дынында ақылдың кені, даналықтың көзі, қаһармандықтың теңдессіз үлгісі ретінде, саз әлемінде дауылдай екпінмен, табиғаттың өзіндей сыршыл үнімен үлкенді де, кішіні де өзіне тәтті етті», – деп сипаттайды [14].

Осылайша ғасырлар бойы желісі үзілмей жеткен осы ауызша мәдениеттің ішкі құпия сырына үңіле зерттеген Қ.Нұрланова, бұл рухани құбылыстың құпиясы осы қарым-қатынас байланыста жатқандығынжайлы ой түйген болатын. Бұл дегеніміз, ауызша мәдениеттің қандай түрі болса да (жыр, шежіре, тарихи жырлар, айтыс т.т.) міндетті түрде айтушы жырау ақын, жыршы, әңгімеші, ертекті т.т. мен оның тыңдаушысы болуы тиіс. Айтушы тыңдаушысымен, тыңдаушысы айтушысымен кездесуге ынтық, бұлар кездескен кезде – рухани оқиға орын алады (духовное событие) [15, 129–134 бб.]. Осы рухани оқиғаның желісінез зерттеулерінде жазба мәдениетпен салыстыра отырып талдап көрсетеді. «Рухани сергу» оқиғасын, қазіргі жаһанданып бара жатқан виртуалды әлеммен салыстырсақ, эстетикалық ләззаттанудан, этикалық бағдарлардан ажырап қалғанымыздың айғағы байқалады. Сондай-ақ адам аралық жүзбежүз жанды байланыстың үзіліп бара жатқаны, эстетикалық танымды шектелуі деп білеміз.

Ауызша дамыған руханилықтың ішкі сыры, сарқылмас бұлағы, өзіне ғана тән өзегі осы жерде. Бұл барлық көпшіліктің біртұтас болып бір адамдай рухани самғауда болуы, рухани сергуі (катарсис) рухани өмірдің, ең бір жабылмас түрі, ауызша мәдениетке ғана дарыған құндылық [15, 141 б.], – деген Қ. Нұрланованың пікірі құптарлық.

Әсемдік пен көркемдік қазақ эпикалық жырларын тартымды да, көркем-бейнелі образдар жасауда таптырмас құралға айналды. Мысалы қазақ дүниетанымында жылқыға қатысты ерекше көркем-философиялық сана қалыптасқан. Жылқы малын кие тұтқан қазақтар: «Жылқы жүрген жерде жын-шайтан болмайды» – деген

қорытынды жасаған. Бұл тұжырымнан адам өміріндегі қоршаған әлеммен қатынасының дәстүрлі қоғамдағы тұтастығы көрінеді. Батыр қаһарманның жорықтағы жан серігі тұлпарының қысылтаяң кездерде адамша сөйлеуі, эпостағы дәстүрлі сюжеттер қатарына жатады. Батырдың тұлпары алда болатын қауіп-қатердіиесінен бұрын сезіп, ескерту жасай алатын болған. Қысылтаяң шақтарда жануарға қанат бітіп, қатерден алып шығып отырған.

Эпоста батыр тұлпарының уақыт пен кеңістікті игеруі ерекше шабытпен жырланады. Мысалы «Қобыланды батыр» жырындағы Тайбурыл, «Алпамыс батырдағы» Байшұбар, «Ер Тарғын» жырындағы Тарлан, «Қамбар батырдағы» Қарақасқа алты айшылық жолдарды алты күнде, үш айлық жолды үш күнде көзді ашып-жұмғанша шауып өтетін тұлпарлар ердің қанаты еді. Қазақтың әскери жорығында, аң аулауда, шаруашылығы мен тұрмыс-тіршілігінде жылқы малының атқарар қызметі ерекше. Жылқыға деген құрмет пен баға «Ұлы даланың Конституциялық Заңы», «Жеті Жарғыда»: “Сәйгүлік атты ұрлаған кісіге өлім жазасы бұйырылсын” деп белгілеген үкімнен көруге болады.

Эпикалық шығармадағы тұлпар шабысының жылдамдығы біріншіден, батырдың арман тілегі десек, екіншіден суреткердің қиялындағы ғажайып оқиғалар белесінің көрініс беруі болса керек. Демек, ежелгі дәуір адамы үшін жылқы малы тек қана мінсе көлік, сойса ас емес, ол жан иесі. Адам жаны мен жануар жанының үнсіз тілдесуі. Адам мен жануардың бір бірімен тілсіз түсінісуі жырда жан-жақты сипатталады. Үстіндегі досына қандай да қауіп-қатер төнген жағдайда, астындағы сәйгүлігі бірінші сезінген. Сол кезде жануарға тіл бітіп адамша иесіне тіл қатқандығы қазақ эпостарында ерекше шабытпен жырланады. Батыр мен сәйгүлік арасында ерекше қатынас орнаған. Осындай қарым-қатынас көшпелі салт аттылар дүниетанымының негізгі әмбебаптары болып табылады. Кеңістік, уақыт, жол

сияқты философиялық ұғымдардың арғы қазақтар түсінігіндегі терең мәні болғандығының айғағы.

«Қобыланды батыр» жырында батырдың тұлпары Тайбурылдың шабысы ерекше суреткерлікпен бейнеленген. Жорық кезіндегі батырдың жан серігі, астындағы аттың сезімталдығы, иесіне деген адалдығы, сүйіспеншілігі этикалық құндылықтарымен қоса эстетикалық талғаммен суреттелген жыр жолдары:

Жан серігім бурыл ат,
Жайың қалай бурыл жан,
Қалқам бүгін бұрайын
Жан серігім жалғыз ат,
Төрт аяғың сом болат,
Қолтығыңда қос қанат,
Үстіңде мен аманат... [16, 79 б.]

Қобыландының Тайбурылға өзін аманаттауы, сенімі қазақтың ат жалын сипап мінгеннен бастап, бірін бірі үнсіз түсінуін көрсетеді. Жануар мен адам арасындағы қарым-қатынас үйлесімділігін көреміз. Қазақтарда өзін қоршаған табиғи әлеммен, өзге жан-жануарлар әлемімен достық қатынаста болған. Өздері басқа әлемге сый-құрметпен қараған көшпелілер, олардан да сондай жауап алған. Бұл Адам мен Әлем үйлесімділігінің мысалы бола алады.

Жылқыда тұлпар сен едің
Жігітте сұңқар мен едім...
Бүгінгі күн Тайбурыл
Қолқа салдым өзіңе
Құлағың сал сөзіме
Қырық күншілік Қазанды,
Көрсет менің көзіме! [16, 80 б.]

Қобыланды батыр бейнесі сұңқарға теңеліп, Тайбурылды тұлпарға балайды. Әлемде әсемдік пен іс-қимыл үндестігі жарасым тапқандығы поэтикалық тілмен көркем көмкерілген қазақ эпостарының эстетикалық тәрбие берудегі рөлі зор.

О. Сегізбаев халықтың мақал-мәтелдері мен ертегілеріндегі дискурсивтік ойлау үлгісінің орнына көркем-бейнелі ойлау үлгісі тән екендігін көрсетеді. "Эпос – шындықтың халық санасында бейнелі түрде көрініс беруі" [17, 1076.] – деп түйіндейді Сегізбаев О.А.

Осындай руханилық көріністері туралы А. Қасымжанов: руханилық көріністері әртүрлі формалы, ол – қарапайым саналылық пен ырымшылдық, халық санасының жалпы бағдарының төменнен, тереңнен бағышталуы, интеллектуалдар мен ақындардың арманқиялының, абстракциясының ең биік формасы ретінде байқалуы мүмкін, [18] – деп жазды.

Ежелгі эпостық жырлардағы бас қаһарманның ерлігімен пара-пар көркем эстетикалық талғам мен күйге бөлейтін тұлпарлар бейнесін жыршы ерекше шабытпен жырлаған. Ат тұяғының дүбірін салып, желдей ескен шабысын нақышына келтіріп орындағанда делебесі қозбайтын тыңдаушы болмаса керек. Эпос әлемінің эстетикалық көңіл-күйді өрістетуге ерекше күйге бөлер кезі дәл осы тұлпардың шабысымен үндескендей.

Арғытектердің салттық рәсімдері

Шоқан айтқандай, қазақтар мұсылмандар, бірақ шамандық ырым, сенімді де ұстанған. Діни жетекші – молдасыз, сауатсыз халық арасында мұсылман діні ойдағыдай қанат жая алмады, мұсылман дінінің әуезді дыбысы мен түсініксіз сөз тізбегі астарында шамандық салт-сана қалып қойды. Сондықтан да діни атаулардың аттары, терминдер ғана өзгереді, ал негізгі шамандық туралы түсінік – сол баяғы қалпында қалды. *Онгонды* – аруақ деп атады, көк тәңірін – алла немесе құдай деді [5, 170-171 бб.].

Қазақтар құрбандыққа шалынатын қой ақ түсті, басы сары болып немесе басында қасқасы ақ болу қажет деп санаған. Малға сояр алдында бата берерде «Ақ сарыбасты» атадық деп айтаын. Осы рәсім әлі күнге сақталып, халық жадында мәңгілік жаңғыруда. Тәуелсіз Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев Түркия Республикасына алғашқы сапары жайлы естелікте: «Ататүрік әуе жайында мыңдаған түрік, қазақ "А, Құдайлап", "Назарбайлап" ұрандатып, үлкен-үлкен үш қошқардың

бастарын үкілеп: “Иә, ақсарбас!”, “Иә, тәңірі Нұрсұлтан Назарбайға ғұмыр бер!”, “Иә, Алла, қазақ алқына абырой бер” –деп үшеуін бірдей құрбандыққа шалып жібергені естен кетер ме! [19]. Бұл көрініс халық рухын асқақтатты. Бабалар рухымен, жаратушысымен тұтастық тапқан рухани құбылыс еді. Халық санасында жаңғырған салт, жоралғы ұлттық рухты оятар тетіктердің бірегейі екендігінің көрінісі.

Қазақтың тұрмыс-салт жырларындағы «жоқтау» айтуда қазақ арасында біреудің айтқан жоқтауын айту, жаттама өлеңді айту – мін болған. Ондай жоқтау көңілдің шын қайғы-зарынан шыққан емес, жалған жоқтау болады. Ал көңіл айту жайында: «қайғы үстіндегі сүйеу сөз, алдынала дайындалып айтылады» дей келе, «Ауыр хабар алғашқы рет естілетін жерде, құр ғана қайғының бірін айтып, жараның аузын ашып қоймай, қазақтағы бауырмалдық, туысқандық, жан күйерлік жолымен, соның емі сияқты жұбату да айтылады [20]. Дәстүрлі қазақ мәдениетінің сілемдері сонау бағзы замандарда қалыптасқандығын және сол салттың қазіргі біздің заманымызға қалпын бұзбай жеткендігі рухани желінің үзілмейтіндігінің айғағы. Бұл халықтың өміршең құндылықтарының бірі.

Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігіндегі этикалық, діни және әлеуметтік құндылықтарын тереңнен зерттеген Т. Ғабитов пайымдауынша, «киелі» және «кесірлі» түсініктеріне не христиандық «священный» және «не угодный богу» не мұсылмандық «қасиетті және» «мәкрұх» ұғымдарымен теңестіру дұрыс емес [21, 170-171 бб.]. Номадтық тіршілік тынысын зерттеуші ғалымдар киелілік деген деңгейден табиғи тылсым оқиғалар мен құбылыстардан байқалатындығын атап көрсетеді. Киелілікке табиғи құбылыс өздігінен емес, адамға тигізетін оңды ықпалы арқылы ие болады.

Қарға қонбас қара ағаш,
Қаз қондырдым жұрт үшін.
Құзғын қонбас қу ағаш,
Қу қондырдым жұрт үшін.
Қу қанатын сал қылып,

Еділ-Жайық өзеннен,
Көктей өттім жұрт үшін [22]

Қазақы дүниетанымда бұл ұғымдар көшпелі өмір салтынан туындаған деген зерттеуші ойлары құптарлық.

Демек көне эпоста қиял дүниесінен гөрі өмірде негізі бар мифтік, тотемдік көзқарастар басты орын алады екен.

Қазақ эпостарындағы адам тағдырын болжау

Қазақ эпостарының сюжеттік желісінде тағдырды болжау мифологиясы кеңінен таралған. Батырлық эпостарда көбінесе түс көру арқылы, аян алу арқылы батырдың болашақ тағдыры жорамалданады. Түстің тылсымнан хабар беретін сырын ашу, оны оңды жағына қарай жору, соған сай әрекет ету батырдың болашақ өмірін өзгертуіне себепті болады. Адам тағдыры өз қолында, таңдау еркі берілген, сондықтан әрбір белгіні дұрыс түсініп, шешім қабылдау әр адамның еркінде. Мысалы, Жібектің түсі эпоста былай жырланады:

Мен бүгін бір түс көрдім,
Түсімде жаман іс көрдім.
Төлеген мінген көк жорға ат
Ер тоқымсыз бос көрдім.
Ел жайлаған Ақжайық,
Жағалай біткен бидайық,
Алдында жанған шырағым,
Біреу үрлеп өшіріп,
Көзімнен болы сол ғайып.
Қолымдағы тұйғынның –
Зулап келіп аспаннан,
Желкесінен қиды бидайық [23, 55-56 бб.].

«Қыз Жібек» жырындағы көрген түсін жамандыққа жоруы. Ақырында шынайы өмірдегі сол түстің жүзеге асуы Төлегеннің өлімімен аяқталады. Батырлық жырлары, лиро-эпос жырларында түс көру оқиғасы және оны жору арқылы алдын ала тағдырды анықтауға болатындығын аңғарамыз.

Қыз Жібектің көрген түсі анығында халық арасында түс көру, көрген түсін жору арқылы келе жатқан жамандықтан сақтануға әрекет етуге шақырады. Өмірлік

тәжірибесі мол ақсақалдар мен әжелер, бақсы-балгерлерге жүгініп кеңес алу әлі күнге халықта сақталып отыр. Түстің осындай ритуалы қазақтар арасында сақталған. Е. Тұрсыновтың зерттеулерінде тағдырды түс көру арқылы алдын ала анықтау жайлы жазады. Якут ойындары сәуегейлік айту үшін әртүрлі тәсілдерді қолданған. Егер шаманға біреу өзінің болашақ тағдырын біліп беруді өтінсе, онда келесі күні таңертең сол түсті жорып беретін болған [24].

Абылай хан да өз кеңесшісі, данагөй Бұхар жырауға көрген түсін жорытып отырған. Жорыққа шығар алдында «сәуе көріп беріңіз» деп өтініш білдірген. Абылайдың жас батыры Жәнібектің қалмақ батырымен жекпе-жекке шығар алдындағы көрген түсін жоруы. Жай жорып қана қоя салмай, сол көрген түстің садақасын беріп, астындағы сүйікті атын құрбандыққа шалады. Жәнібек жекпе-жекке шыққан қалмақ батыры да түс көрген екен. Осы жекпе-жекте мен жеңіске жетіп, сенің басыңды алуым керек еді. Менің түс жорушым нашар, сенің түс жорушың мықты болып тұр ғой деген екен. Сондықтан «Жаман түске де, жақсы түске де садақ беру керек» деген жоралғы сақталған. Көне дәуірлерден жеткен, адамзат тәжірибесінен өткен, әлі де зерделенбеген дүниетанымдық қабаттар өз зерттеушілерін күтуде. 3. Фрейд психоанализ теориясында «түстің бейсаналық астарларының символикасы» тұжырымын жасаған болатын [25]. Ол талдауларында түс көру процесі сананың қатаң қисындылығынан тыс болса да сананың толық және нағыз табиғатын философиялық тұрғыдан дұрыс түсінудің маңызды жағы екенін дәлелдеді.

Тарихи дамудағы сабақтастықты үзбей жалғап отырып, қазақ абстракты ойлауға келгенде алдына жан салмаған. Қазақ ертеектерінде аңдар мен құстар адамдарша сөйлеген. Қоғамдағы қолайсыз тікелей айтуға болмайтын құбылыстарды, үстемдік құрып отырғандардың жағымсыз іс-әрекеттерін аңдардың, құстардың аузымен айтқызыған. Ондай құбылыстар «Мың

бір түн» ертегілерінде де ғана емес, оған дейін де кең тараған [26].

Батырлық эпостарда «ант» ету (беру уәде) «ант ұрған» – деген ұғым-түсініктерді кездестіреміз. Бұл түсініктердің мифологиялық, идеологиялық астарында екі ер жігіттің бір-бірімен байласқан серті, уәдесі деп түсінеміз. «Шора» батыр жырындағы «Ер жігітке екі сөз, жарамайды Шоражан... Ер танбайды сөзінен» [27]. Бұл батыр-ердің ар-ождан кодексінің қағидаты. Ант – екі адам арасында белгілі бір істі қайткен күнде орындайтындығын айтып уәде байласуын айтса керек. Ант беру сөзін бекіту үшін арнайы киелі деп есептелген сусын ішкен. Жауынгерлік-серілік дәстүрі салтанат құрған замандардан кейін бұл сөздердің мифологиялық-идеологиялық астары тұманданым бара жатқаны көрінеді.

Зороастризм бойынша да адамның берген уәдесі қасиетті саналған. Уәде мен серт берілген соң, оны орындау парыз. Уәделесу мен серттесу сөз жүзінде айтылады. Ант болса арнайы ғұрып арқылы беріледі. Абылай ханның тұсындағы ірі батырлардың бірегейі Малайсары батыр қалмақ ханы Қоңтажының қолына тұтқындыққа түсіп қалған екен. Малайсарыны ақбоз үйге кіргізіп, құда – күйеуше сыйлайды. Елдесуге ақ мылтықтың аузын жаласып ант тасып қайысқан екен. Бірақ ата-жаумен айқаспауға жаугершілік заманда мүмкін емес. «Антқа ұшырап қалармын» деген сөзіне қарамай, Малайсары Абылаймен жорыққа аттанады. Сол жорықта Малайсары батыр жау оғынан белін қиратып қайтыс болған екен [28]. Халқымызда сөз қадірі туралы нақылдар молынан кездеседі. Ауыздан шыққан сөз, атылған оқпен бірдей. Сөздің жаны бар. Басқа бәле тілден. Сондықтан да сөзге тоқтау, сайын дала тұрғындарының мәрттігін, сертке, антқа беріктігін білдіреді.

Қорытынды

Қазақстанның қазіргі рухани жаңғыру кезеңінде алға жылжу бағыты айқын бо-

лып отырған жағдайда ұлан-байтақ Ұлы Даланы сақтауда ұлттық патриотизмді ояту, отансүйгіш ұлан тәрбиелеу алдыңғы орынға шығуы тиіс. Қазақстан Республикасының гүлденуі мен тұрақты дамуын нығайтуда қазақ фольклорына, қаһармандық, батырлық эпостарға оралу, олардың философиялық-дүниетанымдық негіздерін санада жаңғыртудың атқарар рөлі зор деп білеміз. Ұлттық болмысты жаңғырта отырып қайта түлету, еліміздің тұғырлы да орнықты егемендігін сақтау болып табылады. Бағзы замандарда туып, ғасырлар бойы електен өтіп, сұрыпталып бүгінгі күнге дейін жеткен халықтық дүниетаным өз зерттеулерін күтуде.

Қазақтар өскелең жас ұрпақ тәрбиелеуде өздерінің ауызша дамыған фольклорлық шығармашылығын кең көлемде пайдаланған. Өз мәдениетінің құнды императивтерін алға шығару арқылы заман көшінен қалмай ілесе отырып даму қазіргі жаһанданушы әлемдегі талаптар. Батырлар өздерімен ұстасқан жауды жеңген күштілігімен ғана емес, атақ, даңқ, сый-салтанат қатарлы қолпаштауларға сыр алдырмайтын қарапайымдылығы, мейірімділігі, аңғал-ақпейілділігі, еліне, жеріне деген махаббаты мен мәрттігі үшін ер атанады.

Жаһанданудың сын-қатерлеріне төтеп беру үшін, әсіресе виртуалды әлемге жұтылып кетуден сақтану қажет. Ол үшін ұлттық төлтумалықты, өзіндік болмысты, дүниетанымын, тілі мен ділін әрі қарай дамытып, сақтап қалуы аса қажет. Қазақтар ежелгі заманнан мыңдаған ғасырларға жалғасқан тарих жүзінде алуан-түрлі өркениет пен мәдениеттермен араласа өмір сүрді. Алайда көшпелілер төл мәдениетін сақтап ХХ ғасырға дейін көшпелі өр-кениетті дамыта жетілдірді. Өзге текті халықтарға сіңіп кетуден олардың қалыптасқан ерекше дүниетанымы мен философиялық ой кешу үрдістері сақтап қалды деп айта аламыз. Қазақтың қаһармандық эпостарын философиялық байыптаудың қазіргі кезеңдегі адамды рухани жетілдірудегі практикалық маңызы зор. Рухани

кеңістіктегі жасампаздықпен жалғасын тапқан мұраттар болашақ жастарға үлгілі бағыт болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1 Философиялық энциклопедиялық сөздік. – Алматы, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 527 б.

2 Чистов К.В. Народные традиции и фольклор: Очерки теории. - Ленинград. Наука. – 1986. – 304 с.

3 Қазақстандағы қазіргі заман фольклоры. – Алматы, 2014. – 5 б.

4 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр – аңыздар. – Алматы, Жазушы 1985. – 66 б.

5 Уалиханов Ш. Таңдалмалы. 2-бас. – Алматы, Жазушы 1985. 560 б.

6 Қасымжанов А. Х. Пространство и время великих традиций. – Алматы, Қазақ университеті, 2001. – 197 с.

7 Мырзалы Қ. Мәңгі майдан. – Алматы, Жазушы, 1992, – 36 б.

8 Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып.3. Результаты путешествия, исполненного в 1879-1880 годах. Дневник путешествия и материалы для физической географии и топографии С.З.Монголии. / Потанин Г.Н. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 392 с.

9 Тұрсынов Е. Тарихи жыр өлеңдердің тегі мен дамуы. // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – 1979. – 40-41 б.

10 Грязнов М.П. Древнейшие памятники героического эпоса // Археологический сборник Гос. Эрмитаж. - Л., 1961. - Вып. 3. - 10 с.

11 Орынбеков М.С. Предфилософия протоказахов. – Алматы, Өлке, 1994. – 207 с.

12 Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 2 – том. Қазақ даласы және герман тәңірлері – Казахская степь и германские боги / Аударған М.Жанұзақова. – Алматы, Арыс, 2008. – 368 б.

13 Қондыбай С. Жауынгерлік рух кітабы. Алпамыс ғаламы. Толық шығармалар жинағы. 8 – том. – Алматы, Арыс, 2008. – 416 б.

14 Ыбраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы, Ғылым, 1993. – 296 б.

15 Нұрланова Қ.Ш. Ауызша мәдениет – көркем бейнелі философиялық мәдениет // Қазақ ойшылдары (XVIII – XIX ғғ) – 4-кітап. – Алматы. Философия және саясаттану институтының компьютерлік – баспа орталығы, 2004. – 309 б.

16 Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы (Киргизская хрестоматия.). – Алматы, Білім, 2007. - 2-басылымы. - 112 б.

17 Сегизбаев О.А. История казахской философии: От первых архаичных представлений древних до философии развитых форм первой половины XX столетия: Учебник для вузов. – Алматы, Ғылым, 2001. – 456 с.

18 Қасымжанов А. Рухани тамырлар // Қазақ. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы. Білім, 1994. – 176 б.

19 Мұртаза Ш. Президенттің сөзі мен ісі // Ел мен Елбасы. – Алматы, Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2003. – 344 б.

20 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 240 б.

21 Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. – Алматы, Раритет, 2013. – 400 б.

22 Бердібаев Р. «Едіге батыр» жыры туралы // Әлем: Альманах. – Алматы, Жазушы, 1991. – 278 б.

23 «Қыз Жібек» хақаясы (Қазан, 1899) // «Қыз Жібек» (лиро-эпос). – Алматы, Қазақ Университеті, 2008. – 258 б.

24 Турсунов Е.Д. Древнетюркский фольклор: Истоки и становление. – Алматы, Дайк – Пресс, 2001. – 167 с.

25 Оспанов С. Арғытектану негіздері: тәңірлік пен жаратуштралық ілімді зерттеудің ғылым-практикалық мәселелері. – Алматы, Арыс, 2009. – 424 б.

26 Кішібеков Д, Кішібеков Т. Қазақ философ халық // Ақиқат. - 2009. - №8. - 46 б.

27 Батырлар жыры. Бабалар сөзі: Жүз томдық // «Мәдени Мұра» мемлекеттік бағдарламасының кітаптар сериялары. – Астана, Фолиант, 2007. – Т. 45. – 464 б.

28 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Таңдамалы. – Алматы: ЭКО, 2018. – 440 б.

Transliteration

1 Filosofijalyk jenciklopedijalyk sozdik [Philosophical encyclopedic dictionary]. – Алматы, KR BFM GK Filosofija, sajasattanu zhne dintanu institutu, 2013. – 527 b. [in Kaz]

2 Chistov K.V. Narodnye tradicii i fol'klor: Ocherki teorii [Folk traditions and folklore: Essays on theories]. – Leningrad. Nauka. – 1986. – 304 s. [in Russ]

3 Kazakstandagy kazirgi zaman fol'klory [Modern folklore in Kazakhstan]. – Алматы, 2014. – 5 b. [in Kaz]

4 Margulan A. Ezhelgi zhyr – anyzdar [Ancient songs - legends]. – Алматы, Zhazushy 1985. – 66 b. [in Kaz]

5 Ualihanov Sh. Tandalmaly [Optional]. 2-bas. – Алматы, Zhazushy, 1985. – 560 b. [in Kaz]

6 Kasymzhanov A. N. Prostranstvo i vremja

velikh tradicij [Space and time of great traditions]. – Алматы, Kazak universiteti, 2001. – 197 s. [in Russ]

7 Myrzaly K. Mangi majdan [Eternal front]. – Алматы, Zhazushy, 1992, – 36 b. [in Kaz]

8 Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoj Mongolii [Essays on North-Western Mongolia]. Vyp. 3. Rezul'taty puteshestvija, ispolnennogo v 1879-1880 godah. Dnevnik puteshestvija i materialy dlja fizicheskoy geografii i topografii S.Z.Mongolii. / Potanin G.N. – M.: Kniga po Trebovaniju, 2011. – 392 s. [in Russ]

9 Tursynov E. Tarihi zhyr olenderdin tegi men damuy [Origin and development of historical poems] // Kazar tarihi zhyrlarynyn maseleleri. – 1979. – 40-41 b. [in Kaz]

10 Grjaznov M.P. Drevnejshie pamjatniki geroicheskogo jeposa [The oldest monuments of the heroic epic] // Arheologicheskij sbornik Gos. Jermitazh. – L., 1961. – Vyp. 3. – 10 s. [in Russ]

11 Orynbekov M.S. Predfilosofija protokazahov [Pre-philosophy of protocols]. – Алматы, Olke, 1994. – 207 s. [in Russ]

12 Kondybjaj S. Kazak dalasy zhane german tanirleri – Kazahskaja step' i germanskije bogi [Kazakh steppe and German gods] / Tolyk shygarmalar zhinagy. 2 – tom. Audargan M.Zhanuzakova. – Алматы, Arys, 2008. – 368 b. [in Kaz]

13 Kondybjaj S. Zhaungerlik ruh kitaby. Alpamys galamy [The book of fighting spirit. Alpamys's universe]. Tolyk shygarmalar zhinafy. 8 – tom. – Алматы, Arys, 2008. – 416 b. [in Kaz]

14 Ibraev Sh. Jepos alemi [The world of epics]. Kazaktyn batyrlыр zhyrlarynyn poetikasy. – Алматы, Gylym, 1993. – 296 b. [in Kaz]

15 Nurlanova K.Sh. Auyzsha madeniet – korkem bejneli filosofijalyk madeniet [Oral culture - artistic philosophical culture] // Kazak ojshyldary (XVIII – XIX ғғ) – 4-kitap. – Алматы. Filosofija zhane sajasattanu institutynyn komp'juterlik – baspa ortalygy, 2004. – 309 b. [in Kaz]

16 Altynsarin Y. Kazak hrestomatijasy (Kirgizskaja hrestomatija) [Kazakh anthology]. – Алматы, Bilim, 2007. – 2-basylymy. – 112 b. [in Kaz]

17 Segizbaev O.A. Istoriya kazahskoj filosofii: Ot pervyh arhaichnyh predstavlenij drevnih do filosofii razvityh form pervlj poloviny XX stoletija [History of Kazakh philosophy: From the first archaic representations of ancient to philosophical forms of the first half of the XX century]: Uchebnik dlja vuzov. – Алматы, Gylym, 2001. – 456 s. [in Russ]

18 Kasymzhanov A. Ruhani tamyrлар [Spiritual roots] // Kazak. Zhogary oku oryndary studentterine arналган oku kuraly. – Алматы. Bilim, 1994. – 176 b. [in Kaz]

19 Murtaza Sh. Prezidenttin sozi men isi [Words and deeds of the President] // El men Elbasy. – Алматы, Duniezhysi kazaktarynyn

kauymdastygy, 2003. – 344 b. [in Kaz]

20 Auezov M. Adebiet tarihy [History of literature]. – Almaty, 1991. – 240 b. [in Kaz]

21 Gabitov T.H. Kazak madenietinin ruhani kenistigi [Spiritual space of Kazakh culture]. – Almaty, Raritet, 2013. – 400 b. [in Kaz]

22 Berdibaev R. «Edige batyr» zhyry turaly [About the song «Edige batyr»] // Alem: Al'manah. – Almaty, Zhazushy, 1991. – 278 b. [in Kaz]

23 «Kyz Zhibek» hakajasy (Kazan, 1899) [The story of «Kyz Zhibek» (October, 1899)] // «Kyz Zhibek» (liro-jepos). – Almaty, Kazak Universiteti, 2008. – 258 b. [in Kaz]

24 Tursunov E.D. Drevnetjurkskij fol'klor: Istoki i stanovlenie [Ancient Turkic folklore: Sources and formation]. – Almaty, Dajk – Press, 2001. – 167 s. [in Russ]

25 Ospanov S. Arytektanu negizderi: tanirlik pen zharatushtralyk ilimdi zertteudin gylym-praktikalыр maseleleri [Fundamentals of archeology: scientific and practical problems of the study of theology and creation]. – Almaty, Arys, 2009. – 424 b. [in Russ]

26 Kishibekov D, Kishibekov T. Kazak filosof halyk [Kazakh philosopher people] // Akikat. – 2009. – №8. – 46 b. [in Kaz]

27 Batyrlar zhyry. Babalar sözi: Zhyz tomdik [Song of heroes. Words of ancestors: One hundred volumes] // «Madeni Mura» memlekettik barðarlamasynyn kitaptar serijalary. – Astana, Foliant, 2007. – T. 45. – 464 b. [in Kaz]

28 Mashhur Zhosip Kopejuly. Tandamaly [Optional]. – Almaty: JeKO, 2018. – 440 b. [in Kaz]

АВТОР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Күлсия Мағражқызы Қоңырбаева</i>	философия ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Кульсия Магражовна Конырбаева</i>	кандидат философских наук, ведущий научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан
<i>Kulsiya Konyrbaeva</i>	Candidate of Philosophical Sciences, Leading Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

УЧЕНИЕ АБАЯ «ТОЛЫҚ АДАМ» И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМЫ ЦЕЛОСТНОГО ЧЕЛОВЕКА

Р.С. Сартаева

ABSTRACT

Актуальность данного исследования состоит в том, что в условиях необходимости ускоренной модернизации практически всех сфер деятельности для стран переходного типа, к которым относится РК, огромное значение имеет фактор консолидации народа Казахстана. Важным фактором консолидации в странах догоняющего типа, в которых все типы инициатив исходят в основном от властных элит, является фактор духовных лидеров, национальных образцов-идеалов, объединяющих граждан Казахстана. Таким духовным лидером, национальным образцом-идеалом, объединяющим политэтнический и поликонфессиональный народ Казахстана, может быть великий казахский поэт, мыслитель, философ Абай Кунанбаев.

Цель и новизна данного исследования заключаются в выявлении актуальности, современности и релевантности философского содержания учения Абая «толық адам» (целостный человек) современным тенденциям в решении фундаментальной философской проблемы целостности, принципа целостности и основанном на этих тенденциях новом понимании феномена духовности, составляющей сущность современного понимания целостного человека. Автор, опираясь на тезис о том, что в основе казахского типа философствования лежат этические подходы к решению проблем сущности человека, сущности бытия, определяет этическую основу учения Абая «толық адам» на примере его стихов и прозы («Слова назидания»). Автор показывает, что, по Абаю, целостный человек - это человек, реализующийся в интересубъективном бытии, объектом которого является интересубъективное бытие, это человек, стремящийся к знаниям, нравственный и целеустремленный в своих познавательных и духовных интенциях. Сильные интенции к проблемам духовности, по Абаю, составляют в его представлениях ядро целостного человека. И такой подход очень современен и актуален в контексте проблем глобализации и модернизации в духовной сфере. Учение Абая «толық адам» - не только квинтэссенция схваченной мыслью Абая современной ему эпохи, но и философское учение, релевантное современным новым подходам к фундаментальным проблемам современности.

Ключевые слова: учение Абая «толық адам», «Слова назидания», целостный человек, принцип целостности, духовность, глобализация, модернизация.

Статья подготовлена в рамках финансирования КН МОН РК (грант №AP08856067 «Концепция целостного и универсального человека («толық адам») в философском учении Абая и современность».

Институт философии,
политологии и религиоведения
КН МОН РК, Алматы,
Казахстан

Автор-корреспондент:
Р.С. Сартаева, raush_sart@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Сартаева Р.С.,
Учение Абая «Толық адам»
и современные тенденции
в решении проблемы
целостного человека //
Адам әлемі. – 2021. – No. 3
(88). – С 76-91.

Абайдың «Толық адам» ілімі және тұтас адам мәселесін шешудегі заманауи үрдістер

Аннотация. Бұл зерттеудің өзектілігі Қазақстан Республикасы да енетін өтпелі типтер қатарына жататын елдердің барлық салаларында үдемелі жаңғырудың қажеттілігі жағдайында Қазақстан халқының топтасуының өте маңызды фактор болып келетіндігінде. Бастаманың барлық типтері негізінен билік элиталарынан бастау алатын қуып жетуші типтегі елдердегі топтасудың маңызды факторы қолып келеді және ол Қазақстанның азаматтарын біріктіретін рухани көшбасшы, ұлттық образ-идеал. Осындай Қазақстанның көпэтникалық и көпконфессиялық халқын біріктіруші рухани көшбасшы, ұлттық образ-идеал ұлы қазақ ақыны, ойшыл, философ Абай Құнанбаев болуы әбден мүмкін.

Бұл зерттеудің мақсаты мен жаңалығы Абайдың «толық адам» (тұтас адам) ілімінің философиялық астарының іргелі тұтастық философиялық мәселесінің қазіргі кезеңнің үрдістерге сәйкес өзектілігін, заманауилығын және релеванттылығын анықтауда және тұтас адамды қазіргі кезеңге сәйкес түсінудің мәнін құрайтын, осы үрдістерге негізделген руханилық құбылысын жаңаша түсінуде. Автор философиялық зерделеудің қазақи типінің негізінде адам мәні, болмыс мәні мәселелерін шешудің этикалық ұстанымдары жататдығы тезисіне сүйене отырып Абайдың «толық адам» (тұтас адам) ілімінің этикалық негізін өзінің жырлары мен прозасының («Қара сөздер») мысалында анықтайды. Абай бойынша тұтас адам – өзін интерсубъективті болмыста паш етуші адам, негізгі объект болып интерсубъективті болмыс болып қалады және ол адам білімге ұмтылушы, өзінің танымдық және рухани интенцияларында адамгершілікке және мақсатқа ұмтылушы екенін автор көрсетіп береді. Абай бойынша руханилық мәселесіне деген күшті интенциялар оның түсініктерінде тұтас адамның өзегін құрайды. Осындай ұстаным рухани саладағы жаһандану мен жаңғыру мәселелері аясында қазіргі заманға өте сай және өзекті. Абайдың «толық адам» ілімі – Абайдың өзінің заманына сәйкес келетін ой арқылы игерілген квинтэссенция ғана емес, сонымен қатар заманауи іргелі мәселелерді шешуге арналған жаңа ұстанымдарға релевантты философиялық ілім болып келеді.

Түйін сөздер: Абайдың «толық адам» ілімі, «Қара сөздер», тұтас адам, тұтастық принципі, руханилық, жаһандану, жаңғыру.

Abay's Teaching "Tolyk adam" and Modern Tendencies in Solving the Problem of the Whole Man

Abstract. The relevance of this study lies in the fact that under the conditions of the need for accelerated modernization of almost all spheres of activity for countries in transition, which includes the Republic of Kazakhstan, the factor of consolidation of the people of Kazakhstan is of great importance. An important factor of consolidation in the countries of the catch-up type, in which all types of initiatives come mainly from the power elites, is the factor of spiritual leaders, national samples-ideals uniting the citizens of Kazakhstan. The great Kazakh poet, thinker, philosopher Abay Kunanbayev can be such a spiritual leader, a national example-ideal, uniting the multi-ethnic and multi-confessional people of Kazakhstan.

The purpose and novelty of this study is to identify the relevance and modernity of the philosophical content of Abay's teaching "tolyk adam" (whole man) to modern trends in addressing the fundamental philosophical problem of wholeness, the wholeness principle and based on these trends the new understanding of the phenomenon of spirituality, which is the essence of the modern understanding of the whole man. The author, based on the thesis that the basis of the Kazakh type of philosophizing are ethical approaches to solving the problems of the essence of man, the essence of being, defines the ethical basis of Abay's teachings "tolyk adam" on the example of his poems and prose ("Words of Edification"). The author shows that, according to Abay, the whole man is a man realized in intersubjective being, the object of which is intersubjective being, it is a man aspiring to knowledge, moral and purposeful in his cognitive and spiritual intensions. Strong intensions to the problems of spirituality, according to Abai, constitute in his ideas the core of the whole man. And this approach is very modern and relevant in the context of the problems

of globalization and modernization in the spiritual sphere. Abay's teaching "tolyk adam" is not only the quintessence of Abay's grasp of the thought of his modern era, but also a philosophical teaching that is relevant to modern new approaches to the fundamental problems of modernity.

Keywords: the teaching of Abay "tolyk adam", "Words of Edification", whole man, the wholeness principle, spirituality, globalization, modernization.

Введение

В прошлом 2020 году наша страна праздновала 175-летие со дня рождения великого поэта, мыслителя, просветителя, философа Абая Кунанбаева, Президент Республики Казахстан К.-Ж.К.Токаев в своей статье «Абай и Казахстан в 21 веке» в издании «Егемен Казахстан» тогда отметил, что «Нам необходимо пересмотреть концепцию Абая о «целостном человеке». Нашим ученым необходимо провести новые исследования в этой области. Я считаю, что концепция «целостного человека» должна, по сути, стать краеугольным камнем любой сферы нашей жизни, государственного управления и образования, бизнеса и семейных институтов» [1].

В полном соответствии с концепциями государств «позднего старта» А. Гершенкрона [2] и государств «третьей волны демократизации» С.Хантингтона [3], согласно которым в странах догоняющего типа все типы инициатив исходят от властных элит, в данном случае предложение-инициатива исходит от высшего политического руководства нашей страны. Очень важно, что на высшем политическом уровне есть осознание важности роли национальных духовных лидеров в консолидации нации в современном, сложном, глобализирующемся мире.

В складывающихся условиях необходимости ускоренной модернизации практически всех сфер деятельности для стран переходного типа, к которым относится РК, огромное значение имеет фактор консолидации народа Казахстана. Учитывая политэтнический и поликонфессиональный состав населения РК и не рассматривая в данном исследовании такие факторы консолидации, как социально-экономическое и этно-соци-

альное самочувствие граждан, необходимо учитывать и такой очень важный фактор консолидации, как духовные лидеры, национальные образы-идеалы, объединяющие граждан Казахстана.

Таким духовным лидером, национальным образцом-идеалом, объединяющим политэтнический и поликонфессиональный народ Казахстана, может быть великий казахский поэт, просветитель, мыслитель, философ Абай Кунанбаев.

Проблемы, с которыми сталкиваются развивающиеся страны, включая нашу страну, при решении сверхзадач модернизации это, прежде всего: имитационный императив, мифологизация собственной истории, архаизация, маргинализация, модернизация в духовной сфере. А в масштабах мирового цивилизационного развития две важнейшие проблемы – духовность и человеческий капитал, духовность и целостный человек. В философском дискурсе истории человеческого сообщества со времен древней Греции эти проблемы занимают важнейшее место. Здесь можно вспомнить платоновский тезис о тождественности нравственности и мышления. А по Рене Декарту, «мысль, следовательно, существует».

Сегодня в пространстве философской мысли существуют новые подходы к проблеме целостности и основанное на этих подходах новое понимание духовности. В целом, в пространстве научного познания конституирующими становятся процессы этизации. Формируется так называемая Большая этика, в соответствии с которой этическая экспертиза становится необходимым условием научной рациональности. Кроме того, формируется подход, категорический императив, в соответствии с которым сегодня без этической экспертизы

будет невозможна реализация ни одного общественного проекта.

Практически все перечисленные выше проблемы имеют место быть в философском наследии Абая. Можно ли считать творческое наследие Абая философским? В контексте новейшей актуализации проблем духовности и целостного человека – несомненно. Кстати, это касается и вопроса о том, можно ли вообще говорить о существовании казахской философии. В современном дискурсе актуализации проблем этики в целом, можно говорить о существовании казахской философии, поскольку в основе казахского типа философствования лежат, прежде всего, этические подходы к проблемам сущности человека, сущности бытия.

По теме творческого, философского наследия Абая проведено немало исследований учеными, представителями разных специальностей. Новизна данного исследования заключается в рассмотрении актуальности философского учения Абая «толық адам» («целостный человек») в свете новейших представлений и подходов к одной из важнейших, фундаментальных проблем философского знания – проблеме целостности, принципа целостности, целостного человека и основанном на этих новейших представлениях новом понимании феномена духовности.

Практическое значение данного исследования состоит в том, что автор рассматривает творческое наследие Абая, как надежно сохраняющее ядро казахской культуры и одновременно интенции и чувствительность к феноменам настоящей эпохи, как могущее стать своего рода точкой опоры в современном турбулентном пространстве глобализирующегося мира с его ярко выраженными тенденциями гомогенизации культурного пространства.

Методология

Методология данного исследования включает как принципы и методы фило-

софской рефлексии, так и общенаучную методологию, методологию междисциплинарного уровня, а также методологию частных наук, что, в целом, соответствует современным тенденциям формирования так называемой интегральной философии и интегральной методологии в науке. Такой интегральный подход к методологии исследования позволяет преодолевать, с одной стороны соблазны методологического нормативизма, с другой стороны, преодолевать соблазны «антиметодологической» идеологии постмодернизма.

В целом методологию данного исследования можно отнести к так называемой общей методологии, включающей две основные ориентации современной методологии – критико-аналитическую и проектно-конструктивную. Такие ориентации позволяют, с одной стороны, преодолевать существующую предметную точку зрения, а с другой стороны, создают возможность построения новых понятий и методов, концепций.

Из общенаучных методов был использован метод сравнительного анализа, а именно - сравнительно-историко-типологический, который позволяет выявлять сходство не связанных между собой феноменов. Что касается философской методологии, то в ее состав входят, прежде всего, следующие базовые (универсальные) принципы и методы: единство исторического и логического, восхождение от абстрактного к конкретному, принципы развития, целостности и конкретности, системности, дополнительности, историзма, эмерджентности и т.д.

Абай и современность. Об источниках и мировоззренческих основаниях философского учения Абая «Толық адам»

«Держа в единении ум, сердце и волю,
Ты к цельности редкой придешь без
труда» [4].

«Счастлив поэт, сумевший отразить
национальное сознание, и счастлив на-

род, так открыто прославляющий своего поэта!» Жорж Буйон [5].

Абай не оставил нам специальных философских трактатов, но его наследие (стихи, поэмы, проза) несомненно является философским, поскольку в центре его философских воззрений, изысканий «толық адам» – целостный человек. Сжато, суть этих изысканий выражена в стихотворной форме, вынесенной в эпиграф данного раздела исследования: «держа в единении ум, сердце и волю, ты к цельности редкой придешь без труда» [4]. И еще:

«Мысль, труд, стремлений высота,
Довольство малым, доброта:
Пять дел, в которых чудо» [6].

Как отмечал великий казахский писатель, абаевед Мухтар Ауэзов, стихотворная форма по-казахски выглядит так: «четыре строки, где третья строка не рифмуется» [7, с. 59].

Возвращаясь к учению «толық адам», следует отметить, что, по Абая, целостный человек – это человек, реализующийся в интерсубъективном бытии, объектом которого является интерсубъективное бытие, это человек, стремящийся к знаниям, нравственный и целеустремленный в своих познавательных и духовных интенциях. И в этих своих философских воззрениях, в основе которых лежит, в первую очередь, этический подход к проблемам сущности человека, сущности бытия, Абай, несомненно, современен и актуален.

Как отмечал видный казахстанский философ М.С. Орынбеков, для Абая «Быть человеком – главный девиз жизни личности» [8, с. 9]. А что главное в человеке, по Абая, – нравственные качества, духовное начало, стремление к знаниям, добру, справедливости. Кстати, девиз XXIV Всемирного философского конгресса в Пекине (2018) звучит так: «Learning To be Human» – «Учиться быть человеком». Работа XXIV Всемирного философского конгресса в Пекине была действительно посвящена, в первую очередь, учитывая набирающий оборо-

ты духовный кризис, проблемам целостного, гармоничного человека.

«Толық адам» – это целое учение, проходящее красной нитью через все творчество Абая, его философское наследие. Некоторые исследователи, имея в виду учение «Толық адам» Абая, говорят о том, что это учение о «полном» человеке. Например, уже ранее упомянутый нами, наш незабвенный коллега, талантливый философ, рано ушедший от нас М.-М.С. Орынбеков [8]. А известный ученый, академик НАН РК Оразалы Сабден переводит учение «Толық адам» как «полноценный человек» [9, с. 276]. Есть дискуссии на предмет того, можно ли называть философские изыскания Абая «Толық адам» концепцией или учением.

В целом, размышления о правильности понимания содержательного значения термина «толық адам» выводят на критический дискурс в этой дискуссии. Помнится, такой подход, претендующий на различия в понимании исследуемого термина, когда понятия, претендующие на содержательное различие, могут быть объяснены через взаимообусловленность, М. Хайдеггер называл логически безпорными [10].

Хотя, с другой стороны, несомненно, термин «целостный человек» более полно отражает философскую суть учения «толық адам», поскольку выводит на одну из важнейших философских проблем, а именно: «целостность», принцип целостности, содержание которых, новое понимание которых формируется в пространстве современного научного познания в целом. На основе нового понимания принципа целостности, целого, в свою очередь, формируется новое понимание феномена духовности, значение которого имеет исключительное значение в контексте современного цивилизационного развития.

Следовательно, в контексте современных тенденций в решении проблем человека, в основе которых лежит новое понимание принципа целостности и основанное, в свою очередь, на нем

новое понимание духовности, учение Абая «Толық адам», в центре которого, прежде всего, человек духовный, на наш взгляд, можно представить и правильнее представить как философское учение о «целостном человеке».

Говоря об эпохе, в которой жил и творил Абай, можно огласиться с мнением известного поэта, культуролога А. Кодара о том, что интеллектуальная экспансия Европы в эпоху колониализма привела к «синкретическому сосуществованию национального и европейского, то или иное сочетание которых создавало различные модусы маргинализма» [11, с. 119] и «что была создана инвариантность, способная послужить в качестве доминанты для пересотворения любого этноса. Трагедия Абая была в том, что он чуть ли не в одиночку занялся этой титанической задачей, непосильной порой целым эрам в истории человечества» [11, с. 120]. Так, Абай писал:

«Я гордо презирал невежество и тьму,

Всегда считал глупцов достойными презренья,

Мне переделать мир хотелось одному,
но переоценил я разум свой и ревня» [12, с. 6]. Известный китайский писатель, переводчик, художник Гао Ман в своем стихотворении «Абаю» писал:

«Ты устал до смерти,

Но рад этим был.

Твоя мечта – это справедливость.

Доброта и красота» [13, с. 86].

Одним из главных конституирующих признаков современной эпохи, главным этическим дискурсом современной цивилизации должно стать условие невозможности осуществления каких бы то ни было технологических инноваций без этических инноваций. В контексте решения сверхзадач модернизации для реализации в Казахстане конструктивного потенциала процессов цифровизации имеются весомые культурно-цивилизационные основания и Государственная Программа «Цифровой Казахстан», в которой одним из основных векторов развития для выхода на принципиально новую траекторию объявлено «Соз-

дание цифровой индустрии будущего... за счет повышения уровня развития человеческого капитала». (Подчеркнуто мной – С.Р.) [14].

Сегодня многие исследователи (экономисты, политологи и другие специалисты-обществоведы) отмечают, что мировое сообщество вступает в новый этап своего цивилизационного развития – в эпоху Четвертой промышленной революции («Индустрия-4.0»), в которой информационно-коммуникационные технологии существенным образом трансформируют прежнюю систему общественных отношений. Формируется новая социокультурная реальность, которая, по мнению многих исследователей, не может быть описана с помощью прежних мировоззренческих универсалий.

Процессы глобализации, представляющие собой сжатие пространства и времени, еще более актуализируют многие проблемы формирующегося нового информационно-коммуникативного пространства.

Соответственно, перед всеми государствами мира, ставящими перед собой цель быть субъектом, а не объектом мировой геополитики, как уже отмечалось ранее, стоят сверхзадачи модернизационных преобразований. Это требует консолидации нации, мобилизации всех усилий для решения модернизационных сверхзадач. Соответственно, очень важным является вопрос о том, насколько наше казахстанское общество готово к решению сверхзадач модернизации, насколько оно консолидировано.

Здесь необходимо обратиться к таким вершинам национальной культуры, как Абай Кунанбаев (с его толерантностью и интенциями к познанию других культур), оказавшим большое влияние на формирование национального менталитета и способствующим объединению граждан Казахстана.

Можно констатировать факт несоменной современности Абая в его интенциях к прогрессу, прогрессивному

развитию, которые (интенции) прослеживаются во всем его творческом наследии. Как известно, во многом возможность прогрессивного развития для казахов Абай, владевший несколькими языками, видел в изучении других языков и культур, в первую очередь, русского языка и культуры. Несколько столетий совместного сосуществования двух крупнейших этносов Казахстана (а также наличие тюркского элемента в происхождении, естественно, в разном соотношении к другим элементам генеалогии) – казахов и русских – сформировали определенную тождественность культурно-цивилизационных ценностей. А это, несомненно, является хорошей основой для консолидации казахстанского общества.

Другой аспект вопроса современности призывов Абая к прогрессивному развитию связан с рисками архаизации всех уровней общественного сознания, падения образовательного, культурного уровней в целом. А известный политолог Досым Сатпаев говорит об опасности маргинализации общественного сознания, что создает определенную угрозу национальной безопасности [15].

Архаизация всех уровней общественного сознания может, конечно, внешне выглядеть как поиски (возврат) собственной «утраченной» идентичности. Однако на практике есть большая вероятность усиления деструктивного содержания этого феномена, что не будет способствовать поступательному развитию и эффективному решению модернизационных сверхзадач, так необходимых нашей стране.

Во всем наследии Абая прослеживаются (ярко выражены) сильные интенции к проблемам духовности, которые составляют в его представлениях ядро целостного человека. И такой подход очень современен в контексте проблем глобализации и модернизации в духовной сфере.

Так, в 2019 году была опубликована книга двух видных исследователей современности Ивана Крастева и Стивена

Холмса «The Light That Failed: Why the West Is Losing the Fight for Democracy - «Свет, обманувший надежды. Почему Запад проигрывает борьбу за демократию». Основной пафос, заложенный в этом исследовании, заключается в том, что «Откат к антилиберализму стал, похоже, неизбежным ответом мироустройству, не предусматривавшему политических и идеологических альтернатив» (раздел «Симулякры демократии», «Ощущение конца») [16, с. 8]. И далее: «Попытки бывших коммунистических стран походить на Запад после 1989 года называли по-разному – «американизация», «европеизация», «демократизация», «либерализация», «расширение», «интеграция», «гармонизация», «глобализация» и так далее, но речь в любом случае шла о модернизации через имитацию и интеграции через ассимиляцию» (раздел «Слова и необходимость») [16, с. 8]. И что еще более важно: «Заимствование технических средств не влияет на идентичность, в то время как имитация нравственных целей проникает глубже и может привести к радикальным процессам трансформации, в чем-то сродни процессу «обращения в веру» (раздел «Потуги на имитацию») [16, с. 8].

«Потуги на имитацию» могут привести к утере содержания собственной национальной идентичности. В возможной ситуации имитации нравственных целей творческое наследие таких вершин национальной культуры, как Абай, сохраняющих ядро казахской культуры и одновременно интенции и чувствительность к феноменам настоящей эпохи, может стать своего рода надежной точкой опоры в современном турбулентном пространстве глобализирующегося мира с его ярко выраженными тенденциями гомогенизации культурного пространства.

Другой стороной этой проблемы могут стать вопросы мифологизации собственной истории, что, как отмечают многие исследователи, характерно для многих развивающихся стран.

Так, серьезный итальянский исследователь Дарио Читати в своем монографическом исследовании «La passione dell'Eurasia. Storia e civiltà in Lev Gumilev» («Страсти по Евразии. История и цивилизация в творчестве Льва Гумилева»), помимо подробного исследования идейного наследия Льва Гумилева, демонстрирует, на наш взгляд, не совсем объективное отношение к современным направлениям евразийства, приводя в качестве примера «вдохновляющего мифа» неоевразийство в нашей стране, Казахстане, которое (неоевразийство), как он отмечает, призвано сделать переоценку культурной роли кочевых народов [17, р. 383].

Что можно сказать в ответ на обвинение в мифологизации нашей культурной роли в мировой истории? Верно, что есть необходимость такой переоценки, но не основе неких «вдохновляющих мифов». Тем более, что фундаментальные исследования Льва Гумилева сложно отнести к «вдохновляющим мифам». Учитывая существующие, не совсем объективные, на наш взгляд, подходы к месту, роли истории и культуры нашей страны в мировом культурном, цивилизационном пространстве, мы обязаны «спокойно и объективно понять нашу роль в глобальной истории, опираясь на строгие научные факты» [18] для того, чтобы остаться субъектом (как страна) в современном глобализирующемся мире. То есть указанная выше переоценка имеет для народа Казахстана смысло-жизненный характер.

Кстати, обнаружение элементов конституционализма «в ранний период становления государственности казахов» [19, с. 9] в таких историко-правовых документах, как «Қасымханның қасқа жолы», «Жеті жарғы» (Семь уложений), «Қазақ елінің Уставы» («Устав станы казахов») 1911 года, программа партии «Алаш» (1917), «состоявшая из десяти пунктов (государственное устройство, местная свобода, основное право, религия, власть и суд, защита народа, налоги, рабочий во-

прос, развитие науки и просвещения, земельный вопрос» [20], рассматривается некоторыми учеными-юристами как конституционная мифология [19].

Так, российский ученый-юрист И.Н.Барциц в своей недавно опубликованной статье «Конституционная мифология: возникновение, предназначение и практика применения (Часть 2)» пишет: «Распространенной практикой становятся придание всемирно-исторического значения локальным региональным событиям, объявление конституционными актами собраний местных обычаев, философских трактатов или же проектов интеллектуалов и региональных политических деятелей» [19, с. 9].

Кстати, по мнению известного поэта, культуролога Ауэзхана Кодара, «мифотворцем, или реаниматором мифов» [11, с. 122] был рожденный в эпоху Абая блестящий казахский писатель, поэт, публицист, основоположник новой казахской литературы Магжан Жумабаев. По А.Кодару, «...Магжан как идеолог пантюркизма весь погружен в мир тюркской архаики ...однозначно не воспринимает наступающих перемен и смотрит на них с позиции неизменного «архэ», которое, на его взгляд, есть не только прошлое, но и будущее нации» [11, с. 122].

В целом, проблема мифологизации истории, которая актуализируется в развивающихся странах, имеет в своей основе как критический, так содержательный дискурс.

В казахской культурной традиции акыны (поэты), жырау были выразителями национальной общественной мысли, национального сознания, отражавшими, в свою очередь, современную им эпоху. Поэтому, в соответствии с утверждением (со времен Гегеля и до Бертрана Рассела), принимаемым за непреложную истину, о том, что философия представляет собой эпоху, схваченную мыслью, можно утверждать, что многие из них были не только поэтами, но и философами. Первым в ряду таких выразителей национальной общественной мысли,

национального сознания своей эпохи, схваченной мыслью и порожденными субъективными (личными) и объективными обстоятельствами (в соответствии с Берtrandом Расселом), можно, несомненно, назвать Абая Кунанбаева.

Абай родился в непростое для казахского народа, казахской государственности время. В этом контексте, это время объективно отражено в фундаментальной работе выдающегося юриста-правоведа С.Л. Фукса, одного из основателей истории и права Казахстана, «Очерки истории государства и права казахов в XVIII и первой половине XIX веков» [21]. С.Л. Фукс писал, что при ханах Аблае, Арынгазы и Кенесары «накануне полного уничтожения казахской государственности создаются предпосылки для ее исторического взлета» [21, с. 533].

В целом, для казахского народа это было сложное, переломное время, требовавшее быстрой перестройки всей общественной жизни. Этот период в истории казахского народа нашел отражение в «зар-заман» – поэзии скорби (Ауэзхан Кодар), в которой отражался «плач» казахского народа в этом бурно и быстро меняющемся мире. «Степные рапсоды», как называл жырау Чокан Валиханов, осознавали «неизбежность прощания с тающим на глазах пространством кочевого «архэ» ...экспансия капитализма в Степи привела к эрозии родоплеменной идентичности» [11, с. 122].

Несомненно, эта эпоха и современная ей поэзия, отражавшая боль и скорбь казахского народа в бурно меняющемся мире (по мнению Дулата Бабатайулы, мире всеобщей деградации), основоположниками которой были Шортанбай Канайулы (Зар-Заман») и Дулат Бабатайулы («Осиет-наме») [22] оказали огромное влияние на становление Абая как поэта и человека.

Абай, в семье которого были и ага-султаны, и волостные, находился в центре политической жизни казахского общества на изломном моменте его истории [22]. Этот изломный момент в

истории казахского народа и определил суть вопросов философского вопрошания в наследии Абая и суть главного из этих вопросов, а именно: целостный человек – кто он? При чем Абай подходит к этому вопросу прямо, без предварительных постановочных проблем и бьет прямо «в точку» сегодняшней актуализации проблемы целостного человека с ее подходом к вопросам духовной сущности человека на основе нового понимания духовности, основанной на новом понимании принципа целостности. Возможно, это было связано с тем, что Абай, родившийся в семье властных представителей казахского общества, был вынужденно вовлечен в политическую жизнь своего народа того времени.

С другой стороны, он получил хорошее образование на основе знания нескольких языков, что позволяло ему подниматься в своих воззрениях до философского уровня обобщения. Здесь, конечно, есть опасность экспликации категорий современной философии на философское наследие Абая. Как совершенно верно писал известный казахстанский философ О.А. Сегизбаев, многим «переводчикам не удалось преодолеть стремления осовременить Абая, присвоить ему такие философские образы и понятия, которые в его время, и особенно в его среде, были мало распространены либо же не распространены вовсе» [23, с. 298]. Кстати, такое смешивание концептуальных схем, порожденных человеческим разумом, с точными описаниями реальности или с самой реальностью довольно часто прослеживается в научных исследованиях и является проблемой интерпретации научного знания. Р.А. Аронов назвал это одной из форм «логико-гносеологической патологии» (термин Р.А. Аронова), «синдромом Пигмалиона», который в научном знании, в теории и в их интерпретации состоит в отождествлении смысла элементов научного знания, элементов теории со смыслом соответствующих им элементов объек-

тивной действительности, природы [24].

Изначально образование и мировоззрение Абая формировались под влиянием изучения и осмысления философских, литературных трудов тюркских, арабо-мусульманских и исламских мыслителей. В первую очередь. научно-философских трактатов Аль-Фараби, трудов тюркского поэта-мистика, основателя суфийского братства и основоположника суфийской традиции в тюркоязычной литературе Ходжа Ахмеда Ясави, философской этики Юсуфа Баласагуни, Сулеймена Бақыргани и т.д.

Период второй половины 19 и начала 20 веков известен в казахском литературоведении как эпоха казахского Просвещения, имевшая в своем «архэ» многовековые кочевые традиции, формировавшаяся под влиянием Востока и Запада и представленная, в первую очередь, просветительской философией Абая и религиозно-философской концепцией «религия души» великого казахского поэта Шакарима.

Уже упомянутый выше известный казахстанский философ О.А. Сегизбаев отмечал в своей монографии «История казахской философии» (2001), что «особую роль в формировании мировоззрения Абая сыграла мусульманская религия» [23, с. 305]. И, как писал Мухтар Ауэзов, имея в виду стихотворение «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» (1902): «Таким последним аккордом заканчивает Абай мотивы восточной поэзии, религии ислама» [7, с. 59]. Но, как верно заметил О.А. Сегизбаев, «критика религии ислам и мусульманского духовенства, естественно, заставила его задуматься над проблемами, которые могли быть решены не иначе, как путем обращения к науке и связанной с ней философской мысли» [23, с. 305]. Однако, как видно из приведенного выше стихотворения «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» (1902) и из «Слова назидания», в целом, Абай глубоко верующий человек, но его вера в Аллаха – это не простое поклонение и соблюдение обрядности, а вера

в справедливость и служение истине и добру.

С другой стороны, можно согласиться с известным казахским ученым-философом, абаеведом, академиком Г.Есимом в том, что «Абай, говоря о действительном существовании Аллаха, не утверждает это в виде абсолютной истины, а рассматривает как объект возможного познания, как одну из сущностей бытия» [25, с. 82]. И в этом стремлении исследовать экзистенциальную сущность божественной онтологии Абай проявляется как серьезный философ.

***О релевантности учения
Абая «Толық адам» современным
тенденциям в решении
фундаментальной философской
проблемы целостности,
целостного человека***

«Толық адам» – это не отдельное учение, а учение, проходящее красной нитью через все творчество Абая, его философское наследие, его стихи и прозу.

В центре эссеистической прозы Абая «Слова назидания», полной глубоких, философских размышлений. Совершенный человек, целостный в своих стремлениях к знаниям, труду, справедливости, доброте, высокой нравственности. Ядром целостности человека, по Абаю, является духовность, высокая нравственность, которой подчинены все указанные выше стремления к знаниям, труду, справедливости, доброте.

Так, красивым и сильным, считает Абай, «делает человека его ум, эрудиция, честь и обаяние. Больше ничего» («Восемнадцатое слово») [26, с. 36]. И что «...нельзя прожить достойно без светлого ума, без пламенной души» [27, с. 201]. И еще: «справедливость – вот свет души» [28, с. 146].

Что касается стремления к знаниям, то «Это стремление все узнать, все понять, увидеть и изучить – высокая страсть души...Если мы не стремимся к знаниям, то наша душа уже не душа че-

ловека, а душа животного» [28, с. 180].

«Если ты ценишь знания как высшее благо, каждое открытие новых истин принесет твоей душе покой и удовлетворение» («Слово тридцать второе») [29].

Рассуждая о необходимости единства для достижения успеха, общего блага, сам Абай в своей эссеистической прозе «Слова назидания» («Шестое слово») [29] приводит казахскую пословицу «Өнер алды - бірлік, ырыс алды - тірлік» («Успех - в единстве, благо - в труде» - Перевод Г. Бельгера) [30].

И дальше пишет: «Нет, людьми должна двигать, общность мысли, направленная на благо, а не тяготение к общему добру».

Кроме того, «Все, что создано Аллахом имеет свое назначение, плоды твоего труда тоже должны быть обращены на пользу людям. Иначе - любой труд бесполезен. И вера твоя - тщетна» («Слово тридцать восьмое») [29].

И, наконец, огромное место в поэзии и прозе Абая занимает «оно, сердце, жүрек, - любимый, всеобъемлющий образ в творчестве Абая» [30, с. 6]. Сердце ассоциируется у Абая с душой, стремящейся к справедливости, доброте к людям, знаниям на благо людей. Абай задает вопрос: «Где пределы духовного развития? В каких формах предстанет совершенство? Это субстанция неизмеримого и высшего, это - истина, разум и благо» («Слово тридцать восьмое») [29]. И сам же отвечает на него: «Но развитие этих сил, или свойств, зависит уже от самого человека» [29].

Таким образом, в учении Абая «Толық адам», проходящего через все творческое наследие Абая, как уже отмечалось ранее, целостный человек - это человек, реализующийся в интерсубъективном бытии, объектом которого является интерсубъективное бытие, это человек, стремящийся к знаниям, нравственный и целеустремленный в своих познавательных и духовных интенциях. Согласно Абаю, человек реализует себя как личность через отношение к другим людям,

к социуму в целом. Центром, ядром целостности «Толық адам» является, несомненно, духовность, включающая в себя не просто высокую нравственность, а осознание своей онтологической взаимосвязи с социумом, окружающей средой, реализующаяся в императиве справедливости, доброты к людям, обретения знаний на благо людей, ответственности.

Учение Абая «Толық адам», несомненно, является философским, поскольку в центре него этические подходы к проблемам сущности человека, бытия. Взаимосвязь, взаимообусловленность феноменов духовности и целостности в учении «Толық адам» переключается с современными новыми подходами к пониманию фундаментальных философских категорий целостности, духовности, принципа целостности.

А что же это за новые подходы? Давайте кратко рассмотрим, в чем их суть. Сегодня в системе современного научного познания феномены духовности и целостности, принципа целостности тесно связаны. Новое понимание духовности опирается на новое понимание принципа целостности, которое, в свою очередь, опирается на так называемый холономно-голографический подход. А этот подход, в конечном итоге, и позволил сформировать новые подходы к указанным выше феноменам духовности и целостности, новое понимание принципа целостности, значение которого для современной науки огромно.

Вообще, сущность нового понимания принципа целостности, нового мировоззрения составляет понятие «неделимого целого». Само содержание понятия «целого», «целостности», а также принципа целостности меняется. До сих пор, в современной науке основной акцент делался на самодостаточности, автономности объектов, обладающих сложной структурой (например, клетка, общество, личность и т.д.). Конечно, при этом оговаривалось, что эти характеристики следует понимать не в абсолютном, а относительном смысле, поскольку

признавалось, что сам объект обладает множеством связей с окружающей средой и может существовать лишь в единстве с ней. Соответственно, и методологическое значение понятия целостности, принципа целостности заключалось в необходимости выявления внутренней обусловленности свойств целостного объекта и недостаточности объяснения специфики объекта воздействиями извне. Новое же понимание и методологическое содержание принципа целостности в рамках складывающегося нового миропонимания заключается в том, что основным является не выявление внутренней детерминированности, автономности целостных объектов и недостаточности объяснения специфики объектов извне, а в выявлении и понимании единого происхождения и самого объекта, и его «извне-окружения», то есть во всеобщих связях [31]. Кстати, новое понимание принципа целостности находит свое подтверждение, на наш взгляд, в теории самоорганизации – синергетике. Методологический синтез синергетического и социокультурного подходов позволяет рассматривать человеческое сообщество как неравновесную, нелинейную, саморазвивающуюся по бифуркационной диаграмме систему, когда от поведения каждого из нас может зависеть сценарий будущего мирового развития.

Новое понимание принципа целостности, в свою очередь, опирается на так называемый холономно-голографический подход, значение которого для современной научного познания, также огромно. Холономно-голографический подход основан на принципах так называемого холоддвижения выдающегося физика-теоретика Дэвида Бома [32] и технике голографии, математические принципы которой были разработаны английским ученым Дэнисом Гэбором (лауреатом Нобелевской премии 1971 года). Этот подход должен быть, на наш взгляд, наряду с формируемым им (этим подходом) новым пониманием «цело-

го», принципа целостности, соотношения части и целого, методологической основой практически всех научных исследований. И должен применяться в сочетании с концепцией «порядок через флуктуации» И. Пригожина и И. Стенгерс [33], которая, в свою очередь, должна лежать в основе современного системно-структурного анализа. Сущность этого подхода состоит в следующем положении: в каждой сколь угодно малой части любой системы содержится информация обо всей системе. И это положение формирует онтологический статус феномена информации. Холономно-голографический подход способствует формированию нового понимания «целого», «целостности», соотношения части и целого, позволяет трансцендировать кажущееся непреодолимым различие между частью и целым.

Проблема целостности, «целого», части и целого является одной из ключевых в философии, поскольку несет в себе глубокий онтологический смысл. Поэтому можно сказать, что холономно-голографический подход способствует формированию новых мировоззренческих и концептуально-методологических подходов и в философии, а именно: позволяет объединить, «примирить» метафизику и диалектику, материализм и идеализм в рамках новой синтезирующей философии.

Сегодня под духовностью мы понимаем не только и не столько мораль, а осознание своего единства с окружающим миром, что будет находить отражение в мироотношении Человека с вытекающей из него стратегией поведения, поведенческим императивом, определяющим жизнь в гармонии, сотрудничестве, заботе об окружающем мире.

Понимание духовности, изложенное нами выше, и составляет, на наш взгляд, сущность целостного понимания человека, или: сущность Человека составляет такая духовность.

Таким образом, согласно современным представлениям о целостном че-

ловеке, сущность его составляет новое понимание феномена духовности, основанное на новом понимании принципа целостности. Как уже отмечалось ранее, сегодня под духовностью понимается не просто мораль или интеллектуальность, а осознание своего единства с окружающим миром и вытекающим из этого осознания поведенческим императивом, направленным на жизнь в гармонии, сотрудничестве и заботе об окружающем мире.

В контексте изложенного выше, можно сделать вывод о том, что философское учение Абая «Толық адам» абсолютно релевантно указанным выше современным тенденциям в решении проблем целостной сущности человека.

Заклучение

Сегодня перед всеми государствами мира, стремящимися быть субъектами, а не объектами в пространстве мировой геополитики, стоят сверхзадачи модернизации. Особенно это важно для государств переходного типа, «позднего старта» (А.Гершенкрон), «третьей волны демократизации» (С.Хантингтон), к которым относится, по мнению серьезных экспертов, и Казахстан.

В ходе данного исследования выявлено, что одним из важнейших условий для решения сверхзадач модернизации является консолидация казахстанского общества. В Казахстане, как государстве «догоняющего» типа, в котором все типы инициатив исходят, в основном, от властных элит, таким консолидирующим фактором, духовным лидером, национальным идеалом-образцом может и должен быть вершина национальной культуры, великий поэт, мыслитель, просветитель, философ Абай Кунанбаев.

Определено, что ядром философского учения «Толық адам» Абая, ядром структуры, пространства целостного человека (по Абаю) является духовность, включающая в себя не просто высокую нравственность, а осознание своей он-

тологической взаимосвязи с социумом, окружающей средой, реализующаяся в императиве справедливости, доброты к людям, обретения знаний на благо людей, ответственности.

В контексте новейшей актуализации проблем духовности, целостного человека, этизации и антропологизации современного научного знания, процесса познания в целом, учение Абая «Толық адам», несомненно, является философским, актуальным и современным.

Суть философского учения Абая «Толық адам» абсолютно релевантна современным представлениям о целостном человеке, сущность которого составляет новое понимание феномена духовности, основанное на новом понимании принципа целостности. Сегодня под духовностью понимается не просто мораль или интеллектуальность, а осознание своего единства с окружающим миром и вытекающим из этого осознания поведенческим императивом, направленным на жизнь в гармонии, сотрудничестве и заботе об окружающем мире.

В перспективе философское учение Абая «Толық адам» может и должно стать не просто культурным брендом, а, как абсолютно верно отметил Президент Казахстана К.-Ж.К.Токаев, «краеугольным камнем любой сферы нашей жизни, государственного управления и образования, бизнеса и семейных институтов» [1].

Список литературы

1 К.-Ж.Токаев Абай и Казахстан в 21 веке. [Электронный ресурс] // Egemen Qazaqstan, четверг, 09 января 2020. - <https://khabar.kz/ru/news/item/119121-opublikovana-statya-kasym-zhomarta-tokaeva-abaj-i-kazakhstan-v-xxi-veke> (дата обращения 27.09.2021).

2 Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе / научн. ред. А. А. Белых. - М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2015. - 536 с.

3 Хантингтон С. Третья волна: демократизация в конце XX века. - М.: РОССПЭН,

2003. - 368 с.

4 Абай Кунанбаев. Стихотворения. Наш холоден ум, Наподобие льда. [Электронный ресурс] // <https://besedinpawel.ru/nash-holoden-um-napodobie-lda-abay-kunanbaev/> (дата обращения: 25.09.2021).

5 Жорж Буйон. Абай и Ауэзов. Что есть в мире сильнее слов. // Абай и его литературные предшественники во Франции (Французские авторы о литературе Казахстана). - Алматы: Санат, 1995. - 176 с.

6 Стихи Абая. [Электронный ресурс] //

7 <http://www.vkosbnsg.kz/ru/menu-abay> (дата обращения 25.09.2021).

8 Ауэзов М.О. Неопубликованные материалы по абаеведению. - Алма-Ата: Наука, 1988. - 368 с.

9 Орынбеков М.С. Философские воззрения Абая. - Алматы: Білім, 1995. - 136 с.

10 Сабден О. Абай и будущее Казахстана. - Алматы, 2016. - 362 с.

11 Хайдеггер, М. Время и бытие: Статьи и выступления / Сост., пер. с нем. и комм. В. В. Бибикина. - М.: Республика, 1993. - 447 с.

12 Кодар А. Раннее творчество Мухтара Ауэзова в контексте литературы Алаш-Орды. // Абай и Ауэзов. Абаевские чтения. Выпуск III. - Алматы, 1998. - 227 с.

13 Абай. Стихотворения и поэмы. - Москва-Ленинград: Л.О. издательства «Советский писатель», 1966. - 292 с.

14 Ананьева С. Художественный перевод поэзии Абая: генезис и традиции. // Абай Кунанбаев в мировом литературоведении. Коллективная монография. - Алматы: Гылым ордасы, 2017. - 205 с.

15 Digital Kazakhstan [Электронный ресурс] // <https://digitalkz.kz/> (дата обращения: 27.09.2021).

16 Сатпаев Д. Меценат года Досым Сатпаев: Падение культурного уровня – угроза нацбезопасности // «Forbes». - 12 февраля 2020 года. - forbes.kz.

17 Симулякры демократии. Отрывок из книги политологов Ивана Крастева и Стивена Холмса // Огонек. - 2020. - № 27 от 13.07. - С. 8 [Электронный ресурс] // URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4389355> (дата обращения: 27.09.2021).

18 Citati D. La passionedell' Eurasia. Storia e civiltà in Lev Gumilev. - Milano: Mimesis, 2015. - 446 p.

19 Назарбаев Н.А. Семь граней Великой

степи от 21 ноября 2018 года [Электронный ресурс] // URL:https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statuya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi (дата обращения: 14.05.2021).

20 Барциц И.Н. Конституционная мифология: возникновение, предназначение и практика применения (Часть 2) // Государство и право. 2019. - №1. - С.5-17.

21 Матаева Т.Х. От конституционных идей до конституций в Казахстане и странах Центральной Азии // Евразийский юридический журнал. - 2018. - №1. - С. 10-14.

22 Фукс С.Л. Очерки истории государства и права казахов в XVIII и первый половине XIX / Под общ. ред. С.Ф. Ударцева / Предисл. – С.Ф. Ударцев и Н.О. Дулатбеков (на русс. и каз. языках). Вступит. ст. – Ш.Ф. Тлепина. - Республика Казахстан: Юридическая книга, 2008. - 811 с.

23 Зар Заман – эпоха печали и скорби [Электронный ресурс] // https://vk.com/@belaya_kost-zar-zaman-epoha-pechali-i-skorbi (дата обращения: 28.09.2021).

24 Сегиэбаев О.А. История казахской философии: От первых архаичных представлений древних до философии развитых форм первой половины XX столетия: Учебник для вузов. - Алматы: Гылым, 2001. - 456 с.

25 Аронов Р.А. Загадка Ньютона и синдром Пигмалиона // Вопросы философии, 2007. - № 7. - С. 63-69.

26 Есим Г. Хаким Абай. - Астана: Фолиант, 2012. - 384 с.

27 Абай. Слова назидания /пер. с казахского С. Санбаева. - Алма-Ата: Жазушы, 1970. - 128 с.

28 Кунанбаев А. Избранное. - Алма-Ата, 1958. - 423 с.

29 Кунанбаев А. Избранное. Под ред. Л. Соболева. - М.: Государственное издательство художественной литературы, 1945.

30 Абай Институты. Книга слов (Слова назидания) Перевод Ролана Сейсембаева и Клары Серикбаевой Роолана [Электронный ресурс] // <https://abai.kaznu.kz/rus/?p=110> (дата обращения: 27.09.2021).

31 Бельгер Г. Гете и Абай: Эссе. - Алма-Ата: Жалын, 1989. - 104 с.

32 Сартаева Р.С. Экология человека, новая онтология и устойчивое развитие Казахстана. Монография / Под общей редакцией члена-корреспондента НАН РК, д.соц.н., проф. З.К. Шаукеновой. - Алматы: ИФПР КН МОН РК,

2012. - 207 с.; Сартаева Р.С. Экология человека, новая онтология и устойчивое развитие Казахстана. – Монография / Под общ. Ред. А.Х.Бижанова. – 2-е изд. перераб. и доп. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2018. - 312 с.

33 Bohm D. Wholeness and the Implicate Order. - L.: Rout ledge and Kegan Paul, 1981. - 224 p.

34 Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1986. - 432 с.

Transliteration

1 K.-Zh.Tokaev Abaj i Kazahstan v 21 veke [Abai and Kazakhstan in the 21st century]. [Jelektronnyj resurs] // Egemen Qazaqstan, chetverg, 09 janvarja 2020. - <https://khabar.kz/ru/news/item/119121-opublikovana-statya-kasym-zhomarta-tokaeva-abaj-i-kazahstan-v-xi-veke> (data obrashhenija 27.09.2021). (in Russ)

2 Gershenkron A. Jekonomicheskaja otstalost' v istoricheskoy perspektive [Economic backwardness in a historical perspective]/ nauchn. red. A. A. Belyh. - M.: Izdatel'skij dom «Delo» RANHiGS, 2015. - 536 s. (in Russ)

3 Hangtington S. Tret'ja volna: demokratizacija v konce HH veka [The third wave: democratization at the end of the twentieth century]. - M.: ROSSPJeN, 2003. - 368 s. (in Russ)

4 Abaj Kunanbaev. Stihotvorenija. Nash holoden Um, Napodobie l'da [Poems. Our Mind is cold, Like ice]. [Jelektronnyj resurs] // <https://besedinpawel.ru/nash-holoden-um-napodobie-lda-abay-kunanbaev/> (data obrashhenija: 25.09.2021).

5 Zhorzh Bujon. Abaj i Aujezov. Chto est' v mire sil'nee slov [Abay and Auezov. What is in the world is stronger than words] // Abaj i ego literaturnye predshestvenniki vo Francii (Francuzskie avtory o literature Kazahstana). - Алматы: Sanat, 1995. - 176 s. (in Russ)

6. Stihi Abaja [Abai's poems]. [Jelektronnyj resurs] // <http://www.vkosbnsg.kz/ru/menu-abay> (data obrashhenija 25.09.2021). (in Russ)

7 Aujezov M.O. Neopublikovannye materialy po abavedeniju [Unpublished materials on Abai studies]. - Alma-Ata: Nauka, 1988. - 368 s. (in Russ)

8 Orynbekov M.S. Filosofskie vozzrenija Abaja [Philosophical views of Abai]. - Алматы: Bilim, 1995. - 136 s. (in Russ)

9 Sabden O. Abaj i budushhee Kazahstana [Abai and the future of Kazakhstan]. - Алматы,

2016. - 362 s. (in Russ)

10 Hajdegger, M. Vremja i bytie: Stat'i i vystuplenija [Time and Being: Articles and speeches]/ Sost., per. s nem. i komm. V. V. Bibihina. - M.: Respublika, 1993. - 447 s. (in Russ)

11 Kodar A. Rannee tvorcestvo Muhtara Aujezova v kontekste literatury Alash-Ordy [The early work of Mukhtar Auezov in the context of Alash-Orda literature] // Abaj i Aujezov. Abaevskie chtenija. Vypusk III. - Алматы, 1998. - 227 s.

12 Abaj. Stihotvorenija i pojemy [Poems]. - Mokva-Leningrad: L.O. izdatel'stva «Sovetskij pisatel'», 1966. - 292 s. (in Russ)

13 Anan'eva S. Hudozhestvennyj perevod poezii Abaja: genesis i tradicii [Artistic translation of Abai's poetry: genesis and traditions] // Abaj Kunanbaev v mirovom literaturovedenii. Kollektivnaja monografija. - Алматы: Gylym ordasy, 2017. - 205 s. (in Russ)

14 Digital Kazakhstan [Jelektronnyj resurs] // <https://digitalkz.kz/> (data obrashhenija: 27.09.2021). (in Russ)

15 Satpaev D. Mecenat goda Dosym Satpaev: Padenie kul'turnogo urovnja – ugroza nabezopasnosti [Patron of the Year Dosym Satpayev: The fall of the cultural level is a threat to national security] // «Forbes». - 12 fevralja 2020 goda. - forbes.kz. (in Russ)

16 Simuljakry demokratii. Otryvok iz knigi politologov Ivana Krasteva i Stivena Holmsa [Simulacra of democracy. Excerpt from the book of political scientists Ivan Krastev and Stephen Holmes] // Ogonek. - 2020. - № 27 ot 13.07. - S. 8 [Jelektronnyj resurs] // URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4389355> (data obrashhenija: 27.09.2021). (in Russ)

17 Citati D. La passionedell 'Eurasia. Storia e civilta in Lev Gumilev. - Milano: Mimesis, 2015. - 446 p. (in Eng)

18 Nazarbaev N.A. Sem' granej Velikoj stepi ot 21 nojabrja 2018 goda [Seven facets of the Great Steppe from November 21, 2018] [Jelektronnyj resurs] // URL:https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi (data obrashhenija: 14.05.2021). (in Russ)

19 Barcic I.N. Konstitucionnaja mifologija: vzniknovenie, prednaznachenie i praktika primenenija (Chast' 2) [Constitutional mythology: origin, purpose and practice of application (Part 2)] // Gosudarstvo i pravo. 2019. - №1. - S.5-17. (in Russ)

20 Mataeva T.H. Ot konstitucionnyh idej do

konstitucij v Kazahstane i stranah Central'noj Azii [From the constitutional ideas to constitutions in Kazakhstan and Central Asia] // Evrazijskij juridicheskij zhurnal. - 2018. - №1. - S. 10-14. (in Russ)

21 Fuks S.L. Ocherki istorii gosudarstva i prava kazahov v XVIII i pervyj polovine XIX [Essays on the history of state and law of the Kazakhs in the eighteenth and first half of the XIX century] / Pod obshh. red. S.F. Udarceva / Predisl. – S.F. Udarcev i N.O. Dulatbekov (na russ. i kaz. jazykah). Vstupit. st. – Sh.F. Tlepina. - Respublika Kazahstan: Juridicheskaja kniga, 2008. - 811 s. (in Russ)

22 Zar Zaman – jepoha pechali i skorbi [Zar Zaman – the era of sadness and sorrow] [Jelektronnyj resurs] // https://vk.com/@belaya_kost-zar-zaman-epoha-pechali-i-skorbi (data obrashhenija: 28.09.2021). (in Russ)

23 Segizbaev O.A. Istoriya kazahskoj filosofii: Ot pervyh arhaichnyh predstavlenij drevnih do filosofii razvityh form pervoj poloviny XX stoletija [History of Kazakh philosophy: From the first archaic ideas of the ancients to the philosophy of developed forms of the first half of the XX century]: Uchebnik dlja vuzov. - Almaty: Gylim, 2001. - 456 s. (in Russ)

24 Aronov R.A. Zagadka N'jutona i sindrom Pigmaliona [The riddle of Newton and the Pygmalion syndrome] // Voprosy filosofii, 2007. - № 7. - S. 63-69. (in Russ)

25 Esim G. Hakim Abaj [Hakim Abay]. - Astana: Foliant, 2012. - 384 s. (in Russ)

26 Abaj. Slova nazidaniya [Words of edification] /per. s kazahskogo S. Sanbaeva. - Al-

ma-Ata: Zhazushy, 1970. - 128 s. (in Russ)

27 Kunanbaev A. Izbrannoe [Favorites]. - Alma-Ata, 1958. - 423 s. (in Russ)

28 Kunanbaev A. Izbrannoe [Favorites]. Pod red. L. Soboleva. - M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury, 1945. (in Russ)

29 Abaj Instituty. Kniga slov (Slova nazidaniya) [The Book of Words (Words of Edification)]. Perevod Rolana Sejssembaeva i Klary Serikbaevoy [Jelektronnyj resurs] // <https://abaj.kaznu.kz/rus/?p=110> (data obrashhenija: 27.09.2021). (in Russ)

30 Bel'ger G. Gete i Abaj: Jesse [Goethe and Abai: Essays]. - Alma-Ata: Zhalyln, 1989. - 104 s.

31 Sartaeva R.S. Jekologija cheloveka, novaja ontologija i ustojchivoe razvitie Kazahstana [Human ecology, new ontology and sustainable development of Kazakhstan]. Monografija / Pod obshhej redakciej chlena-korrespondenta NAN RK, d.soc.n., prof. Z.K. Shaukenovoj. - Almaty: IFPR KN MON RK, 2012. - 207 s.; Sartaeva R.S. Jekologija cheloveka, novaja ontologija i ustojchivoe razvitie Kazahstana. – Monografija / Pod obshh. Red. A.H.Bizhanova. – 2-e izd. pererab. i dop. - Almaty: IFPR KN MON RK, 2018. - 312 s. (in Russ)

32 Bohm D. Wholeness and the Implicate Order [Wholeness and the Implicate Order]. - L.: Routledge and Kegan Paul, 1981. - 224 p. (in Eng)

33 Prigozhin I., Stengers I. Porjadok iz haosa. Novyj dialog cheloveka s prirodoy [Order from chaos. The new dialogue of man with nature]. Per. s angl. - M.: Progress, 1986. - 432 s. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Раушан Султановна Сартаева Ассоциированный профессор, кандидат философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан, raush_sart@mail.ru; ORCID 0000-0003-0526-0875

Раушан Султановна Сартаева профессор, философия ғылымдарының кандидаты, бас ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, raush_sart@mail.ru; ORCID 0000-0003-0526-0875

Raushan Sartayeva Associate Professor, Candidate of Philosophy, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan, raush_sart@mail.ru; ORCID 0000-0003-0526-0875

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF APPROACHES TO EVALUATION OF VALUE-BASED ORIENTATIONS FOR SOCIOLOGICAL INVESTIGATIONS IN THE FIELD OF CORRUPTION

¹A.A. Satybaldyn, ²T.M. Rezer, ³A.Zh. Panzabekova

ABSTRACT

The topicality of the research is stipulated by the growing necessity to investigate the degree of corruption perception in societies capable to reveal the motives, cultural and social-psychological tendencies to corruption offences to develop a set of measures aimed at eliminating social and cultural reasons of the corruption. The current paper suggests applying methods of personal and societal value-based orientations estimation as such investigations. The paper is aimed at analysis comparing four most known and successful techniques on value-based orientations estimation (Schwartz value survey, Rokeach value survey, the Diagnostics of person value orientations structure by S.Bubnova, and the World assumptions scale by R. Janoff-Bulman adapted by O.Kravtsova) in the context of its applicability to determine the degree of the corruption perception. The paper shows advantages and disadvantages of the analyzed methods for the corruption perception researches. It was determined that for the use in corruption perception researches, some of the considered methods require the inclusion of additional issues on corruption component. The authors propose the formulation of such issues by Schwartz survey and adapted Janoff-Bulman scale. The results of the research represent the evaluation of each of the considered techniques from 1 to 4 points scale by the following criteria: survey scale, complexity of survey, complexity of analysis and interpretation of results, complexity of corruption perception issues integration

Keywords: Values, Value-Based Orientations, Perception of Corruption, Methods of Value Orientations Evaluation

¹⁻³ Institute of Economics, CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

² Yeltsin Ural Federal University, Yekaterinburg, Russia

Corresponding Author:
А.Ж. Панзабекова,
aksanat@mail.ru

Reference to this article:
Panzabekova A.Zh. The comparative analysis of approaches to evaluation of value-based orientations for sociological investigations in the field of corruption // Adam alemi. – 2021. – №3 (89). – Б. 92-99.

The article was prepared within the framework of grant funding for scientific projects of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN: AP08856570 "Socio-cultural factors of corruption and the concept of forming an anti-corruption culture in Kazakhstani society").

Сравнительный анализ подходов к оценке ценностных ориентаций для проведения социологических исследований в сфере коррупции

Аннотация. Актуальность исследования обусловлена растущей потребностью в исследованиях уровня восприятия коррупции в обществах, способных выявить мотивы, культурные и социально-психологические склонности к коррупционным правонарушениям для разработки комплекса мер, направленных на искоренение социокультурных причин коррупции. В настоящей статье в качестве подобных исследований предлагается использовать методы оценки ценностных ориентаций личности и общества. Целью статьи является проведение сопоставительного анализа четырех наиболее известных и успешных методик оценки ценностных ориентаций (методика ценностных ориентаций Ш.Шварца, «Ценностные ориентации» М. Рокича, диагностика структуры ценностных ориентаций личности С. Бубновой и Тест базовых убеждений Р. Янов-Бульман в адаптации О. Кравцовой) в контексте их применимости в определении уровня восприятия коррупции. В статье даны преимущества и недостатки использования анализируемых методик в исследовании восприятия коррупции. Установлено, что для использования в исследованиях восприятия коррупции, некоторые из рассматриваемых методик требуют интегрирования в них дополнительных вопросов по коррупционной составляющей. Авторами предложена формулировка подобных вопросов по опроснику Ш.Шварца и адаптированному опроснику Р.Янов-Булмана. Результаты исследования представляют собой оценку каждой из рассмотренных методик по шкале от 1-го до 4-х по следующим критериям: масштаб опроса, сложность проведения, сложность анализа и интерпретации результатов, сложность интеграции вопросов о восприятии коррупции.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, восприятие коррупции, методики оценки ценностных ориентаций.

Сыбайлас жемқорлықты қабылдауды зерттеуде қолдануға болатын құндылық бағдарларды бағалау тәсілдерін салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Зерттеудің өзектілігі сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік-мәдени себептерін жою мақсатында шаралар әзірлеу үшін сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық себептерін, мәдени және әлеуметтік-психологиялық бейімділігін анықтауға қабілетті қоғамдағы сыбайлас жемқорлықты қабылдау деңгейін зерттеуге қажеттіліктің артуымен байланысты. Бұл мақалада осындай зерттеулер ретінде жеке адам мен қоғамның құндылық бағдарын бағалау әдістерін қолдану ұсынылады. Мақаланың мақсаты - құндылық бағдарын бағалаудың ең танымал және табысты төрт әдісіне (Ш.Шварцтың құндылық бағдарлау әдісі, М. Рокичтің «Құндылық бағдарлары», құндылық бағдарларының құрылымының диагностикасы, С. Бубнова бойынша жеке тұлғаның құндылық бағдарларының нақты құрылымының диагностикасы және О. Кравцованың бейімделуіндегі Р. Янов-Булманның негізгі сенімдерін тесті) сыбайлас жемқорлықты қабылдау деңгейін анықтауда қолданылуы тұрғысынан салыстырмалы талдау жүргізу. Мақалада сыбайлас жемқорлықты қабылдауды зерттеуде осы әдістерді қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері көрсетілген. Сыбайлас жемқорлықты қабылдауды зерттеуде қолдану үшін қарастырылатын әдістердің кейбірі оларға сыбайлас жемқорлық құрамдасы бойынша қосымша сұрақтарды енгізуді талап ететіні анықталды. Авторлар Ш.Шварц сауалнамасы мен Р.Янов-Булманның бейімделген сауалнамасы бойынша осындай сұрақтардың мазмұнын ұсынды. Зерттеу нәтижелері қарастырылған әдістердің әрқайсысын 1-ден 4-ке дейінгі шкаламен келесі критерийлер бойынша бағалауды білдіреді: сауалнама ауқымы, сауалнаманың күрделілігі, нәтижелерді талдау мен түсіндірудің күрделілігі, сыбайлас жемқорлықты қабылдау туралы сұрақтар интеграциясының күрделілігі.

Түйін сөздер: құндылықтар, құндылық бағдарлары, сыбайлас жемқорлықты қабылдау, құндылық бағдарларды бағалау әдістемелері.

Introduction

For a long time the only source of information about the corruption was criminal statistics. However, the comparative investigation of the corruption in countries or regions basing on the official statistics is impossible due to its incompleteness. In addition, the officially recorded corruption offences not always reflect the corruption degree in the society. Therefore, in recent years, the authoritative international organizations and scientists are interested in empiric investigations of corruption phenomena.

At present time, under the low effectiveness of fight against corruption in Kazakhstan, it is important to reveal the components stimulating the corruption, determine the axiological state of hidden social support of the corruption, study the reasons of the corruption institutionalization in the society. The solution of this problem can be implemented completely in the context of the social approach application to the corruption study.

The elimination of the corruption should be based on radical change of content of the whole assumption, life values at all levels. It is necessary to eliminate systematically the base on which the values are distorted, and change the ideological core of people through changing the social and economic, legal, and organizational factors and conditions through the education system, i.e. it is necessary to renew the content of their life values [1]. The legal, political, social and economic measures influence positively on the fundamental transformation of the life values.

In this context, it is important to study the propensity to corruption activities in the society and tolerance to corruption. To determine the propensity and tolerance to corruption, the authors propose to study the value-based orientations regulating a human behavior and influencing on definition of his goals and ways of its achievement.

Methods of Research

The research methodology is based on the comprehensive analysis and integrated

systematization of the existing approaches to the study of the value-based orientations. The paper analyzes the Schwartz value survey, Rokeach value survey, the diagnostics of person value orientations structure by S.S. Bubnova, the world assumptions scale by R. Janoff-Bulman adapted by O. Kravtsova. The research applied the methods of comparative, structural and criteria analysis.

Sh. Schwartz Value Survey

One of the main approaches of values study is a method of American psychologist Sh. Schwartz. This methodology analyzes the values on the level of common culture and on the personal level. Schwartz value survey consists of two parts. The first part of the survey investigates the values, ideals and beliefs influencing on a person. The second part of Schwartz survey is personal profile consisting of 40 person's characteristics that, in turn, describe the following 10 types of values:

1. Power. The functioning of social institutes requires status differentiation to some degree, and most of interpersonal relations in different cultures showed the combination of values of dominance/subordination. The main goal of this type of values is to achieve a social status or glory, control or domination over people and means (authority, wealth, social authority, saving of public image, public esteem). The values of Power and Accomplishments are focused on the social respect; however, the values of Accomplishment (for example, successful, ambitious) underline the active demonstration of the competence in a definite interaction, and the values of Power (authority, wealth) underline the achievement or saving of the dominant position inside the most common social system.

2. Achievement. The main goal of this type of values is personal success through the demonstration of the competence according to social standards.

The demonstration of the social competence (that makes the content of this value) under the conditions of domineering culture standards results in social approval.

3. Hedonism. According to Sh. Schwartz survey the main goal of this type is determined as enjoyment or material pleasures (comfort, life of pleasure).

4. Stimulation. This is a derivative from organic need in diverse and deep emotions to support proper level of energy. The biologically grounded variations of stimulation need stipulated by the social experience can lead to individual different perception of this value importance. The motivational goal of these values is in novelty, deep emotions.

5. Self-reliance. The determining goal of this type of values is in independent thinking and selection of actions, creative and research activity. The self-reliance is a derivative from organic need in control and management, and from interaction needs in separateness and independence.

6. Universalism. The motivation goal of this type of values is understanding, tolerance, defense of well-being of all people and nature. The motivation goals of Universalism value can be derivatives from that needs of survival of groups and individuals that become clear when people come in touch with someone outside his medium or broaden the initial group.

7. Generosity. This is narrower defined "prosocial" type of values comparing to Universalism. The loyalty is focused on wellbeing in close daily interaction. This type is considered as derivative from need in positive interaction, need in affiliation and ensure of a group flourishing. The motivation goal of this type is saving of people wellbeing with which an individual is in often personal contact (usefulness, loyalty, condescension, honesty, responsibility, friendship, mature love).

8. Traditions. Any groups develop their own symbols and rituals the activity of which is determined by a group experience and fixed as traditions and customs. A traditional way of behavior becomes a symbol of group solidarity, expression of united values and a guarantee of survival. Traditions most often take the forms of religious rites, beliefs and behavior norms. The motivation goal is respect, acceptance

and follow traditions and ideas existing in the culture (respect of traditions, humility, piety, acceptance of fate, moderateness).

9. Conformability. The determining motivation goal of this type is limitation, suppression, addictions and encouragements to actions that can harm others or do not correspond to social expectations. This is a derivative from a need to repel the addictions having negative social consequences (obedience, self-discipline, politeness, respect to parents and elderly people).

10. Safety. The motivation goal of this type is safety, harmony, stable society, relations, and a person; this is a derivative from the base individual and group needs. Sh. Schwartz assumes the existence of one common type of values for Safety, not two separate – group and individual level, as values related to groups express mainly the goal of safety for a person (social order, safety of a family, national safety, mutual agreement and help, purity, sense of belonging, health).

Interpretation of results

When analyzing and interpreting the results of Schwartz value survey it is important to note that two different types of values are considered:

1. Standard ideals, values of person of the level of creeds, and the structure of values having the largest influence on a person in whole, but not always expressed in real social behavior.

2. Values on the level of behavior, i.e. individual priorities, most often expressed in the social behavior of a person.

The difference of indicators by value types in these two parts of the survey, characterizing two levels of values functioning, reflect the value pressure that is accomplished, on one side, through the socialization, and on another side, through reference group and traditions.

Another important moment is that the number of issues included into each of 10 scales by Schwartz survey contains different number of questions. This means that points obtained by scales cannot be compared directly among each other. For the comparative analysis of different values, a testing per-

son or a group should be normalized. This includes the following procedure:

A scale with the largest number of questions is found;

The largest point that could be reached by this scale is determined;

The indicators by all scales are divided onto this maximum point.

If the comparative analysis of indicators expressiveness by scales is not intended, and values expressiveness is supposed to be used within the correlation analysis, then it is possible to discard the indicators

normalization by the scales of Schwartz value survey.

Advantages: additional questions can be easily included into the survey; the survey is widely specialized and allows for looking at broad range of interactions.

Disadvantages: the survey is big, probably needs payment or expect careless answers from respondents at some moment.

To analyze the corruption perception we suggest to add several statements to assess the second part (Table 1). The number of questions is the same as for other scales.

Table 1 – Additional questions for Schwartz survey to determine the level of the corruption perception

Questions	Very similar	Similar	Similar to some degree	Similar a little	Not similar	Not similar at all
Supposes that the State cannot protect him from unfairness of its officials						
In his telling, the States work is not effective, it is possible to use "lasers" in law to improve own life						
Assumes that a person should use all possible things even if these are not legal						
Is sure that most people will take bribes if they have an opportunity						
Is sure that his position can be used to help relatives and friends						

Rokeach Value Survey

Rokeach value survey allows investigating personal tendency and determining its relation to the surrounding medium, to other people, to himself, key motives of actions, the basis of "life philosophy".

– The nature of human values by Rokeach is as follows:

– Total number of values considered as human heritage is not large;

– All people have the same values, although to different degree;

– The values are arranged into the systems;

– The sources of human values are

tracked in culture, society and its institutes, and a person;

– The influence of values is tracked in almost all social phenomena deserving study.

M. Rokeach differentiates two classes of values – terminal and instrumental:

The terminal values are defined by M. Rokeach as convictions that some terminal goal of individual existence (for example, happy family life, peace in the world) is worth to achieve it from personal and public points of view;

Instrumental values are convictions that some mode of actions (for example, hones-

ty, rationalism) is, from personal and public points of view, preferable in any situations. In essence, the development of terminal and instrumental values generates quite traditional differentiation of values-goals and values-means.

Interpretation of results. The individual hierarchy of values obtained as the investigation result can be divided into three equal groups:

- Preferred values, important (ranked 1-6);
- Indifferent, insensible (7-12);
- Rejected, not important (ranked 13-18).

The ranks obtained for every of 36 values reflecting the importance of value for a tester, can be used in empirical investigations to reveal differences in groups or for the analysis of interactions of value-based orientations with other psychological phenomena.

The advantage of Rokeach survey application is quickness, easiness of procedure; the assumptions of the theory allows for good comparison of results among the countries. However, it is very difficult to integrate the corruption issues as the corruption itself is not a value. If to choose this method of investigation, then it is necessary to develop the second block that includes the questions on the corruption perception.

The Diagnostics of Real Structure of Person Value-Based Orientations by S. Bubnova

The diagnostics of real structure of person value-based orientations by S. Bubnova is designed to study the value-based orientations of a person in real conditions of life activities. The method is based on the assumption that the notions on important values are formed in the process of person socialization as a result of interiorization of universal cultural values.

S. Bubnova highlights three hierarchical levels in the system of value-based orientations of person corresponding to three levels of its study: 1) most general, abstract values: spiritual, social, material; 2) values became permanent in life and manifested as person's character: sociability, curiosity,

activity, dominance etc.; 3) the most specific types of person's behavior as means to accomplish and settle the values-characters.

This method contains 66 closed questions aimed at study the way for actualization of value-based orientations of a person in real life conditions.

The advantage of the diagnostics of real structure of personal value-based orientations is the simplicity of data processing and its interpretation, easiness to include questions related to the corruption perception. The disadvantage is the long-time of survey that could affect the necessity in paid survey.

The World Assumptions Scale by R. Janoff-Bulman Adapted by O. Kravtsova

The scale was developed under the cognitive concept of base assumptions of a person. According to it, one of the base feelings of a normal person is robust feeling of safety. The survey reveals such convictions as world loyalty, kindness of people, justice of world, ability to control the world, incident as a principle of the occurring events distribution, value of own "me", the degree of self-control (control over the occurring events), degree of luck or fortune.

Interpretation of results. The primary categories of convictions can be estimated as 3 generalized tendencies of relations: 1. Common relation to loyalty of surrounding world is calculated as arithmetic mean between BW and BP (loyalty of world and kindness of people). 2. Common relation to sense of world, i.e. controllability and fairness of events is calculated as arithmetic mean between indicators of J (world's fairness), C (world controllability) and reverse R (incident). To obtain the indicator of reverse R, it is necessary to sum up the points reciprocal to R regarding the middle of the scale. 3. Conviction regarding own value, ability to manage the events and fortune is calculated as arithmetic mean between SW (value "me"), SC (self-control), and L (luck).

This survey allows for comparing the base

convictions of different groups of people experienced different types of injury. According to the psychology the base convictions of a person are altered significantly under the influence of psychological trauma and traumatic events experienced by a person that result in complete deterioration of habitual life perceptions and behavior patterns.

The world assumptions scale can be also used for individual work: if the indicators by any scale of a person are too low, this should be considered while rendering the psychological support. The indicators by all scales should be above the middle, i.e. not less than 3.5 points to be considered as normal. The researchers suppose that more optimistic attitude to the world, surrounding people and a person itself favors larger psychological stability and success in daily life.

The advantage of the world assumptions scale is that it can be easily integrated with questions regarding the corruption perception, and interesting grouping of "values" will allow to make new conclusions on interconnection of the corruption perception and life approaches, easily collect and analyze data.

The disadvantage of this scale is very specific grouping and necessity to polish the scale so that the conclusions would be

persuasive. Along with this it is possible to supplement the survey with the following several statements related to the corruption perception:

- I do not consider it bad to give money to an official to accelerate the thing that you can accomplish in the long-term;
- A lot of people would take bribes if they could;
- The State cannot protect its citizens against abuse of power of its officials;
- It is normal if a governmental official helps his relatives and friends with issues he can resolve even he breaks the law.

Conclusion

In general, the conducted analysis of the methods on study of the value-based orientations showed that all surveys, to this or that degree, will provide new information and allow to make definite conclusions. The criteria for the investigation method selection for us were the following: size of survey, complexity (fatigue of a respondent, and cost of survey), complexity of analysis and results interpretation, complexity of corruption perception questions integration. The results of the evaluation are shown in Table 2. The higher is the

Table 2 – Evaluation of methods on investigation of value-based orientations

Points (1 – bad, 4 – good)	Size	Fatigue of respondent	Complexity of analysis	Complexity of questions integration
4	S. Schwartz value survey	Rokeach value survey	Rokeach value survey	Diagnostics of real structure of person value-based orientations by S. Bubnova
3	Rokeach value survey	The world assumptions scale by R. Janoff-Bulman adapted by O. Kravtsova	Diagnostics of real structure of person value-based orientations by S. Bubnova	S. Schwartz value survey
2	Diagnostics of real structure of person value-based orientations by S. Bubnova	Diagnostics of real structure of person value-based orientations by S. Bubnova	The world assumptions scale by R. Janoff-Bulman adapted by O. Kravtsova	The world assumptions scale by R. Janoff-Bulman adapted by O. Kravtsova
1	The world assumptions scale by R. Janoff-Bulman adapted by O. Kravtsova	S. Schwartz value survey	S. Schwartz value survey	Rokeach value survey

method point, the more preferable it is for the aims of this investigation.

The most preferable method to study the value-based orientations in the context of the corruption investigation, in our opinion, is S. Schwartz value survey. In future, it is supposed to supplement the second part of the survey with questions on determining the availability of propensity to break the rules for own benefit, and make a survey to reveal the level of the corruption perception in Kazakhstan society.

References

- 1 Komdrashov P.N. Social conditions, life values and its connection with corruption // Topical issues of scientific base of the state policy of Russian Federation in the field of anti-corruption fight.– 2019. – # 1. – P. 257-278. doi: 10.17506/articles.anticorruption.2018.257278
- 2 Schwartz S.H., Sagiv L. Identifying Culture-Specifics in the Content and Structure of

Values // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 1995. – # 26(1). – P. 92-116

3 Schwartz, S. H. Toward a universal psychological structure of human values [Text] / S. H. Schwartz, W. Bilsky // Journal of personality and social psychology. – 1987 – № 5. – P. 550-562.

4 Karandashev V.N. Schwartz value survey to study person values: concept and methodical guide. – St. Petersburg.: Rech, 2004 – 70 p.

5 Rokeach, M. Believes, attitudes and values [Text] / M. Rokeach. – San Francisco : Jossey-Bac Co., 1972. – 214 p.

6 Geger A.E., Geger S.A. Study of value orientations: specifics of different approaches // Bulletin of Tomsk State University. – 2015. – # 399. – P. 13–17. DOI: 10.17223/15617793/399/3

7 Bubnova S.S. Method of diagnostics of individual structure of person value-based orientations // Methods of psychological diagnostics. – 1994. – Issue 2. – P. 144-157.

8 Bubnova S.S. Methods of diagnostics of person value-based orientations. - M., 1995. – 49 p.

9. Janoff-Bulman R. World assumptions scale [Text] / R. Janoff-Bulman / Psychodiagnostics of person tolerance / Edited by G.U. Soldatova, L.A. Shaygerova. M.: "Smysl" Publ. – 2008. – 172 p.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Satybaldin Azimkhan Doctor of Economic Sciences, professor, academician RAS RK, Institute of Economics SC MES RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: ieconomkz@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7421-4472>

Rezer Tatyana Doctor of Pedagogics, Professor of the Department of Theory, Methodology and Legal support of the State and Mencilpal administration of UrFU named after B.N. Yeltsin, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4793-9918> e-mail: tmrezer@mail.ru

Panzabekova Aksana Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Chief Researcher, Institute of Economics SC MES RK, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6389-9637>, e-mail: aksanat@mail.ru, Almaty, Kazakhstan

Сатыбалдин Әзімхан Әбілқайырұлы экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР БҒМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: ieconomkz@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7421-4472>

Резер Татьяна Михайловна Пеагигика ғылымдарының докторы, Б.Н. Ельцин атындағы ОрФУ мемлекеттік және муниципалдық басқару теориясы, әдіснамасы және құқықтық қамтамасыз ету кафедрасының профессоры, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4793-9918>, Екатеринбург, Ресей,

Панзабекова Аксана Жакитжановна экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, бас ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: aksanat@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6389-9637>

Сатыбалдин Азимхан Абилкаирович Доктор экономических наук, профессор, академик НАН РК, директор Института экономики КН МОН РК, Алматы, Казахстан, e-mail: aksanat@mail.ru ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7421-4472>

Резер Татьяна Михайловна Доктор педагогических наук, профессор, УрФУ имени Б.Н. Ельцина, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4793-9918>, Екатеринбург, Россия, e-mail: tmrezer@mail.ru

Панзабекова Аксана Жакитжановна К.э.н., доцент, главный научный сотрудник, Институт экономики КН МОН РК, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6389-9637>. Алматы, Казахстан, e-mail: aksanat@mail.ru

ФУНДАМЕНТАЛЬНОЕ ПРАВО ЧЕЛОВЕКА НА ЗДОРОВЬЕ, ВАЖНОСТЬ НЕКОММЕРЦИАЛИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ И ВЫЗОВЫ НЕОЛИБЕРАЛЬНОГО КАПИТАЛИЗМА

¹Г.О. Жусипбек, ²Ж.М. Нагаева

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются фундаментальное право человека на здоровье и значение некоммерциализированной системы здравоохранения через призму универсальности прав человека. Также проводится критический анализ неолиберального капитализма, под идеями которого осуществлялись структурные реформы системы здравоохранения во многих странах мира, включая Казахстан. Недофинансирование, а также коммерциализация и коммодификация сферы здравоохранения стали глобальными проблемами, затрагивающими миллионы людей по всему миру и которые стали особенно актуальными после пандемии COVID-19. В статье кратко анализируется социально-ориентированная модель, существующая в скандинавских странах, где в значительной степени удалось избежать проблем коммерциализации и коммодификации системы здравоохранения, а также оптимизации и свертывания социальных программ

Ключевые слова: неолиберальный капитализм, права человека, универсальность прав человека, право человека на здоровье, некоммерциализированная система здравоохранения.

¹⁻²Университет имени Сулеймана Демиреля, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Г.О. Жусипбек,
galym.zhussipbek@gmail.com

Ссылка на данную статью:
Жусипбек Г.О., Нагаева Ж.М.
Фундаментальное право человека на здоровье, важность некоммерциализированной системы здравоохранения и вызовы неолиберального капитализма // Адам әлемі. – 2021. – №3 (89). – С. 100-110.

Это исследование проводилось в рамках финансирования КН МОН РК (Грант AP08856467 «Развитие инклюзивного общества: роль модели образования и социального государства (всеобщего благосостояния), опыт скандинавских стран»).

Денсаулық сақтауға қатысты адам құқығы, коммерцияланбаған денсаулық сақтау жүйесінің маңыздылығы мен неолиберал капитализм туғызған қиындықтар

Аннотация. Бұл мақалада негізгі адам құқықтарының біреуі болып саналатын денсаулық сақтауға қатысты адам құқығы мен коммерцияланбаған денсаулық сақтау жүйесінің маңыздылығы адам құқықтарының әмбебаптығы тұрғысынан қарастырылады. Сонымен қатар әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде Қазақстанда да денсаулық сақтау жүйесінде құрылымдық реформалар жүргізуге итермелеген неолиберал капитализмге сыни талдау жасалады. Қаржыландырудың жеткіліксіздігі, сонымен қатар денсаулық сақтау саласын коммерцияландыру мен коммодификациялау (тауарға айналдыру), әлемнің көптеген елдерінде тұратын миллиондаған адамдарға кері әсер ететін жаһандық мәселелерге ай-

налды. Бұл мәселелер әсіресе COVID-19 пандемиясынан кейін өте өзекті болды. Мақалада Скандинавия елдерінде құрылған әлеуметтік мемлекет моделіне қысқаша шолу жасалады. Скандинав әлеуметтік мемлекет моделі, денсаулық сақтау жүйесін қоғамдық денсаулыққа зияны тиетіндей коммерцияландыру мен коммодификациялаудан, сондай-ақ әлеуметтік бағдарламаларды оңтайландыру мен қысқартудан сақтап қалған.

Түйін сөздер: неолиберал капитализм, адам құқықтары, адам құқықтарының әмбебаптығы, денсаулық сақтауға қатысты адам құқығы, коммерцияланбаған денсаулық сақтау жүйесі

The fundamental human right to health, the significance of non-commercialized health care system, and the challenges of neoliberal capitalism

Abstract. This article explores the fundamental human right to health and the significance of the non-commercialized healthcare system through the prism of the universality of human rights. Also, it critically analyzes neoliberal capitalism, which principles and ideas laid the grounds to undertake the structural reforms in the health care systems in many countries worldwide, including Kazakhstan. Under-financing of health care and the commercialization and commodification of the health care sector became global problems negatively affecting life millions of people and became especially urgent after the COVID-19 Pandemic. The article briefly analyzes the socially-oriented model that exists in Scandinavian countries, where the problems of commercialization and commodification of the health care system and the optimization and curtailment of social programs have been largely avoided.

Keywords: neoliberal capitalism, human rights, the universality of human rights, the human right to health, non-commercialized health care.

Введение

«Из всех форм неравенства несправедливость в отношении здоровья является самой шокирующей и бесчеловечной». (Мартин Лютер Кинг)

Создание государства с сильным человеческим и социальным капиталом, а также социальная справедливость напрямую зависят от наличия доступного и качественного здравоохранения и образования. Однако, в настоящее время существует множество проблем, вытекающих из логики и философии неолиберального капитализма, который проповедует идеи приватизации, коммерциализации, и более того, коммодификации (“превращения в товар”, “овеществления”) здравоохранения и образования, а также оптимизацию и свертывание социальных политик и программ. Выражаясь иначе, коммерциализация и коммодификация медицинских услуг, и в общем сферы здравоохранения, а также фармацевтического сектора произошли в результате развития идей неолиберального капитализма, одного из теоретических подходов в

политической экономии, ставшего глобальным после 1990-х годов.

В мировой академической литературе в последние годы вышли специализированные труды, посвященные защите права человека на здоровье и критике неолиберального капитализма, среди которых можно отметить следующие: Chapman [1], Waitzkin [2], Freudenberg [3], Néill [4]. Также периодически выходят специализированные академические журналы, в которых авторы публикуют критические статьи, касающиеся вызовов неолиберального капитализма, значимости доступной и некоммерциализированной системы здравоохранения и защиты фундаментального права человека на здоровье, такие как International Journal of Health Services, публикуемый компанией SAGE, журнал Health and Human Rights, издаваемый Гарвардским университетом и другие.

Феномен коммерциализации и коммодификации здравоохранения, стал особенно актуальным в связи с пандемией COVID-19. Как отметили казахстанские ученые, анализировавшие последствия пандемии в Казахстане и

Центрально-азиатском регионе в целом, “COVID-19 подтолкнул все больше людей к ведению здорового образа жизни. Как оказалось, здоровье это самое дорогое в жизни человека, но система, существующая в наших странах, не может обеспечить достойное здравоохранение. Это стало очевидным в ходе эпидемии. Мы увидели плачевное состояние наших больниц, хроническую нехватку оборудования и медикаментов, стоические, но нищенское положение наших врачей и медработников. Вследствие этого возникает вопрос - почему у государства никогда нет денег на самое дорогое и как можно изменить эту ситуацию? Мы столкнулись с проблемой низких окладов и обесцененной профессии врача, когда врач является не помощником, а услугодателем, когда к нему относятся очень потребительски” [5]. Стоит отметить, что недостаточное финансирование здравоохранения, также коммерциализация и коммодификация медицинских услуг и системы здравоохранения стали глобальными проблемами, которые касаются не только нашей страны или других стран бывшего СССР, но и многих стран мира.

Согласно мнению Винсента Наварро [6, с. 272], профессора Университета Джонса Хопкинса и основателя авторитетного журнала “The International Journal of Health Services”, развитие и проникновение неолиберального капитализма в сферу здравоохранения способствовала тому, что с 1980-х годов мир стал свидетелем не менее четырех крупных эпидемий – Эбола, SARS, MERS, а теперь и COVID-19. Также Наварро привлекает внимание к тому, что сокращение государственного финансирования по всему миру из-за идейного влияния установок неолиберального капитализма в таких сферах как медицинское обслуживание, общественное здравоохранение, дошкольное образование и социально-экономическая поддержка уязвимых людей (например, пожилых людей), нанесло значительный ущерб качеству жизни людей [6, с. 272].

Отмеченные выше сферы — это жизненно важные, гарантирующие благополучие людей, которые также известны как «четвертый столп государства всеобщего благоденствия».

С другой стороны, есть страны, и это, в первую очередь, скандинавские, где существует модель социального государства с универсальным правом на здравоохранение, означаящим доступное для всех и качественное здравоохранение, финансируемое государством. Поверхностный дискурс-анализ казахстанских научных публикаций, подобно дискурсу-анализу казахстанских СМИ показал что, такие концепции, как коммерциализация системы здравоохранения, неолиберальный капитализм, обычно используются редко или, по крайней мере, используются в очень специфическом смысле. Также, в отличие от западных и российских публикаций почти не видны дискурсы, критикующие коммерциализацию сферы здравоохранения, коммерциализацию функций государства и установок неолиберального капитализма.

В данной статье будут рассмотрены значимость фундаментального права на здоровье и некоммерциализированной системы здравоохранения и вызовы неолиберального капитализма, также будет коротко затронут опыт скандинавских стран в развитии модели социального государства.

Методология

Данная статья — концептуально-нормативная и является результатом междисциплинарного исследования, в частности, в ней используются концепции политологии, политической экономии (относящиеся к дискуссиям о неолиберальном капитализме), философии прав человека. Прежде всего, в данной статье за концептуально-теоретическую основу берется современная натуралистическая или морально-философская концепция универсальности прав человека, которая в последние годы была

теоретизирована такими учёными как Джон Симмонс, Джеймс Гриффин, Джон Тасиоулас [8, 9]. Эта концепция отличается от так называемых, политических или практико-ориентированных подходов в теоретизации философии прав человека, концептуализированных например, Джоном Ролзом, Джозефом Рацом, Чарльзом Бейтцом [8; 9]. Во-вторых, одной из главных теоретических идей данной статьи, является осуществленная британским ученым Джоном Тасиоуласом и его коллегами [12] концептуализация фундаментальности права на здоровье с призыва морально-философской концепции прав человека. В третьих, данная статья основывается на критических оценках современного неолиберального капитализма, осуществленного критическим подходом в социальных науках, идеи которого заметны, например, в политической экономике и международных отношениях (в частности, посредством критической нео-грамшианской теории), в социологии, антропологии (например, посредством концепций Хабермаса), или в сфере здравоохранения, которые озвучиваются такими учеными как МакГрегор [14] и Вейтзкин [2], и которые легли в основу теоретической основы этой статьи.

***Универсальность прав человека
и широкое толкование права
на здоровье***

Права человека можно понимать как фундаментальные права, защищающие основные свободы, человеческую честь и достоинство, на которые мы все имеем право, в независимости от нашего происхождения, пола, гражданства, религиозных взглядов, языка или другого статуса. Права человека охватывают гражданские, политические права, также экономические, социальные и культурные права. Они неделимы, взаимозависимы, универсальны и неотчуждаемы в том смысле, что их нельзя удалить, и их

можно рассматривать в качестве права как отдельных лиц, так и групп [7].

Натуралистическая или морально-философская концепция прав человека гласит, во-первых, люди обладают правами человека просто в силу того, что они люди, и все представители рода человеческого обладают человеческой честью и достоинством [8, с. 327-328]. Во-вторых, права человека — это моральные права, которые принадлежат всем людям, всегда и везде [9, с. 9]. Морально-философская концепция универсальности прав человека, принимая права человека, прежде всего, в качестве моральных прав, которыми обладают все люди только в силу того, что является людьми, заметно выделяется от политических, позитивистских и практико-ориентированных подходов в теоретизации прав человека.

Человеческая честь и достоинство — аксиологическая основа идеи прав человека. И базовый минимум толкования человеческой чести и достоинства, вокруг которого ученые, придерживающиеся различных доктрин, готовы согласиться, можно перефразировать следующим образом “каждый человек обладает внутренней ценностью, достойной признания и уважения другими только в силу того, что он является человеком” [10, с. 679]. Фундаментальное право человека на здоровье следует понимать в контексте, который гласит, что идея универсальности прав человека является ответом на явные угрозы человеческой чести и достоинству со стороны как современного государства, так и рыночной экономики [11, с. 612].

Комитет ООН по экономическим, социальным и культурным правам отмечает, что здоровье является фундаментальным правом человека, необходимым для осуществления других прав человека. Международный пакт о социальных, экономических и культурных правах (МПЭСКП) и Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) принимают то, что можно назвать всеобъемлющей интерпретацией концепции здоровья. В

статье 12 МПЭСКО говорится, что «каждый имеет право на наивысший достижимый уровень физического и психического здоровья». Точно так же Устав ВОЗ гласит, что «здоровье — это состояние полного физического, психического и социального благополучия, а не просто отсутствие болезней и немощи». МПЭСКО призывает государства-члены предпринять шаги для достижения полной реализации права на здоровье, в т. ч. включая принятие законодательных мер на национальном и местном уровне.

Согласно натуралистической или моральной концепции прав человека, право на здоровье является прежде всего правом человека. Широкое толкование права на жизнь включает право на здоровье, т. е. право на жизнь включает и право на здоровье. Право на здоровье также напрямую связано с правами человека женщин и правами человека детей.

Концепция общего (или общественного) блага также используется учеными для обоснования нормативной и морально-этической защиты права на здоровье. Концепция общего блага в обосновании права на здоровье означает универсальность и неконкурентность, то есть служение интересам каждого, не в ущерб кого-либо [12, с. 380]. Общие блага могут включать в качестве компонента также механизмы, обеспечивающие защиту права человека [12, с. 366].

С другой стороны, некоторые современные ученые, работающие на стыке юриспруденции, прав человека и системы здравоохранения (например, Лоуренс Гостин (Lawrence Gostin) из Джорджтаунского университета), утверждают, что право на здоровье является не только индивидуальным правом человека, но и «коллективным правом». Сторонники этой точки зрения стремятся развить нормы и политику «глобального права здоровья», основанного на правах человека, с целью обеспечения условий, необходимых для защиты физического и психического здоровья людей во всем мире. «Глобальное право

здоровья» подводит к тому, чтобы национальные системы здравоохранения, хорошо финансировались и качественно функционировали, была создана развитая система санитарии в мировом масштабе, и созданы все условия для справедливого доступа к основным вакцинам и другим жизненно важным фармацевтическим препаратам [13, с. 55].

В общем, национальная система здравоохранения составляет один из трех столпов социальной политики государства, два других, это образование и непосредственно программы социальной помощи и социальной защиты. Государственная политика в области здравоохранения должна быть направлена, в первую очередь на повышение физического благополучия, то есть здоровья всех слоев и групп населения, при этом особое внимание уделяется детям и пожилым людям, а также социально-уязвимым категориям населения [14, с. 82]. В системе здравоохранения, финансируемой государством, ключевыми звеньями являются такие формальные институты, как поликлиники, больницы и другие специализированные заведения, а также человеческий и социальный капитал в лице профессионалов и специалистов в сфере здравоохранения. Как формальные институты, так и человеческий и социальный капитал системы здравоохранения, в интересах самого же государства должны достойным образом финансироваться. Это имеет прямое отношение к безопасности государства и общества, уровню благосостояния, и достижению цели устойчивого развития, включающего в себе социальную инклюзивность. Фундаментальное право человека на здоровье и существование некоммерциализированной системы здравоохранения напрямую взаимосвязаны друг с другом, образно говоря, они подобны двум половинкам одного целого.

**Идейные основы
коммерциализированной системы
здравоохранения, определение
коммерциализации и коммодифика-
ции системы здравоохранения**

Неолиберальный капитализм или неолиберализм является амбивалентной концепцией, тем не менее, в самом широком смысле его можно определить как политическую, правовую и экономическую доктрину [15, с. 1], которая делает акцент на модели нерегулируемой экономики как центральной, определяющей черте демократии, и рассматривает свое подобное видение капитализма как синоним демократии, а не как отдельную, дополняющую его силу [16, с. 298]. В более узком смысле, неолиберализм можно описать как недавнее возрождение экономической теории нерегулируемого капитализма, который, среди прочего, выступает против кейнсианской экономики регулируемого капитализма и кембриджской школы капитализма всеобщего благосостояния, благодаря которым после разрухи и хаоса второй мировой войны были созданы преуспевающие экономики и общества западно-европейских стран, а также США, Канады, Австралии, Японии. Существуют различные интерпретации, тем не менее, следующие три характеристики могут описать сущность неолиберализма как одного из теоретических подходов или школ в политической экономии. Во-первых, это упор на де-регулировании рынка, следовательно примат принципа невмешательства в рынок, который, согласно логике неолиберализма "регулирует сам себя"; во-вторых, форсированная приватизация и коммерциализация, более того, коммодификация ("овеществление") большинства секторов и услуг, включая здравоохранение и образование; в-третьих, это минимизация социальных политик и программ; в-четвертых, внедрение принципа "нерегулируемой свободной торговли" [15, 17].

Коммерциализация системы здраво-

охранения привела к появлению феномена "приоритет функциональности над благополучием". Это является прямым последствием логики неолиберального капитализма, построенного на постулате "достижения максимальной продуктивности", измеряемой материальными показателями, т. е. прибылью, что, как правило происходит в ущерб социальной справедливости и инклюзии.

Коммодификацию здравоохранения можно определить как преобразование взаимодействия между пациентом и врачом из глубоко личных отношений между людьми в безличностные экономические отношения. Пациент рассматривается как покупатель медицинской помощи, превращенной в продаваемый товар (преподносимый как "услуги"), который продается и покупается. Более того, вместо того, чтобы обращаться за помощью к конкретному человеку, пациенты должны обращаться в корпоративное учреждение, где врачи и медсестры являются своего рода «взаимозаменяемыми винтиками» [18, с. 57]. Коммерциализация и коммодификация здравоохранения снизили социальное и классовое положение медицинских работников. Другими словами, из-за потери контроля над своим "рабочим" процессом вне схем или системы корпоративного неолиберального менеджмента, медицинская профессия стала "пролетаризированной", т. е. врачи стали пролетариатом, низовым и несамостоятельным компонентом корпоративных менеджеров [19]. Похожая ситуация наблюдается и в системе образования.

Политика жесткой экономии, напрямую связанная с неолиберализмом, привела к резкому сокращению услуг здравоохранения и инфраструктуры общественного здравоохранения во всем мире [2, с. 6]. Неолиберальные реформы здравоохранения были сосредоточены в первую очередь на приватизации услуг, ранее базировавшихся в государственном секторе, и на передаче целевых фондов государственного сектора част-

ным коммерческим страховым корпорациям. Глобальные финансовые институты, особенно Всемирный банк, были основным игроком в продвижении этих реформ [20, с. 15-16]. Неолиберальная реструктуризация или так называемая структурная реформа здравоохранения, подразумевает создание иных, нежели предоставляемые бесплатно или за символическую плату, финансируемых государством, механизмов предоставления медицинских услуг, в основном, вытекающих из коммерческой системы свободного рынка [14, с. 82].

В своих анализах канадская исследовательница МакГрегор [14], как и множество других западных критиков (Waitzkin, Himmelstein, Buzelli, Boyce) показывает, что феномен приватизации в системе здравоохранения и принятие правил свободного рынка в вопросах, касающихся здоровья людей, оказали сильное негативное влияние на здоровье людей и в целом на качество жизни, также на социальные права граждан. При обращении с пациентами не как с людьми, которым нужна помощь, а как с "потребителями определенных услуг" ради экономической выгоды (что, помимо прочего ведет к окончательному сокращению государственных расходов на здравоохранение), в итоге страдает уровень получаемой ими медицинской помощи [14]. В целом неолиберальная модель в здравоохранении не смогла улучшить доступ к медицинским услугам и даже контролировать расходы в сфере здравоохранения (чем обычно неолиберальные менеджеры гордятся, хотя и тот факт, что они не прочь получать огромные бонусы за свою работу трудно поддается логическому объяснению), хотя ей удалось повысить прибыльность все более финансируемой отрасли частного страхования [2, с. 16]. Коммерциализация и коммодификация системы здравоохранения усилила "феминизацию" бедности и "феминизацию" феномена низкооплачиваемого труда, так как, самую трудную и низкоопла-

чиваемую работу (например, работу санитарок, сиделок) в коммерциализированной системе здравоохранения выполняют, как правило, женщины, и особенно из социально уязвимых слоев.

Масштабное исследование британских ученых, опубликованное в 2014 году [21], показала, что негативные последствия неолиберальной реструктуризации и, в общем, неолиберальных реформ привели к тому, что население Великобритании стало в корне менее здоровым. Кроме того, недавнее исследование итальянских ученых показало, что приватизация Национальной службы здравоохранения в Италии стала одним из главных факторов, того, что итальянское население стало более уязвимым в вопросах здоровья и не готовым к борьбе с пандемией COVID-19 [22].

Неолиберальные реформы не обошли и Казахстан. Например, в результате неолиберальных реформ 1990-х годов в стране была произведена масштабная «оптимизация» стационаров. Это очень негативно сказалось в период пандемии когда каждый регион страны испытал острый дефицит койко-мест. В общем, яркий пример негативного влияния неолиберальной реструктуризации (структурной реформы) системы здравоохранения можно увидеть в недофинансировании здравоохранения в постсоветских странах, которые раньше имели сильную и эффективную систему здравоохранения, финансируемую государством. Парадоксально, но даже страны, богатые углеводородами, такие как Российская Федерация и Казахстан (соответственно 2-е и 10-е места по добыче нефти в мире) из-за неолиберальной политики в секторе здравоохранения, не могут увеличить уровень своих расходов на здравоохранение и таким образом имеют низкие государственные расходы на социальные расходы.

В Российской Федерации только с 2005 г. расходы на здравоохранение смогли достичь 3,7% ВВП, что значительно ниже, чем в странах с аналогичным

уровнем развития (6% ВВП) Несмотря на определенную положительную тенденцию (рост расходов на здравоохранение до 4,3% ВВП в 2009 г.) в 2013–2014 гг. Финансирование здравоохранения снова упало до 3,2% ВВП. В 2016 году этот показатель составлял 3,6% ВВП. Таким образом, в истории российского здравоохранения расходы на здравоохранение никогда не превышали советский уровень в 6–6,5% [23, с. 5].

В Казахстане доля расходов на здравоохранение в 2017 году составила всего 3,7 % ВВП, что также значительно ниже, чем в странах с аналогичным уровнем развития, который составляет 6% ВВП. Доля индивидуальных расходов граждан на здоровье на конец 2017 года официально составляла 41 % (по неофициальным данным - более 70 процентов), что в два раза превышает лимит, рекомендованный Всемирной организацией здравоохранения [24].

В целом политика жесткой экономии в системе здравоохранения (которую можно сгруппировать как резкое сокращение государственного участия в системе здравоохранения; отход от универсализма и наоборот развитие коммерциализации; усиление разделения затрат и приватизация услуг здравоохранения) привела к разрушительным последствиям для физического и психического здоровья миллиардов людей во всем мире [2, с. 119-137].. С другой стороны, неолиберальные реформы, проведенные в 1990-е годы в бывших социалистических странах, привели к обесцениванию профессии врача, а коммерциализация здравоохранения в условиях общества, где преобладают ценности самовыживания привели к тому, что врачи стали восприниматься как простые услугодатели.

Уроки пандемии COVID-19 и опыт скандинавских стран

Дерегулирование капитала и рынка труда, политика жесткой социальной

экономии, коммерциализация основных функций системы здравоохранения, а также другие факторы, способствовали распространению эпидемических болезней, одним из которых в последнее время стал COVID-19 [6, с. 272]. Неолиберализм превратил медицинское обслуживание в привилегированную область накопления капитала и сверхприбылей в ущерб права индивида на здоровье и развития доступного для всех общественного здравоохранения [25]. Поэтому, недостатки неолиберального капитализма в вопросах здравоохранения стали особо заметны в связи с пандемией, которая показала, что как сам неолиберальный капитализм с фокусом на нерегулируемый свободный рынок, так и коммерциализированная система здравоохранения, созданная этой моделью капитализма, в корне лишены как средств, так и философии обеспечения достойного и эффективного здравоохранения для общества в целом и каждому индивиду в отдельности, исключая особые привилегированные группы. В условиях пандемии стало видно, что из-за низкой оплаты труда, больших угроз жизни и здоровью вследствие недофинансирования и обесцененной профессии, и от потребительского отношения к своей профессии, многие врачи и медработники эмоционально выгорели [5].

Следует критически относиться к утверждениям, вытекающим из логики неолиберального капитализма, которые стали своего рода “здоровым смыслом” особенно в странах в недавнем прошлом перешедших на рыночные отношения и где слаба, в сравнении со странами с сильной социальной демократией (н-р, скандинавскими странами) академическая критика капитализма. Поскольку, во-первых, существуют проблемы с утверждениями о приемлемости и, вообще, допустимости рыночных отношений в сфере здравоохранения с точки зрения и защиты прав человека, во-вторых, экономической и политической целесообразности, в третьих,

с точки зрения современных, широких толкований концепции безопасности [26] и с точки зрения достижения цели инклюзивного устойчивого развития [27, с. 104-108]. Также в странах, не так давно перешедших на рыночную экономику, необходимо осознать, что существуют типы экономики с некоммерциализированной медициной, приверженные модели социального государства или модели социального благоденствия, которая характеризует особенно скандинавские страны, и в общем, страны Северной Европы (примечательно и то, что их отличают высокие рейтинги в развитии и уровне счастья своих граждан).

Однако есть государства, которые несмотря на вызовы неолиберального капитализма, в значительной степени смогли сохранить модель социального государства, включающего в себя доступное для всех и качественное здравоохранение финансируемое государством, а также программы социального обеспечения и сильную инфраструктурную роль государства. Среди них, прежде всего, следует отметить все скандинавские и большинство стран континентальной Западной Европы. Скандинавская модель социального государства в значительной степени смогла устоять в 1990-е годы благодаря совместной борьбе за социальные и экономические права различных социальных и политических групп, включавших профсоюзы, различные ассоциации и социально ориентированные политические партии. Скандинавская модель социального государства дает результат высокого уровня удовлетворенности жизнью и самый высокий уровень счастья жителей в мире [28, с. 128-145].

Начиная с 1950-х годов скандинавские страны тратят значительную часть своего ВВП на образование, здравоохранение, социальные политики и программы (пенсии, пособия по болезни, страхование по безработице, охрану материнства и т. д.). Скандинавскую модель социального государства характеризуют

следующие принципы: [1] справедливое распределение богатств страны, [2] главенство принципа равенства возможностей, которое претворяется в жизнь доступным и качественным образованием и здравоохранением по всей стране, также сильной социальной поддержкой уязвимых слоев населения и приверженностью принципу гендерного равенства, [3] большая роль государства и общества в экономике и социальной жизни, [4] сильная инфраструктурная роль государства, включающая щедрое финансирование науки, образования и здравоохранения [29, 30].

Заключение

Право на здоровье является одним из фундаментальных прав человека, связанное с правом человека на жизнь и правом на безопасность. Однако, в течение последних десятилетий системы здравоохранения во многих развитых и развивающихся странах были приватизированы, коммерциализированы вследствие реформ, продвигаемых неолиберальной доктриной, которая приобрела господство в глобальной капиталистической политической экономике, в частности в функционировании международных финансовых институтов.

Критика системных недостатков коммерциализации здравоохранения, связанной с негативными последствиями неолиберального капитализма, звучит в течение многих лет со стороны многих экспертов и ученых, особенно в западных странах. Однако пандемия COVID-19, более чем что-либо другое, красноречиво продемонстрировала недостатки, притом невозможность коммерциализированной системы медицины и фармацевтики обеспечить достойное и доступное для всех здравоохранение. Выражаясь иначе, пандемия показала, что вопреки философии и логике неолиберализма, коммерциализированная система здравоохранения не может эффективно защитить как инди-

видуальное право человека на здоровье, так и общественное здоровье. Напротив, доступное для всех социальных групп бесплатное медицинское обслуживание, финансируемое государством, является на сегодня императивом и скандинавская модель социального государства может послужить хорошим примером развития некоммерциализированной системы здравоохранения, и в общем моделью альтернативной неолиберальному капитализму, который успел адаптироваться во многих постсоветских странах, особенно в сфере здравоохранения и образования.

Соблюдение фундаментального права человека на здоровье, подразумевает создание доступной для всех, некоммерциализированной и качественной системы здравоохранения. Критика недостатков и вызовов неолиберального капитализма в сфере здравоохранения стала особенно актуальной в связи с пандемией COVID-19. Возникла острая необходимость рассмотреть влияние пандемии на здоровье как отдельного человека, так и общества через призму концепции прав человека, в частности, идеи универсальности прав человека и фундаментального права человека на здоровье.

Список литературы

1 Chapman AR. Human Rights, Global Health, and Neoliberal Policies - Cambridge University Press. Cambridge: Cambridge University Press. - 2016.

2 Gaffney A. & MC. Austerity and health care. In: Howard Waitzkin, editor. Health care under the knife: moving beyond capitalism for our health. // New York: Monthly Review Press. - 2018. - Pp. 119–35.

3 Freudenberg N. At What Cost: Modern Capitalism and the Future of Health. - Oxford: Oxford University Press. - 2021.

4 Ó Néill C. A global right to health amid global health emergencies. In: Néill C, Foster C, Herring J, Tingle J, editors. Routledge Handbook of Global Health Rights. - New York: Routledge. - 2021.

5 V poiskah deneg na zdorov'e, Sezon

1, Jepizod 2. 2020 [Elektronnyj resurs]. URL: https://paperlab.kz/podcast/possovetistan-e2-s1#tlection=264009998_10 (data obrashhenija: 18.05.2021).

6 Navarro V. The Consequences of Neoliberalism in the Current Pandemic. // Int J Heal Serv. - 7.07.2020. - 50(3).

7 Twose G, Cohrs JC. Psychology and human rights: Introduction to the special issue. Peace Conflict // Journal of Peace Psychology. - 2015. - 21(1). - pp. 3–9. <https://doi.org/10.1037/pac0000087>.

8 Liao SM, Etinson A. Political and Naturalistic Conceptions of Human Rights: A False Polemic? // J Moral Philos. - 2012. - 9(3).

9 Cruft R. SL and MR. The Philosophical Foundations of Human Rights: An Overview. In: Cruft R. S, Liao, M. Renzo, editors. // In Philosophical Foundations of Human Rights. - Oxford: Oxford University Press. - 2015. - Pp. 1–45.

10 McCrudden C. Human Dignity and Judicial Interpretation of Human Rights. // Eur J Int Law. - 1.09.2008. - 19(4).

11 Donnelly J. Human Rights. - Oxford Handbook of Political Theory. - Oxford : Oxford University Press. - 2006. - P. 601–21.

12 Tasioulas J, Vayena E. The place of human rights and the common good in global health policy. // Theor Med Bioeth. - 1.08 2016. - 37(4).

13 Gostin LO, Taylor AL. Global Health Law: A Definition and Grand Challenges. // Public Health Ethics. - 1.04.2008. - 1(1). - pp. 53–63.

14 McGregor S. Neoliberalism and health care. // Int J Consum Stud. - 2001 - 25(2):82–9.

15 Plant R. The Neo-liberal State. - Oxford University Press - 2009.

16 St. Onge J. Neoliberalism as Common Sense in Barack Obama's Health Care Rhetoric. // Rhetor Soc Q. - 8.08.2017. - 47(4).

17 Heywood A. Politics. Vol. 3rd ed. - Palgrave Macmillan. - 2007.

18 Himmelstein D. & WS. The political economy of health reform. In: Waitzkin Howard, editor. Health Care Under the Knife: Moving Beyond Capitalism for Our Healthcare. - New York: NYU Press, Monthly Review Press. - 2018. - P. 57–68.

19 Waitzkin H. Moving Beyond Capitalism for Our Health. // Int J Heal Serv. - 5.10.2020. - 50(4). - Pp. 458–462.

20 Waitzkin H, Hellander I. Obamacare: The Neoliberal Model Comes Home to Roost in the United States—If We Let It. // Mon Rev. - 1.05.2016. - 68(1).

21 Scott-Samuel A, Bambra C, Collins C, Hunter DJ, McCartney G, Smith K. The Impact of Thatcherism on Health and Well-Being in Britain. // Int J Heal Serv. - 14.01.2014. - 44(1).

22 Buzelli ML, Boyce T. The Privatization of the Italian National Health System and its Impact on Health Emergency Preparedness and Response: The COVID-19 Case. // Int J Heal Serv. - 14.06.2021. [Jelektronnyj resurs]. URL: <https://doi.org/10.1177/002073142111024900>. (data obrashhenija: 30.05.2021).

23 Reshetnikov V, Arsenyev E, Bolevich S, Timofeyev Y, Jakovljević M. Analysis of the Financing of Russian Health Care over the Past 100 Years. // Int J Environ Res Public Health. - 24.05.2019. - 16(10).

24 Abzhekenova N. Skol'ko platjat kazahstancy za besplatnuju medicinu? - Karavan. 2018 [Jelektronnyj resurs]. URL: <https://www.caravan.kz/gazeta/skolko-platyat-kazahstancy-za-besplatnuyu-medicinu-441297/>. (data obrashhenija: 19.05.2021).

25 Waitzkin H. Introduction: What We're Trying to Do Here and Why? In: Waitzkin H,

editor. Health Care Under the Knife: Moving Beyond Capitalism for Our Healthcare. - New York: Monthly Review Press- 2018.

26 Tadjbakhsh S. In defense of the broad view of human security. In: Martin M, Owen T, editors. -Routledge handbook of human security. 1st ed. - New York: Routledgeю - 2013. - P. 43–77.

27 Pouw N, Gupta J. Inclusive development: a multi-disciplinary approach // Curr Opin Environ Sustain. - 24.02.2017. [Jelektronnyj resurs]. URL: <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2016.11.013>. (data obrashhenija: 19.07.2018).

28 Martela F, Greve B, Rothstein B, Saari J. The Nordic Exceptionalism: What Explains Why the Nordic Countries Are Constantly Among the Happiest in the World // World Happiness Report-CHAPTER 7. - 2020.

29 Kasvio A, Gonäs L, Skorstad EJ. In Search of the Nordic Working Life Model; Introduction to the Thematic Issue. // Nord J Work Life Stud. - 30.11.2012. - 2(4).

30 Kananen J. The Nordic Welfare State in Three Eras. From Emancipation to Discipline. 1st Edition. - New York: Routledge - 2016.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

<i>Галым Омирзакулы Жусипбек</i>	PhD, старший преподаватель, главный научный сотрудник, Университет имени Сулеймана Демиреля, Алматы, Казахстан
<i>Жанар Максатовна Нагаева</i>	MA, старший научный сотрудник, Университет имени Сулеймана Демиреля, Алматы, Казахстан
<i>Ғалым Өмірзақұлы Жүсіпбек</i>	PhD, аға оқытушы, бас ғылыми қызметкер, Сулейман Демирель атындағы Университет, Алматы, Қазақстан
<i>Жанар Максатовна Нагаева</i>	MA, аға ғылыми қызметкер, Сулейман Демирель атындағы Университет, Алматы, Қазақстан
<i>Galyam Zhussipbek</i>	PhD, senior Lecturer, chief researcher, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan
<i>Zhanar Nagayeva</i>	MA, researcher, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan

METHODS OF SOCIAL REHABILITATION OF CHILDREN AND ADOLESCENTS OF SEXUAL VIOLENCE

¹G.S. Abdiraimova , ²Sh.K. Tolendi, ³Edward Ko-ling Chan

ABSTRACT

This article is devoted to the analysis of various forms of socio-psychological and medical work with children who have been sexually abused. The research article has been done by the collaboration with graduate student and her internal and external scientific advisers as a part of PhD thesis. In the article used modern forms of methods in sociology and social work. The analysis shows that child sexual abuse is one of the most serious and complex problems, involving a variety of inappropriate behavior, including physical and moral components. Research shows that sexually abused children can suffer physical, emotional and psychological consequences, many of which persist throughout their lives. The article describes specific areas of socio-psychological and medical work on the treatment of serious injuries in children who have been sexually abused; the classification of medical and psychological consequences of sexual violence against children was carried out and the relationship between psycho-traumatic effects was revealed. Complex methods of rehabilitation in the study of clinical and psychopathological manifestations in children are considered in detail.

Keywords: child, Sexual Abuse, Trauma, Rehabilitation, Clinical Video, Treatment, Social Rehabilitation, Psychological Trauma, Therapy.

¹⁻² al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ The Hong Kong Polytechnic University, Hong Kong, China

Author-correspondent:
Sh. Tolendi
kanatovna.sholpan@gmail.com

Reference to this article:
Abdiraimova G.S.,
Tolendi Sh.K., Edward Ko-ling
Chan. Methods of social
rehabilitation of children
and adolescents of sexual
violence // Adam alemi.
– 2021. – No. 3 (89).
– P. 111-121.

Жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалар мен жасөспірімдерді әлеуметтік реабилитациялау әдістері

Аннотация. Бұл мақала жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшыраған балалармен әлеуметтік-психологиялық және әлеуметтік жұмыстың әртүрлі формаларын талдауға арналған. Зерттеу мақала докторлық диссертацияның бір бөлігі ретінде докторантпен және оның ішкі және сыртқы ғылыми кеңесшілерімен ынтымақтастықта жасалды. Мақалада әлеуметтану мен әлеуметтік жұмыста заманауи-аралас әдіс түрлері қолданылды. Талдау нәтижелері бойынша, балаларға жыныстық зорлық-зомбылық ең күрделі мәселелердің бірі болып табылады, оның құрамына физикалық және моральдық компоненттерді қоса алғанда, әр түрлі орынсыз мінез-құлық жатады. Зерттеулер көрсеткендей, жыныстық зорлық-зомбылық көрген балалар физикалық, эмоционалдық және психологиялық зардаптарға ұшырауы мүмкін, олардың көпшілігі өмір бойы сақталады. Мақалада жыныстық зорлық-зомбылық көрген балалардың ауыр жарақаттарын емдеу бойынша әлеуметтік-психологиялық

және медициналық жұмыстың нақты бағыттары сипатталған; балаларға қатысты жыныстық зорлық-зомбылықтың медициналық-психологиялық зардаптарын жіктеу жүргізіліп, психотравматикалық әсерлер арасындағы байланыс анықталды. Балалардағы клиникалық және психопатологиялық көріністерді зерттеудегі оңалтудың кешенді әдістері егжей-тегжейлі қарастырылады.

Түйін сөздер: бала, жыныстық зорлық, зақымдану, оңалту, клиникалық бейне, медициналық емдеу, әлеуметтік оңалту, психологиялық зардап, терапия.

Методы социальной реабилитации детей и подростков от сексуального насилия

Аннотация. Статья посвящена анализу различных форм социально-психологической и медицинской работы с детьми, подвергшимися сексуальному насилию. Статья написана в сотрудничестве с аспирантом и ее внутренними и внешними научными руководителями в рамках докторской диссертации. В статье используются современные формы методов социологии и социальной работы. Анализ показывает, что сексуальное насилие над детьми - одна из самых серьезных и сложных проблем, включающая целый ряд видов ненадлежащего поведения, включая физические и моральные компоненты. Исследования показывают, что дети, подвергшиеся сексуальному насилию, могут страдать от физических, эмоциональных и психологических последствий, многие из которых сохраняются на протяжении всей их жизни. В статье описаны конкретные направления социально-психологической и медицинской работы по лечению серьезных травм у детей, подвергшихся сексуальному насилию; проведена классификация медико-психологических последствий сексуального насилия в отношении детей и выявлена взаимосвязь между психотравмирующими эффектами. Подробно рассмотрены комплексные методы реабилитации при изучении клинко-психопатологических проявлений у детей.

Ключевые слова: ребенок, сексуальное насилие, травма, реабилитация, клиническое видео, лечение, социальная реабилитация, психологическая травма, терапия.

Introduction

The total number of children and adolescents who has been attack of sexual violence vary depending on the definitions used and the method of data collection. According to international studies, which has been conducting since 1980, the average level of sexual violence in childhood is 20% for women and 5-10% for men. According to D. Finkelhor's study [1], there are significant differences in the prevalence of sexual violence against children between different countries, from 6 to 66% in women and from 3 to 33% in men. Malkina-Pykh's work gives even higher figures [2], according to her work 30-90% of women are victims of sexual violence out of all. At the same time, 1/3 of the rapists are children and teenagers under 16 years old. Louis Harris found out that 89% of girls and 76% of boys were sexually abused during their school years. Theoretically, one of the first definitions of

sexual violence against children was that «involving sexually dependent, underdeveloped children and adolescents is incapable of fully understand its meaning and process takes place out of their will». American physician H. Kempe defines sexual violence against children as "involving functionally immature children and adolescents in their sexual activities without fully understanding them, disagreeing, or disrupting the social success of family roles". American researchers consider child sexual abuse (CSA) to be any sexual experience with a child under the age of 16 (according to some sources, under the age of 18) and with a person at least 5 years older than the child [4].

The purpose of the study is to identify the clinical and age characteristics of mental disorders in children affected by domestic and extracurricular sexual violence and to develop the basics of medical, psychological and social correction in order to rehabilitate into society.

Methodology

In this research work used modern methods of scientific research, including theoretical and empirical research methods. A review of the literature in various fields of science, such as sociology, pedagogy, medicine, psychology. Many scientific articles, textbooks and Internet resources related to the research topic were reviewed using the content analysis method. In the practical part of the study, in order to determine the methods of psychotherapy and psychocorrection of children who have experienced sexual violence in early and preschool age, the method of observation was conducted in the «Scientific Center for Mental Health».

The following questions were asked during the research:

- To determine the psychological and social image of children who are victims of sexual violence;

- Identification of a set of drug methods in medical and psychological work for children;

- Development of a set of somatic complaints in children;

- Analysis of a set of therapeutic methods.

Non-drug methods included social psychotherapy and psychocorrection and were performed in all patients. Physiotherapy and spa vacations were considered for children and families of children who have been sexually abused. The method of psychotherapy and psycho-correction of children who have experienced sexual violence in early and preschool age is adapted for use in children who have been sexually abused by the Scientific Center for Mental Health.

General psychiatric treatments include different groups of drugs (see Table 1).

Table 1 - Medicinal methods of complex medical and psychological work with children victims of sexual violence

Group of drugs	Duration of treatment (months)	Dosage of the drug	Number of treated patients
Sedatives			
Atarax, Midocalm seduxen,	1-2	Adulthood	63
Antidepressants			
Azafen, amitriptyline, anafranil, deprim, imipramine	1-3	Adulthood	60
Homeopathic			
Valerianachel, memoria, nervochel, tenoten, coenzyme compositum, cerebrum compositum	1-3	Adulthood	All
Rooted			
Vasalamin, Cavinton, Fezam, Cinnarizine	1-2	Adulthood	All
Vitamins			
Multivitamin complexes (group B, etc.)	1-2	Adulthood	All

These principles include: complexity («break continuity») - the involvement of a number of specialists and even services in the organization of simultaneous assistance to the child and family; systematization («child-family-society») consists of psychotherapeutic and psycho-correctional work not only with the child, but also with the micro-social system - the family. Attention was also paid to the interaction of the microsocial system with the macrosystem - the family, society, social institutions of child support. Thus, the child was helped without interfering with his environment, parents and relatives were involved at the same time; stages («longitudinal continuity») - it is clear that help is needed immediately after stress, which can lead to injury, incidents or violence. It is important that this aspect of assistance is only the first stage. After the first stage, the next stage of care will be needed - rehabilitation, often with the continuation of psycho-correctional and psychotherapeutic measures; the individuality of the approach arising from the mental state of the patient and the circumstances of the situation. In this case, the following were taken into account: the patient's condition and circumstances of the situation, the characteristics of the child's personality and psyche - the level and adequacy of the age of the identity card; composition and personal qualities of parents, siblings, other family members and their relationship; identify the causes of stress («How did it happen?»); features of the plot of the situation (traumatic event).

The main important aspect of theorizing sexual abuse as violence, physical force is not always used in rape, and bodily injury is not always a consequence of it. It is generally known that rape can be fatal, but the prevalence of such cases varies from country to country. The most common consequences of sexual violence are related to reproductive capacity, mental health, and social well-being. The conse-

quences of rape can be pregnancy, but the proportion of such cases varies depending on the prevalence of contraceptives in different places and especially barrier use. A study of teenage girls in Ethiopia found that 17% of those who reported rape were pregnant [5]. This figure corresponds to 15-18% of rapes from the crisis center in Mexico. A longitudinal analysis in the United States, which observed more than 4,000 women over three years, found that 5.0% of all rapists between the ages of 12 and 54 nationwide became pregnant. In many countries, raped women are forced to give birth or risk their lives through unprofessional abortions. The practice of violence at an early age reduces a woman's ability to control her sexual life. A teenage girl who is forced to have sex is less likely to use condoms or other contraceptives in the future, which increases her chances of becoming pregnant [6]. A study of factors influencing adolescent pregnancy in Cape Town, South Africa, found that forced onset of sexual intercourse was the third most common factor influencing the frequency of sexual intercourse and the use of modern contraceptive]. Forced sexual intercourse can also lead to unwanted pregnancies in adult women. A survey of married couples in India found that men who forced their wives to have sex caused 2.6 times more pregnancies than non-violent men [7].

Authors found that gynecological complications are associated with forced sexual intercourse. These include vaginal bleeding or infections, fibroids, loss of sexual desire, genital irritation, pain during sex, chronic pain in the pelvic region, and inflammation of the urinary tract. Women who have been physically and sexually abused by close partners are more likely to develop health problems than those who have experienced physical violence alone. Sexually Transmitted Infections HIV and other sexually transmitted diseases may be the result of rape. A study of women in shelters

found that those who witnessed physical and sexual abuse by close partners were more likely to suffer from sexually transmitted diseases [8]. Women trafficked for sex are particularly at risk for HIV and other sexually transmitted diseases.

Main part

Sexual violence leads to mental health and behavioral problems in adolescence and adulthood. In one country study, 33% of women who experienced sexual violence had symptoms of mental illness, 15% of women who experienced physical violence with a sexual partner, and 6% of women who did not experience violence [9]. Intimate partner sexual violence exacerbates the mental effects of physical violence.

Women who report forced sex have a significantly higher risk of depression and post-traumatic stress disorder than women who do not have such experience. Post-traumatic stress disorder A study of adolescents in France found a link between rape and sleep disorders, depressive symptoms, somatic complaints, smoking, and behavioral problems (such as violence, theft, and school loss). In the absence of counseling on rape, the psychological side effects persist for at least a year after the injury, and physical health problems begin to decrease during this period. However, up to 50% of women still have symptoms of stress after counseling [10].

Suicidal behavior

Women who have experienced sexual violence in childhood or adulthood are more likely than other women to attempt suicide or suicide. This relationship is maintained taking into account age, education, post-traumatic stress disorder and mental illness. The practice of rape or sexual harassment can lead to suicide in adolescence. In Ethiopia, 6% of schoolgirls who were raped reported attempted suicide [11]. A study of adolescents in Brazil found that the prevention of sexual violence pre-

dicted unhealthy behaviors, including suicidal thoughts and actions [12]. The experience of severe sexual violence can lead to emotional distress and suicidal behavior. A study of adolescent girls in Canada found that 15% had suicidal behaviors in the last 6 months of the study [13].

Individual approaches, for instance psychological assistance and support counseling, treatment and support groups for victims of sexual violence are useful, especially when there are complications associated with the violence itself or the rehabilitation process. There is some evidence that a short-term cognitive-behavioral program that begins immediately after the victim's attack may accelerate wound healing. As mentioned above, victims of sexual violence sometimes blame themselves for what happened, so psychological guilt is also important for recovery from guilt. However, short-term counseling and treatment programs after sexual violence still require further evaluation.

Psychological support for survivors of sexual violence is provided mainly by non-governmental organizations, in particular, crisis centers for victims of rape and various women's organizations. Of course, these services are available to a small number of victims of sexual violence. You can set up hotlines to increase free access. In South Africa, for example, the Stop Child Abuse hotline responded to 150,000 calls in the first 5 months of operation [14]. It is important to focus on combating sexual violence based on health care.

Medical and legal services

In many countries, the health care system is required to collect medical and legal data to confirm victims' reports or to help identify perpetrators of violence. Studies in Canada have shown that legal and medical records can increase the likelihood of arrest, prosecution and punishment of the perpetrator [15]. For example, one study found that documented physical injury, especially moderate to severe, led

to accusations that the patient was an acquaintance or close partner, regardless of income level and that he or she knew the attacker. However, studies of children hospitalized after rape in Nairobi, Kenya, show that in many countries, victims of rape are not examined by a gynecologist or an experienced police officer, and there are no standard protocols and guidelines for this [16]. The use of standard protocols and guidelines, as well as the collection of evidence, can significantly improve the quality of treatment and psychological support for victims of violence. Procedures for examining children who have been victims of sexual violence should include: a detailed description of the case, along with all the evidence gathered; registration of the victim's history of gynecological diseases and contraceptives used by her; standard record of the results of a complete physical examination; pregnancy risk assessment; testing for sexually transmitted diseases, including HIV testing and treatment; provision of emergency contraception or - if permitted by law; abortion counseling; psychological support and referral to a specialist. In some countries, the protocol is part of a «collection of evidence of sexual violence», which includes instructions and folders for data collection, legal forms and documents for recording experiments. Research itself is often stressful for victims of violence. Showing a video explaining the entire procedure prior to the study significantly reduces this stress.

Training for medical staff

All health care workers, including psychiatrists and counselors, should undergo in-service training and initial training on issues related to sexual violence. Most importantly, such training should educate health workers about sexual violence and identify and address cases of violence in a gentle but effective manner. It is also important to reduce the incidence of sexual assault in the health care system, which is an important but unexplored problem.

In the Philippines, “task mission” has developed a program to empower the social sciences and reproductive health, which includes doctors, nurses and sociologists and is supported by the Ministry of Health. She has developed teaching models on gender-based violence for nurses and medical students. The objectives of this program are as follows [17]: to address gender and other social aspects of cultural understanding of the roots of violence; identification of high-risk situations of violence in the family and at home, where appropriate; initial measures in cooperation with other specialists; secondary measures, such as identifying victims of violence, training them in basic legal procedures and methods of presenting evidence, referring victims for counseling and supervision, and assisting victims to integrate into society.

These trainings are included in the curricula of both nurses and doctors. Eleven stages of training in the nursing curriculum are divided into four-year training, and in the curriculum of doctors for the last three years in practical classes. Among the forms of correction of mental disorders and psychological problems in children after sexual violence should be noted: regime-organizational measures; methods of drug treatment (including general pediatric and general psychiatrist).

Regulatory and organizational measures are reflected in the necessary, frequent coercive separation of the child, while maintaining a cohesive relationship with the rapist, as well as the organization of professional supervision of the victim by law enforcement and social security agencies. These include measures to correct the effects of unsatisfactory care (diet therapy, nursing, hygiene training), general treatment, vitamin therapy and herbal medicines. Phytotherapy is the most effective for mental disorders, the severity of which is limited to affective disorders. In this case, it was necessary to determine the duration

of the case of sexual violence; The nature of abuse - rape, pampering, voyeurism, coercion of a child to sexual intercourse with his own body, the body of the rapist, etc. based on the needs of the whole family. The first need, the purpose of psychotherapeutic and psycho-correctional measures - to ensure the further safety of the child, to prevent recurrence in the initial, primary scenario and re-injury in the secondary scenario - careless or worse, targeted use of the situation with the child - adult abuse, ridicule, peers to share. In the case of contact with the rapist, depending on the nature of the case, it was necessary to isolate the victim from the rapist, use professional supervision (often compulsory) and medical and psychological support programs. It is known that the neurotic process develops while maintaining the cause of the disorder. That is, for some reason it is impossible to stop and clear the reactive neurotic state developed without stopping the effects of psychotrauma [18]. Systemic family relationships cannot be avoided, especially to increase the child's safety, protect him or her from repeated abuse, and from all forms of physical, sexual, and psychological abuse. It is clear that the violence determines the failure, the inability of the family as a system to protect the child from the adverse and even catastrophic actions of the environment. Because the child and the family are forced into a therapeutic-correctional process, the family system may oppose participation in therapeutic interventions or even correctional classes by order of a court or other law enforcement agency. Such a reaction can be expressed not only by adults, but also by a child who monitors their conscious or unconscious mood. In this case, the therapeutic and rehabilitation group requires flexibility and spaciousness, freedom of behavioral reactions. The requirement to forcibly bring a child should be avoided. The specialist has the opportunity to visit the child at home with game, art and sensory materials.

Types of psychotherapy are divided into active (art therapy, fairy tale therapy, game therapy, playing with sand, cereals and water) and passive (dry pool, sensory room). The set of psychotherapeutic activities is divided into three main groups: activities aimed at the affected child; parent-oriented activities, parent-child relationships and family-oriented approaches; Finally, psychotherapeutic measures aimed at the perpetrator. Once the fact of sexual violence is identified, the child should be repeatedly protected from stressful situations. First of all, it is the release of the child from a dangerous or unprotected environment.

The second direction was family approaches. Their main goal was to identify and correct the features of the family system that allowed sexual violence. Then "why? How did it happen? How to avoid? », As well as correcting the causes of neglect and child care errors of all family members, renunciation of the convention, subordination and domination of individual family members (often with antisocial symptoms) and refusal to consider and distrust the child's situation, complaints and opinions. , therapeutic measures should help to create a favorable atmosphere in the family for the recovery and recovery of the child during the stay in the family, to correct the existing psychosomatic disorders, as well as to create conditions for long-term psychotherapy. The scope and nature of child-centered activities will depend on the child's level and form of awareness and sexual background [19].

The degree of reflection of the abuse in the child's mind ranges from a complete lack of understanding of the nature of the actions taken with him, to the inseparability of criminal activities with the child from other internal relationships with an adult.

Research results

The results of a study conducted at the Research Center for Mental Health in Al-

maty can be analyzed as rehabilitation centers in order to identify forms of socio-psychological and medical work with early and preschool children exposed to sexual violence. On average, the examined children underwent 10 sessions of psychotherapy and psychocorrection. The results of the work were assessed at the clinical, neurological and psychological levels, as well as with the help of special questionnaires of patients' relatives. A positive result was observed in 80% of cases, in 16% of cases there were no changes in the condition of the child, and in 4% of cases the condition

of children worsened slightly. This was due to the persistence of conflict situations and the tense emotional situation in the families of these children, as well as insufficient cooperation of the family with the team of psychotherapeutic and psycho-correctional assistance, refusing to attend therapeutic classes. The following are indicators of somatic complaints in children of younger age groups who are subject to domestic and extramarital violence before and after medical and psychological correction (see Tables 1 and 2; Figures 1 and 2).

Table 2 - Somatic (human body) complaints in children victims of domestic sexual violence before and after medical, social and psychological correction

	Children under 3 years of age (before treatment)	Children 3-6 years old (before treatment)	Children under 3 years of age (after treatment)	Children 3-6 years old (after treatment)
Enuresis	42	39	15	16
Encopresis	7	5	0	0
Sleep disorders	55	60	42	43
Violation of appetite for food	33	35	29	17
Headache	19	21	15	16
Nausea	52	54	29	30

Table 3 - Somatic complaints in children who have suffered from a group of sexual violence outside the family before and after medical and psychological correction

Somatic (concerning human body parts) complaints	Children under 3 years (before treatment)	Children aged 3-6 (before treatment)	Children under 3 years (after treatment)	Children aged 3-6 years (after treatment)
Enuresis	27	25	10	9
Encopresis	6	7	0	2
Sleep disorders	63	65	43	39
Anorexia nervosa	24	23	15	11
Headache	32	34	10	7
Nausea	40	39	23	25

As can be seen from the tables and figures above, after a comprehensive medical and psychological work in children who have been sexually abused, not only psychological indicators, but also the associated somatic indicators have changed. Thus, in both groups of children after psycho-correction, there is a significant improvement in sleep, as well as in the group of children aged 3-6 years, anorexia, nausea and headache. Encopresis disappeared, the frequency of enuresis decreased. In addition, positive dynamics was observed in both age groups of children [20].

The tables above show indicators of the level of formation, psychophysical development and behavior of children exposed to various forms of violence before and after medical and psycho-correctional work (see Tables 2). The results of the CAT analysis of the emotional characteristics of preschool children in relation to relatives outside the family and domestic violence confirm the data of clinical assessment of the mental state of children. It is important to keep in mind that sexual abuse of young children, especially domestic violence, has serious, barely treatable psychopathological consequences.

At the same time, as a result of psychotherapeutic and psycho-correctional work, the overestimation of the sexual content of the game decreased, the share of role-playing games in other areas increased, and aggression was smoothed. The children were patient. They have reduced backgrounds of fear, apathy, anhedonia, and depression. The quality of love for family has improved. In addition, indicators such as isolation and some fears in dealing with unfamiliar adults remained unchanged or unchanged. Excessive mistrust and willingness to communicate with other people also remained unchanged, reflecting the tactics of corrective action aimed at increasing the child's sense of security. The indicator of mental retardation in children has changed slightly (the changes are not statistically significant).

Conclusion

In early and preschool children who have been sexually abused, it can be concluded that corrective measures are a set of social, medical and psychological measures taken in accordance with the above principles, especially taking into account all psychodiagnostic information. effective, in particular, for anxiety, depression and behavioral symptoms. However, comparing the effectiveness of developed and tested corrective measures with the experience of using existing methods in science, we can conclude that there is no method or set of methods to restore the child's psyche after sexual abuse. abuse of the previous state. That is, despite the development of methods of correction and treatment of these violations, sexual violence, violence, and dirty deeds with young children remain one of the most serious criminal acts in accordance with their public resonance, and the goal of society is to eliminate them completely.

References

- 1 Антропов Ю.Ф. Фитотерапия психических расстройств / Ю. Ф. Антропов. – М.: ДеЛи принт, – 2009. – 468 с.
- 2 Голубева Н.И. Депрессивные расстройства в младенческом и раннем детском возрасте: автореф. дис. канд. мед. наук: Голубева Наталья Ивановна. – М., 2010. – 26 с.
- 3 Догадина М.А. Сексуальное насилие над детьми. Выявление, профилактика, реабилитация потерпевших / М.А. Догадина, Л. О. Пережогин // Вопросы ювенальной юстиции. – 2007. – № 4 (13). – С. 10-16.
- 4 Finkelhor D. Child Sexual Abuse: New Theory and Research / Finkelhor D. – New York: The Free Press. – 2013.
- 5 Малкина-Пых И.Г. Психология поведения жертвы: Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2006. – 108 с.
- 6 Сафуанова О.В. Правовые аспекты проблемы «сексуального злоупотребления» в отношении детей / О.В. Сафуанова // Группо-

вая психотерапевтическая работа с детьми, пережившими сексуальное насилие / Пер. с англ. А. В. Байгузова. – М.: «Генезис», 2015. – С. 12-15.

7 Шимонова Г.Н. Вегетативный статус и его особенности у детей раннего возраста из группы высокого риска по шизофрении: автореф. дис. ... канд. мед. наук: Шимонова Галина Николаевна. – М., 2013. – 26 с.

8 Шевченко Ю.С. Онтогенетически ориентированная психотерапия (методика ИН-ТЭК): Практик. пособие / Ю.С. Шевченко, В. П. Добридень. – М.: Российское психологическое общество, 2014. – 157 с.

9 Anteghini M et al. Health risk behaviors and associated risk and protective factors among Brazilian adolescents in Santos, Brazil. *Journal of Adolescent Health*, 2001, 28:295–302.

10 Briggs L, Joyce PR. What determines post-traumatic stress disorder symptomatology for survivors of childhood sexual abuse? *Child Abuse & Neglect*, 2003, 21:575–582

11 Boyer D, Fine D. Sexual abuse as a factor in adolescent pregnancy. *Family Planning Perspectives*, 2014, 24:4–11.

12 Bagley C, Bolitho F, Bertrand L. Sexual assault in school, mental health and suicidal behaviors in adolescent women in Canada. *Adolescence*, 2011, 32:361–366.

13 Carpeta de informacion basica para la atencion solidaria y feminista a mujeres violadas. [Basic information file for mutually supportive feminist care for women rape victims.] Mexico City, Centro do Apoyo a Mujeres Violadas, 2010.

14 Campbell JC, Soeken K. Forced sex and intimate partner violence: effects on women's health *Violence Against Women*, 2006, 5:1017–1035.

15 Creamer M, Burgess P, McFarlane AC. Post-traumatic stress disorder: findings from the Australian National Survey of Mental Health and Well-being. *Psychological Medicine*, 2001, 31:1237–1247.

16 Cheasty M, Clare AW, Collins C. Relation between sexual abuse in childhood and adult depression: case-control study. *British Medical Journal*, 2003, 316:198–201.

17 Choquet M et al. Self-reported health and behavioral problems among adolescent victims of rape in France: results of a cross-sectional survey. *Child Abuse & Neglect*, 2009, 21:823–832.

18 Christofides N. Evaluation of Soul City in partnership with the National Network on

Violence Against Child (NNVAC): some initial findings. Johannesburg, Child's Health Project, University of the Witwatersrand, 2000.

19 Chaudhry S et al. Retrospective study of alleged sexual assault at the Aga Khan Hospital, Nairobi. *East African Medical Journal*, 2004, 72:200–202.

20 Darves-Bornoz JM. Rape-related psychotraumatic syndromes. *European Journal of Obstetrics, Gynecology and Reproductive Biology*, 2005, 71:59–65.

Transliteration

1 Antropov Yu. F. Fitoterapiya psikhicheskikh rasstrojstv [Herbal medicine for mental disorders] /. – М.: DeLi print, – 2009. – 468 s. (in Russ)

2 Golubeva N.I. Depressivny'e rasstrojstva v mladencheskom i rannem detskom vozraste [Depressive disorders in infancy and early childhood]: avtoref. dis. kand. med. nauk.a. – М., 2010. – 26 s. (in Russ)

3 Dogadina M.A. Seksual'noe nasilie nad det'mi. Vy'yavlenie, profilaktika, reabilitacziya poterpevshikh [Child sexual abuse. Identification, prevention, rehabilitation of victims] // Voprosy' yuvenal'noj yusticii [Issues of juvenile justice]. – 2007. – # 4 (13). – S. 10-16. (in Russ)

4 Finkelhor D. Child Sexual Abuse: New Theory and Research / Finkelhor D. – New York: The Free Press. – 2013.

5 Malkina-Py'kh I.G. Psikhologiya povedeniya zhertvy': Spravochnik prakticheskogo psikhologa [Psychology of victim behavior: Handbook of the practical psychologist] /. – М.: E'ksmo, 2006. – 108 s. (in Russ)

6 Safuanova O.V. Pravovy'e aspekty' problemy' «seksual'nogo zloupotrebleniya» v otnoshenii detej [Legal aspects of the problem of "sexual abuse" of children] / Per. s angl.. – М.: «Генезис», 2015. – С. 12-15. (in Russ)

7 Shimonova G.N. Vегetativny'j status i ego osobennosti u detej rannego vozrasta iz gruppy' vy'sokogo riska po shizofrenii [Vegetative status and its features in young children at high risk for schizophrenia].: – М., 2013. – 26 s. (in Russ)

8 Shevchenko Yu.S. Ontogeneticheski orientirovannaya psikhoterapiya (metodika INTE'KS): Prakt. Posobie [Ontogenetically oriented psychotherapy (INTEX method)] / – М.: Rossijskoe psikhologicheskoe obshhestvo [Russian Psychological Society], 2014. – 157 s. (in Russ)

9 Anteghini M et al. Health risk behaviors and associated risk and protective factors among Brazilian adolescents in Santos, Brazil. *Journal of Adolescent Health*, 2001, 28:295–302.

10 Briggs L, Joyce PR. What determines post-traumatic stress disorder symptomatology for survivors of childhood sexual abuse? *Child Abuse & Neglect*, 2003, 21:575–582

11 Boyer D, Fine D. Sexual abuse as a factor in adolescent pregnancy. *Family Planning Perspectives*, 2014, 24:4–11.

12 Bagley C, Bolitho F, Bertrand L. Sexual assault in school, mental health and suicidal behaviors in adolescent women in Canada. *Adolescence*, 2011, 32:361–366.

13 Carpeta de informacion basica para la atencion solidaria y feminista a mujeres violadas. [Basic information file for mutually supportive feminist care for women rape victims.] Mexico City, Centro de Apoyo a Mujeres Violadas, 2010.

14 Campbell JC, Soeken K. Forced sex and intimate partner violence: effects on women's health. *Violence Against Women*, 2006, 5:1017–1035.

15 Creamer M, Burgess P, McFarlane AC. Post-traumatic stress disorder: findings from

the Australian National Survey of Mental Health and Well-being. *Psychological Medicine*, 2001, 31:1237–1247.

16 Cheasty M, Clare AW, Collins C. Relation between sexual abuse in childhood and adult depression: case-control study. *British Medical Journal*, 2003, 316:198–201.

17 Choquet M et al. Self-reported health and behavioral problems among adolescent victims of rape in France: results of a cross-sectional survey. *Child Abuse & Neglect*, 2009, 21:823–832.

18 Christofides N. Evaluation of Soul City in partnership with the National Network on Violence Against Child (NNVAC): some initial findings. Johannesburg, Child's Health Project, University of the Witwatersrand, 2000.

19 Chaudhry S et al. Retrospective study of alleged sexual assault at the Aga Khan Hospital, Nairobi. *East African Medical Journal*, 2004, 72:200–202.

20 Darves-Bornoz JM. Rape-related psychotraumatic syndromes. *European Journal of Obstetrics, Gynecology and Reproductive Biology*, 2005, 71:59–65.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

<i>Gulmira Abdiraimova</i>	Doctor of Social Sciences, Professor, al-Faraby Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
<i>Sholpan Tolendi</i>	PhD candidate, al-Faraby Kazakh National University, Almaty Kazakhstan
<i>Edward Ko-ling Chan</i>	Professor, Hong Kong Polytechnic University, Hong Kong, China.
<i>Гулмира Сериковна Абдраймова</i>	Әлеуметтану ғылымдардың докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Шолпан Канатовна Төленті</i>	PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Эдвард Ко-линг Чан</i>	Гонконг политехникалық университетінің профессоры, Гонконг, Қытай
<i>Гулмира Сериковна Абдраймова</i>	Доктор социалологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Шолпан Канатовна Төленті</i>	PhD докторант, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Эдвард Ко-линг Чан</i>	Профессор, Гонконгский политехнический университет, Гонконг, Китай

THE ECONOMIC AND FINANCIAL SOURCES OF THE ISIS TERRORIST ORGANIZATION

¹B.K.Botakarayev, ²M.Zh.Tolegenov, ³Y.Benli

ABSTRACT

While in the past, discussions about war and peace were constantly born in various spheres of society, such as philosophy, humanities, and journalism, today these topics have become one of the most important issues of political science. However, the specific positions and opinions of leading religious experts on this issue were not particularly noted, as they did not contradict the secular point of view.

In the era of globalization, the network of interaction between people and society has become a complex phenomenon. Globalization not only contributes to life in a positive way, but also has a negative impact. Although scientific development, which contributes to positive changes in the world, has entered an effective and rapid process in recent years, the sphere of influence of terrorist organizations is also spreading beyond the borders of the country. Terrorist organizations, on the other hand, use this process to their advantage and threaten the whole world. A terrorist organization called ISIS was able to expand its sphere of influence in a short time, taking advantage of the benefits of globalization.

Although it initially became a specific regional threat, over time it became a threat to the world. For this reason, with the fear that it will negatively affect the world and its future, we have set out to determine the structure, purpose, economic and financial foundations of this organization and the main mechanisms for combating them.

Keywords: Radicalism, Caliphate, ISIS, Central Asia, National Security, Peace

¹⁻²Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish
University, Turkestan,
Kazakhstan

³Erciyes University, Kayseri,
Turkey

Author-correspondent:
B.K. Botakarayev,
bauyrzhan.botakarayev@ayu.edu.kz

Reference to this article:
Botakarayev B.K.,
Tolegenov M.Zh.,
Benli Y. The Economic and
Financial Sources of the Isis
Terrorist Organization //
Adam alemi. – 2021. – No. 3
(89). – P. 122-130.

ИШИМ террорлық ұйымының экономикалық-қаржылық қайнарлары

Аннотация. Бұрындары соғыс пен бейбітшілік туралы пікірталастар үнемі философия, гуманитарлық ғылымдар, журналистика секілді қоғамның әр салаларында туып жатса, бүгінгі таңда бұл тақырыптар саясаттанудың ең маңызды мәселелерінің біріне айналды. Алайда жетекші дін мамандарының бұл мәселеге қатысты нақты ұстанымы мен пікірлері зайырлылық көзқарасқа қайшы келмегендіктен ерекше аталып көрсетілмеді.

Жаһандану заманында адамдар мен қоғамның өзара әрекеттесу желісі күрделі құбылысқа айналды. Жаһандану өмірге жағымды жағынан үлес қосып қана қоймай, кері әсерін де тигізуде. Әлемдегі оң өзгерістерге үлес қосатын ғылыми даму соңғы жылдары тиімді және жылдам үдеріске енгенімен, террорлық ұйымдардың әсер ету саласы да ел шекарасынан тысқары таралуда. Террорлық ұйымдар болса бұл үдерісті өз пайдасына пайдаланып бүкіл әлемге қауіп төндіруде. ИШИМ деп аталатын лаңкестік ұйым жаһанданудың артықшылықтарын қолдану арқылы қысқа уақыт ішінде өзінің әсер ету аумағын кеңейте алды. Бастапқыда белгілі бір аймақтық қауіпке айналғанымен, уақыт өте келе әлемге қауіп

төндірді. Осы себепті біз әлемге және оның болашағына теріс әсер етеді деген қорқынышпен аталмыш ұйымның құрылымын, мақсатын, экономикалық-қаржылық негіздері мен оларға қарсы күресудің негізгі механизмдерін анықтауды мақсат еттік.

Түйін сөздер: Радикализм, халифат, ИШИМ, Орта Азия, ұлттық қауіпсіздік, бейбітшілік

Экономические и финансовые источники террористической организации ИГИЛ

Аннотация. В прошлом дискуссии о войне и мире всегда возникали в различных сферах общества, таких как философия, гуманитарные науки и журналистика, но сегодня эти темы стали одним из самых важных вопросов в политической науке. Однако особые взгляды и мнения ведущих религиоведов по этому поводу не акцентировались, так как они не противоречили светской точке зрения.

В эпоху глобализации сеть взаимодействия между людьми и обществом превратилась в сложное явление. Глобализация не только положительно влияет на жизнь, но и оказывает отрицательное влияние. Хотя научные разработки, способствующие позитивным изменениям в мире, были эффективными и быстрыми в последние годы, сфера влияния террористических организаций распространяется за пределы страны. Террористические организации используют этот процесс в своих интересах и угрожают всему миру. Террористическая организация ИГИЛ за короткий период времени смогла расширить сферу своего влияния, воспользовавшись преимуществами глобализации. Изначально это стало региональной угрозой, но со временем стало угрозой для всего мира. По этой причине мы стремились определить структуру, цель, экономические и финансовые рамки организации и основные механизмы борьбы с ними, опасаясь, что это негативно повлияет на мир и его будущее.

Ключевые слова: радикализм, халифат, ИГИЛ, Средняя Азия, национальная безопасность, мир.

Introduction

It is important to note a sharp change in the current situation with the emergence of the manifestation of radicalism in a religious format and its aggressive penetration into various spheres of humanity. The religious nature of jihad, such as the «struggle against one's own lust», began to take on a political format over time. In order for certain organizations and groups to achieve their goals, they began to use religion and religious terminology as masks. In the USSR's war with Afghanistan between 1979 and 1989, in order to resist the occupying Soviet government, many countries went to Afghanistan to lend a helping hand to the Muslim Brotherhood. In order to provide material and logistical support to these volunteers, "Maktab Al Hidama" (service bureau) was established by Osama B. Laden and Abdullah Azzam, a representative of the Palestinian organization "Muslim Brotherhood", whose name was al-Qaeda. Abu Musab al-

Urukawi, a Jordanian who was recognized as the creator of ISIS after the US invasion of Iraq, also began to promote "jihad" in a world format by Osama Bin Laden.

The Republic of Kazakhstan has been at the forefront of the fight against international terrorism for many years. Today, our country is making unprecedented efforts to counter the global terrorist threat. Guided by the resolutions of the UN Security Council and the norms of international law, Kazakhstan promptly responds to the Syrian request for assistance in the fight against ISIS, al-Qaeda, Hezbollah and a number of other terrorist groups. But the most important task on the agenda is to be able to effectively counter the terrorist and extremist ideology in the country, to strike at its propagandists and those who join their ranks, as well as to prevent terrorist attacks that lead to human casualties. Propagandists of this ideology against humanity today are not only ISIS organizations, but also a number

of organizations recognized as terrorist by the decision of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan. Among them are al-Qaeda, Hizbut-Tahrir al-Islami, Islamic Jihad and others. In this regard, this topic, which is being studied, is currently relevant.

Methodology

The methodological framework of the study was studied in such diverse fields as Sociology, Political Science, and theology about the nature of non-traditional, destructive religious movements that flowed into countries as a result of the spiritual vacuum created in the geography of Central Asia after the USSR. The importance and scientific novelty of our research also takes into account the historical prerequisites for the emergence of such a terrorist organization as ISIS. In this topic, we will try to show the religious and political basis on which ISIS is based by analyzing it. In general, historical and comparative methods were used in our scientific research.

Main Part

In the media in many countries of the world, Al-Qaeda and organizations associated with it are evaluated as Sunni. As a specialist in the field of religion, it is necessary to show our opposition to this issue and express our opinion in our own way. First of all, we should not forget that ISIS or an-Nusra organizations in Russia and other countries have common characteristics with these organizations, although they are not related to Al-Qaeda and other organizations. It is surprising that these organizations are openly described in the United States as "Salafi-jihadis" and in Turkey and other countries they are called Sunni. It is known that the foundation of ISIS was laid by Abu Musa al-Zarqawi. Abu Musa, who went to Afghanistan to fight against Soviet troops, was able to establish

his own military unit in the camps here, although he did not directly participate in the war. Zarqawi founded the "al-Tawhid ua'l-Jihad Jamaat", which formed the basis of ISIS, with these troops, and later the name of the organization was changed to "Mujahidin Shura Council". With the arrival of the United States in Iraq, Zarqawi established contacts with local Mujahideen in Iraq and actively participated in the anti-US movement. During this period, the main goal of the organization was to destroy the United States and Western countries and create an Islamic caliphate. In 2004, the organization entered into close relations with Al-Qaeda. Understanding this rapprochement is important in terms of understanding and knowing the power of ISIS in Iraq today [1, p. 35].

ISIS does not need large-scale financial support from abroad, such as Al-Qayda and Jabhat an-Nusra. However, they receive assistance from the Sunni states of the Persian Gulf. Nusra. However, they receive assistance from the Sunni states of the Persian Gulf. This Caliphate-State, built from the inside out, has switched to self-financing: it earns billions of dollars by robbing banks, confiscating the property of those who do not support its worldview, exchanging prisoners for a certain fee, selling slaves, smuggling drugs and controlling illegal oil channels. During the peak period of ISIS, about 2.3 billion was lost. it was the richest terrorist organization with a dollar budget. The leadership of the caliphate concluded that financing social programs for the population can be a more effective means of ensuring loyalty and support than mass murder.

American political expert George Perry said that the financial resource will allow the militants to copy the strategy of Hamas, that is, to provide public services to the population, restore the work of hospitals and schools, thereby taking root in the region and gaining the support of the population [2]. ISIS is a new type of terrorist

organization in which financial support plays a crucial role. The ISIS budget is designed for training militants, equipment, communication facilities, weapons, ammunition, material support of militants, as well as maintaining infrastructure, social sphere in balance, salaries of their elected officials, technical and engineering work. For example, jihadists participating in combat operations receive 500 US dollars a month. The possibility of such income arouses the interest of citizens abroad. In short, the financial and economic resources of ISIS will be used to strengthen the military potential of the "caliphate".

The number of artillery and mortar systems, as well as tanks, is quite large. They use American Abrams tanks, state-of-the-art military equipment that allows them to conduct offensive operations at night (night vision goggles, thermocouples) and much more. During the battles near Palmyra, American anti-tank guided missile systems were actively used against Syrian tanks. The practice of blowing up fortified areas of the Syrian army with the help of trucks led by suicide bombers, including those from Russia and other CIS countries, was also widespread [3, p. 54].

ISIS sources of income

As for budget revenues, first of all, the so-called "tax" is a source of profit. A reflection of the financial independence of the "new state structure" of the ISIS leadership. This organization has a financial Council that oversees the distribution of the Caliphate's finances and checks the activities of the regional governors. The system of sources of replenishment of funds is well thought out, adjusted and strictly controlled by the repressive apparatus of jihadists. These kinds of incomes can be divided into four groups:

1. Income received from oil refining countries;

2. "Taxes" imposed by ISIS on the territories of Syria and Iraq, which are

under its control;

3. Income from confiscation of financial and material assets and illegal entrepreneurship (drugs, jewelry, gold, etc.);

4. Foreign financial assistance received from legal entities and individuals through various channels.

ISIS has seized phosphate ores near Palmyra in Syria and at the AL-Qaima plant in Iraq. The organization also manages enterprises for the production of sulfur, phosphoric acid, salt in Iraq and Syria, as well as a number of large cement plants. Despite this, Despite this, the main goal of ISIS in the industrial sphere is considered to be the oil production and manufacturing industry, which, according to the plan of the jihadists, is designed to provide a high and stable level of income for its regime. The main part of them is made up of funds from the sale of oil from fields controlled by terrorists. Their number has been steadily increasing since the day ISIS manifested itself [4, p. 27]. ISIS had already launched its oil strategy in 2014 before the invasion in Iraq. In 2013, at a time when oil prices were low, the terrorists who appeared in Syria formed the financial and economic basis of the future "caliphate" of oil resources. In addition to the capture of Mosul in the summer of 2014, ISIS's thick arm has already taken control of oil resources in Kirkuk province, located in northeastern Iraq. It was after this that the militants began to establish patrols in the fields and attract oil specialists to continue oil production and supply to the market.

The Iraqi army successfully appropriated about 450 million from the exploitation of the fields before liberating this oil-producing area in April 2015. According to the Iraqi Ministry of oil, ISIS militants were expelled from Salah al-Din province, It has lost weight in almost all of the previously captured fields in Iraq. At the end of 2015, they operated only three oil wells in the province of Nainaua. The bulk of the oil produced by ISIS is concentrated in eastern

Syria, which is rich in these resources.

The second most important source of income for the ISIS organization is numerous taxes and payments. At the same time, this organization reproduces the system of budget processes carried out in state structures. Such tax revenues, of course, have their own peculiarities and cannot be considered legal. The nature of these receipts and their approximate amount are carried out in the following areas:

1. Entrepreneurs are charged a tax of 10% on income and capital, 2% on purchases;

2. Tax collectors may, at their discretion, tax large and high-quality housing or a new car at an indefinite rate;

3. When crossing the border, you must pay customs fees;

4. ISIS receives transport payments for transit for all goods that have passed through its territory. In northern Iraq, it was necessary to pay 200 US dollars for the passage of one truck, and 500 US dollars for a tanker with fuel as a "road tax". In case of entry into Iraq through the border between Syria and Jordan, it was obliged to pay a "customs tax" of 800 US dollars.

5. Road tax collectors not only provide drivers with receipts for payment, but also provide them with fake receipts for passing through Iraqi official customs, which are accepted at government checkpoints;

6. ISIS forces depositors in private banks to pay a 5% tax on cash withdrawals. According to the "protection agreement" for non-Sunnis, an adult is paid about 720 US dollars per person per year. And if this person is engaged in entrepreneurship, he will pay a triple amount of this amount;

7. Another financial income is a one-time payment for "repentance". The people of the territories captured by ISIS are forced to swear allegiance to the "caliphate", apologizing for their sins in the past. This applies primarily to former military, police, government, education workers, as well as

members of other anti-ISIS groups. These people pay a very large amount and receive a "document of repentance", such as an identity card, which is issued to citizens of the "new state". To extend this "document", you must also pay additional fees. This procedure will help former civil servants to avoid persecution and punishment by the newly emerging authorities, to get a job in the ISIS administration or in educational institutions in the occupied territories [5, pp. 26-28]. The third source of income of the organization is entrepreneurial income, which the organization does not hide in the world. We are talking about the exchange of banks, real estate, goods, and captured people for money in the countries occupied by the organization by entrepreneurs. In particular, in June 2014, militants of the group looted a branch of the Central Bank of Iraq located in Mosul and, according to sources, seized from 900 million to 2 billion US dollars. Homes abandoned by refugees, shops that have lost their owners will be rented out and will bring ISIS 3 million US dollars in revenue in the form of monthly rent payments. In agricultural production, the Islamic State will establish control over grain storage facilities and seize agricultural machinery from farmers for subsequent rental to their owners. Stolen grain is used not only to make a profit and control the regional grain market, but also as a means of influencing food security in this region of the Middle East. The same roads are used for Water Resources. Grain is delivered from Iraq to Syria and Turkey.

Historical monuments and the condition of man

In addition, smuggling of monuments is considered a serious criminal business. ISIS benefits from this in two ways: by selling historical monuments and receiving a certain amount of fees from people who transport antiquities through the occupied

territory. ISIS and other criminal groups in Syria currently earn tens of millions of US dollars from the sale of historical and cultural relics stolen from Syria. The Islamic State has more than 4,500 archaeological sites, some of which have already been included in the UNESCO World Heritage List. 90% of the country's cultural monuments are located in war-torn regions, which, in turn, created favorable conditions for large-scale theft [6, p. 22].

Another source of income is human trafficking. ISIS also sells people for ransom at "slave auctions". According to the group for the development of financial measures to combat money laundering (English – Financial Action Task Force on Money laundering – FATF), the profit from criminal activities amounted from 20 to 45 million dollars [6, p. 24].

It also receives income from the flow of refugees sent to Europe: terrorists collect payments from refugees for illegal transportation to the countries of the euro Union. At the end of 2015, it earned more than 300 million US dollars thanks to the refugee channel. In 2014-2015, the conquered regions provided ISIS with the main part of its financial resources. In addition, direct transfers from abroad also served as a kind of financial reserve.

First of all, financial transfers from various funds, including donations from special services of countries such as Qatar, Saudi Arabia, Turkey and other government agencies, are made anonymously. These funds are spent not only on the purchase of weapons. Turkey pays for treatment and rest in its military hospitals for ISIS fighters from Syria. On the territory of Turkey there are bases for military training of militants. The second is taxes, which are constantly formed in religion, that is, donations from Muslims. These funds will be used to collect donations, distribute them for the needs of the poor, and spread the worldview of "pure Islam" around the world. According to available data, ISIS has earned about 400 million rubles through

this channel only from Russia.

Social media is considered the third source of fundraising. Modern banking technologies make money transfers easier. The so-called crowdfunding service, as a transfer of public donations, contributes to significant fundraising, while maintaining anonymity. There is also a Muslim money transfer system called "Hauala". For example, if a citizen in the United States wants to transfer funds to the needs of jihadists in the second part of the world, he calls another person through an intermediary on the phone and transfers the amount without a document and confirmation, and he, in turn, sends it to the next intermediary. In this way, the money will be transferred to the designated place and it will be impossible to control these transactions. Some of the money comes from militants who have arrived in areas controlled by the Islamic State.

The fourth source of income is income from legal financial activities and entrepreneurship. An additional "advantage" of Islamic banks is the experience of combining and coordinating the funds of various depositors in the formation of investment paths in certain projects.

It is difficult to imagine the long-term economic viability of the "Islamic State" created by ISIS and the economic revival of the occupied regions. The organization's economic agenda seems vague. Obviously, ISIS cannot give up the above source of income.

Despite the fact that the above-mentioned sources of income of ISIS generate millions of dollars in revenue, its financial situation cannot be called stable. The amount of revenue provided by terrorist activities in Syria and Iraq is directly proportional to the size of the regions controlled by the organization. That is, the smaller the controlled zones, the smaller the criminal income. Therefore, it is clear that the most effective way to

destroy the financial and economic basis of the "caliphate" is to liberate these regions and restore legitimate power here.

Based on the above analysis, we can conclude that the organization "Islamic State" in international relations has been actively studied in domestic and Western science from the moment of its emergence to the present day. "What is the ultimate goal of ISIS?" and "what steps are they willing to take to achieve their goals?" and also "who is behind ISIS"? there are many points of view as an answer to the main questions. In general, whatever forces are behind the group, everything that this organization has done has dealt a heavy blow to Islam and Muslims.

Despite its short history, ISIS, which is not officially registered as a state, has become an issue on the agenda not only of the Middle East, but also of many countries on the planet Earth. A number of factors of a historical, political, religious, social, ethnic, geographical and economic nature have been identified that exacerbate modern international relations. It should also be noted that ISIS is now considered the richest terrorist organization in the world. Al-Qaeda and other well-known organizations that have been stirring on the world stage for more than a decade did not have such a complex system [7].

ISIS has a complex structure

The conflict in the Middle East with the participation of ISIS and world countries was actively going on. So far, there have been many attempts to destroy ISIS. However, they were limited only to weakening this organization. Although ISIS emerged as a local organization, it has become a global terrorist organization day by day. The social structure that makes up the organization gradually differentiated and acquired a complex structure. ISIS, which differs from other organizations in its unique structure and worldview, has made it somewhat

difficult for specialists to understand. Therefore, it has become a global threat, which has made it difficult to fight it. The socio-political environment, ideological infrastructure, territory, international relations, economic resources, methods of communication and propaganda in the creation of ISIS were most different from other groups of terrorists.

Experts agree unanimously that the organization has carefully studied the social structure and every person who speaks to the audience, taking into account the methods and arguments used to lure people. To deal with an organization that has such a complex structure and can develop effective strategies, we need to analyze and study the methods used by it. The methods and actions of ISIS, which differ from other terrorist organizations in the region and in the world, and which they carry out in different regions around the world, can be seen that the organization is well organized on a global scale.

Taking measures to reduce and stop ISIS activity in the region should not be limited to countries in this territory. Since this organization is not a specific territorial organization, but a world-class terrorist organization, it is necessary to form an international coalition. Within the framework of the agreement to be implemented, economic routes such as oil trade and drug sales, which constitute the financial resources of the organization, should be cut off. In order to undermine the power of social media, which is used not only by ISIS, but also by other terrorist organizations that skillfully use the internet to spread their ideology, international companies that dominate social networks also need to work with the agreement. Social media accounts and sites opened by ISIS should be closed, the place of people who open these accounts and sites should be determined, and the necessary legal measures should be taken.

For young people who make up the main

target audience of ISIS, it is necessary to organize awareness-raising campaigns and take measures to prevent their radicalization. From this point of view, an effective tool that is most used by young people can be used in an interactive environment.

Conclusion

As you know, the destructive activity of international terrorist organizations, primarily the widespread spread of the Daish terrorist group, is recognized as one of the main threats to world security. If we analyze the above data, it shows that people who were brought up on the path of "family-kindergarten-school-university" began to go to terrorists. Experts recommend starting work with children at the age of five. In this way, communication with terrorists is like talking to a "stranger" on the street. As for schoolchildren and students, the future of the country will be realized only through the deregulation of existing psychological support services, and not through controls and prohibitions.

Today, effective counteraction to the propaganda of ISIS and other similar terrorist organizations requires the consolidation of efforts of states and the organization of close cooperation between their law enforcement agencies.

In order to compress the air of the economic and financial foundations of ISIS, it is necessary to establish strict control over the reception of documents of antiquities in the world markets of ancient exhibits. It is also necessary to supplement international restrictive measures by stopping trade in this area with Iraq and Syria. After all, weakening the financial and material base of the organization means damaging the economy of the "caliphate". If we damage the economy today, ISIS militants will lose their source of income and may rebel in the caliphate tomorrow.

Despite the fact that the ISIS organization is not active at the moment,

the Taliban extremist organization, which has one worldview and vision, one slogan and one goal, is becoming an urgent issue on the agenda. "Tell me who your friend is, I'll tell you who you are," the Taliban seems to be a continuation of ISIS. It is the same with the current Taliban movement, such as the establishment of a caliphate by ISIS, the issue of marriage within the family, the destruction of the role of women in society, and the support of the law, which is convenient for them by denying the rule of law in countries. It is true that if we recognize the worldview, views and interests of any movement, such as ISIS, we will resist the coming trends.

References

1 Chambers P. Abu Musab Al Zarqawi: The Making and Unmaking of an American Monster (in Baghdad) // *Alternatives: Global, Local Political*. – 2012. – 37 (1).

2 AFP; *Le Parisien*. 18.06.2014.

3 «Исламское государство»: сущность и противостояние. Аналитический доклад / Под общей ред. Я.А.Амалиной и А.Г.Арешева. – Владикавказ: Кавказский геополитический клуб. – 2015. – 226 с.

4 Крук А. Нельзя понять, что такое ИГИЛ, не зная историю Ваххабизма в Саудовской Аравии // *Ислам в современном мире*. – 2014. №3. – С. 20-27.

5 «Исламское государство»: Феномен, эволюция, перспективы // *Институт международных исследований (ИМИ) Аналитические доклады 2016*. – №1 (45). – 43 с.

6 Финансирование террористической организации «Исламское государство Ирака и Леванта» (ИГИЛ). Отчет ФАТФ. Февраль 2015. – 64 с.

7 Икрам Собиров «Что объединило исламистов и арт-дилеров?». – *Столетие*. – 1.06.2015. http://www.stoletie.ru/fakty_i_kommentarii/chto_objedinilo_islamistov_i_ardilerov_934.htm. 19.08.2021

Transliteration

1 Chambers P. Abu Musab Al Zarqawi: The Making and Unmaking of an American Monster (in Baghdad) // *Alternatives: Global, Local*

Botakarayev B., Tolegenov M., Benli Y.

Political. – 2012. – 37 (1). (in Eng)

2 AFP; Le Parisian. 18.06.2014. (in Eng)

3 «Islamskoe gosudarstvo»: sushnost' i protivostojanie. Analiticheskij doklad [“Islamic State”: essence and opposition. Analytical report] / Pod obshhej red. Ja.A.Amalinoy i A.G.Aresheva. – Vladikavkaz: Kavkazskij geopoliticheskij klub. – 2015. – 226 s. (in Russ)

4 Kruk A. Nel'zja ponjat', chto takoe IGIL, ne znaja istoriju Vahhabizma v Saudovskoj Aravii [It is impossible to understand what ISIS is without knowing the history of Wahhabism in Saudi Arabia] // Islam v sovremennom mire. – 2014. №3. – S. 20-27. (in Russ)

5 «Islamskoe gosudarstvo»: Fenomen,

jevoljucija, perspektivy [Islamic State: Phenomenon, Evolution, Perspectives] // Institut mezhdunarodnyh issledovanij (IMI) Analiticheskie doklady 2016. – №1 (45). – 43 s. (in Russ)

6 Finansirovanie terroristicheskoy organizacii «Islamskoe gosudarstvo Iraka i Levanta» (IGIL). [Financing of the terrorist organization Islamic State of Iraq and the Levant (ISIS)] Otchet FATF. Fevral' 2015. – 64 s. (in Russ)

7 Ikram Sobirov «Chto ob'edinilo islamistov i art-dilerov?». – Stoletie. – 1.06.2015. http://www.stoletie.ru/fakty_i_komentarii/chto_objedinilo_islamistov_i_artdilerov_934.htm 19.08.2021 (in Russ).

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bauyrzhan Botakarayev

PhD, Senior Lecturer, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan. ORCID ID: 0000-0002-8164-8049, bauyrzhan.botakarayev@ayu.edu.kz

Mukhit Tolegenov

PhD, Senior Lecturer, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan. mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz

Yusuf Benli

Prof. Dr. Erciyes University, Kayseri, Turkey, ybenli@erciyes.edu.tr

Бауыржан Куанышбаевич Ботакараев

PhD, аға оқытушы, А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан. ORCID ID: 0000-0002-8164-8049, bauyrzhan.botakarayev@ayu.edu.kz

Мұхит Жылқайдарұлы Төлегенов

PhD, аға оқытушы, А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz

Юсуф Бенли

Др., Проф. Эрджиес университеті, Кайсері, Түркия Республикасы, ybenli@erciyes.edu.tr

Бауыржан Куанышбаевич Ботакараев

PhD, старший преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. А.Ясауи, Туркестан, Казахстан. ORCID ID: 0000-0002-8164-8049, bauyrzhan.botakarayev@ayu.edu.kz

Мұхит Жылқайдарұлы Төлегенов

PhD, старший преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. А.Ясауи, Туркестан, Казахстан. mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz

Юсуф Бенли

Др., Проф. Университет Эрджиес, Кайсері, Республика Турция, ybenli@erciyes.edu.tr

ИСЛАМДАҒЫ БІЛІМ КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МҰСЫЛМАН ӨРКЕНИЕТІНДЕГІ РӨЛІ

¹Қ. Құрманбаев, ²Д.Ә. Сихимбаева

АННОТАЦИЯ

Мақалада исламдағы білім концепциясының алғашқы мағынасы, трансформациясы және оның мұсылман өркениетіндегі ғылым мен білімнің дамуындағы рөлі қарастырылады. Кез-келген ұғым не термин түрлі тарихи кезеңдердегі идеологиялық, мәдени, әлеуметтік және тағы басқа шарттарға байланысты мағыналық өзгеріске ұшырап отырады. Бұл исламдағы білім концепциясы мен оның өркениеттегі орнына да қатысты. Шектеулі сауаттылығы бар тайпалық араб мәдениетіндегі білім ұғымы ислам дінінің келуімен жаңа мәнге ие болып, діни және зайырлы білім туралы жүйелі концепцияның теориялық тұрғыдан анықталуына және ғылыми білімнің дамуына зор үлесін қосады. Білім және ғылым тарихындағы фундаменталды еңбектерге сүйене отырып, ислам діні мен мұсылман өркениетінің даму барысындағы білім концепциясының рөлі бағаланады.

Сонымен қатар мұсылман өркениетіндегі білімнің жинақталып, жүйеленіп, дамуындағы басты тарихи факторлар талданады. Атап айтар болсақ, ежелгі грек, үнді және парсы мәдениеттерінің мұсылман өркениетіне қосылып, оны интеллектуалды тұрғыдан байытуға зор үес қосқан. Қазіргі исламдағы «алтын ғасыр» аталған дәуірдегі білім мен ғылымның шарықтап дамуындағы алғышарттар талданып, қазіргі заман ғылыми білімінің өзегі саналған ежелгі грек ғылымының мұсылман өркениетіндегі орнына баға беріледі.

Түйін сөздер: білім, концепция, ислам, мұсылман өркениеті, ғылым.

Бұл зерттеу ҚР БҒМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді (BR10965263 «Қазақстандық қоғамның әлеуметтік жаңғыруы: идеялық-дүниетанымдық негіздемелер, концептуалды үлгілер, әлеуметтік-мәдени үрдістер, әлеуметтік-саяси технологиялар»).

Концепция знания в исламе и его роль в мусульманской цивилизации

Аннотация. В статье рассматривается первоначальный смысл, трансформация концепции образования в исламе и ее роль в развитии науки и образования в мусульманской цивилизации. Любое понятие или термин претерпевает смысловые изменения в зависимости от идеологических, культурных, социальных и других условий в различные исторические периоды. Это касается и концепции образования в исламе, и его места в цивилизации. Понятие знания в племенной арабской культуре с ограниченной грамотностью приобретает новое значение с приходом ислама, вносит огромный вклад в теоретическое определение системного понятия о религиозном и светском образовании и развитие научного знания. Опираясь на фундаментальные труды по истории образования и науки, оценивается роль концепции образования в развитии исламской религии и мусульманской цивилизации.

Также анализируются основные исторические факторы накопления, систематизации и развития знаний в мусульманской цивилизации. В частности, древнегреческая, индийская и

¹⁻²Нұр-Мұбарак Египет Ислам университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Д.Ә. Сихимбаева,
alpesh_83@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:

Құрманбаев Қ.,
Сихимбаева Д.Ә.
Исламдағы білім
концепциясы және оның
мұсылман өркениетіндегі
рөлі // Адам әлемі. – 2021.
– №3 (89). – Б. 131-139.

персидская культуры были включены в мусульманскую цивилизацию, что способствовало ее интеллектуальному обогащению. Проанализированы предпосылки возрастающего развития образования и науки в эпоху «золотого века» в исламе, дана оценка места древнегреческой науки в мусульманской цивилизации, которая является ядром современного научного знания.

Ключевые слова: образование, концепция, ислам, мусульманская цивилизация, наука.

The Concept of Knowledge in Islam and its Role in Muslim Civilization

Abstract. The article examines the original meaning, the transformation of the concept of education in Islam and its role in the development of science and education in the Muslim civilization. Any concept or term undergoes semantic changes depending on ideological, cultural, social and other conditions in different historical periods. This applies both to the concept of education in Islam and its place in civilization. The concept of knowledge in the tribal Arab culture with limited literacy acquires a new meaning with the advent of Islam, makes a huge contribution to the theoretical definition of the systemic concept of religious and secular education and the development of scientific knowledge. Based on fundamental works on the history of education and science, the role of the concept of education in the development of the Islamic religion and Muslim civilization is evaluated.

The main historical factors of accumulation, systematization and development of knowledge in the Muslim civilization are also analyzed. In particular, the ancient Greek, Indian and Persian cultures were included in the Muslim civilization, which contributed to its intellectual enrichment. The prerequisites for the increasing development of education and science in the era of the "golden age" in Islam are analyzed, the place of ancient Greek science in the Muslim civilization, which is the core of modern scientific knowledge, is assessed.

Keywords: Education, Concept, Islam, Muslim Civilization, Science.

Кіріспе

Адамзат қоғамының даму тарихында өркениеттік, мәдени, діни, ұлттық, аймақтық және ру-тайпалық негізде бірегейлену әрқашан да маңызды болып келген. Жаһандық үдерістердің күшеюінің нәтижесінде бірегейлік өзектілігін жойған емес, қайта өркениеттік, діни негіздегі бөлінушілік, стереотиптер қоғамдық санада ақпараттық технологиялар арқылы кеңінен таралып, орын алуда. Осы орайда, ғаламдық деңгейдегі БАҚ, әлеуметтік желілердегі ең қызу талқыланатын мәселелердің бірі Ислам әлемі, мұсылмандар бірегейлігі. Көп жағдайда, ислам әлемі ғылым мен білімге қарсы, ортағасырда қалыптасқан дәстүрлер мен заңдарды сақтап, солардың шеңберінен шықпай, фундаментализм мен радикализмді жақтайды деген стереотиптер қалыптасқан.

Бұл стереотиптер тек қоғамдық

санада ғана емес, көп уақыт бойы еуроцентрлік тәсілдеменің үстемдігінің нәтижесінде академиялық салада кеңінен орын алды. Кеңестік кезеңдегі әлеуметтік ғылымдарда және философиялық-танымдық әдебиеттерде де исламда тек теология ғана үстемдік еткендіктен рационалдылық пен философиялық таным шектеулі ғана орын алған деген тұжырым таралған [1].

Кеңестік тоталитарлық жүйенің құлдырауы мен жаһандану үдерістерінің күшеюінің нәтижесінде қоғамдық өмірдегі құбылыстар мен тарихты қайта қарастыру, оларға осы уақытқа дейін идеологиялық тұрғыдан берілген біржақты көзқарастар мен бағалар да қатаң сынға алына бастады. Тарихи құбылыстар мен процестерді қарастыруда жаңа методологиялық тәсілдемелер қолданып, әлеуметтік зерттеулердің мазмұны мен бағыты да өзгеріп, түбегейлі жаңа көзқарастарға да жол ашылды. Сонымен қатар шығыстану, исламтану салаларындағы

ислам өркениетіндегі білім мен ғылым салаларындағы жетістіктер мен мұраларға да тиісті баға беріліп, жалпы ғылым тарихындағы елеулі орны көрсетілді.

Көрнекті шығыстанушы Франц Роузенталь ортағасырлық мұсылмандық шығыс мәдениетін «білімнің үстемдігі» орнаған кезең деп сипаттаған [2]. Британдық зерттеуші У. Монтгомери Уотт [3] мұсылман мәдениетіне дәл осындай баға беріп, интеллектуалды тұрғыдан сол дәуірдегі еуропалықтардың мұсылмандардан әлдеқайда кейін қалған деп тұжырымдаған. Қазіргі таңда мұсылман елдері білім деңгейі және ғылыми инновациялардың дамуы бойынша кейін қалған елдердің санатына жатады. Бұл өз кезегінде, ғаламдық қауымдастық арасында мұсылмандар жөнінде ғылым мен білімге қызығушылығы жоқ, тіпті рационализмге қарсы ретроградтар ретіндегі мәдени стереотиптердің кеңінен таралуына да үлесін қосып отыр.

Ортағасырлық дәуірде білім мен ғылымды аса жоғары бағалап, ерекше мәртебе ретінде қадірлеген мұсылман қоғамы неліктен қазіргі таңда өзге әлеуметтік-мәдени жүйелерден осы салаларда артта қалып, құлдырап отыр деген заңды сұрақ туындайды. Бұл мәселе, тек өркениет мәселелерімен айналысатын ғалымдарды ғана емес, сонымен қатар, жалпы Ислам әлеміндегі интеллектуалдар мен қарапайым мұсылман жамағатын да толғандырады.

Осы орайда, ислам өркениетіндегі «білім» концепциясының мазмұнын, оның тарихи трансформациясын және жалпы ғылыми білімнің жинақталуы мен дамуына ықпалын қарастыру маңызды болмақ.

Әдіснама

Ислам дініндегі «білім» ұғымына концептуалды талдау жасау барысында біз батыстық, ресейлік шығыстану-

шылар және ортағасырлық араб-мұсылман философиясы бойынша отандық ғалымдардың әдіснамалық тәсілдемелерін негізге алдық. Мұсылман өркениетіндегі «білім» концепциясының алғаш пайда болғаннан бері түрлі тарихи кезеңдердегі мағынасының өзгеруін анықтап, сипаттауда біз тарихи, құрылымдық-функционалды және тарихи-салыстырмалы әдістерге сүйендік.

Исламдағы «білім» концепциясының қалыптасуы

Кез келген ұғым және оның концепциясы уақыт өте келе түрлі идеологиялық, дүниетанымдық, экономикалық, саяси және тағы басқа шарттар мен факторлардың нәтижесінде өзгеріске ұшырайды. Мәселен, қазіргі кездегі өркениет және мәдениет терминдері бастапқы этимологиялық мағыналарынан әлдеқайда ерекшеленеді. Дәл сол сияқты, білім концепциясы да ортағасырлық тарихи контекстке қарағанда басқаша мағынаға ие болып, көптеген жаңа элементтерді қамтыған ұғымға айналған.

Танымал америкалық шығыстанушы, арабист, исламтанушы Франц Роузенталдың [2] тұжырымы бойынша жалпы өркениеттер табиғатынан абстрактілі маңызды түсініктерден құрылатын орталықтың аясында дамуға бейім тұрады. Осы негізгі түсініктер өркениеттердің ерекшеліктерін айқындайды. Өркениеттердің өзегін құрайтын басты ұғымдар уақыт өте келе семантикалық, мағыналық тұрғыдан эрозияға ұшырап, бастапқы мағынасын жоғалтуы да мүмкін. Осы өркениетке серпін мен өрлеу беріп тұрған ұғымдар мен құндылықтар жоғала бастаған кезде, өркениеттік жүйенің өзі де құлдырауға ұшырайды.

Дәл осы тұжырымды ортағасырлық араб философиясының көрнекті маманы, кеңестік және ресейлік шығыстану-

шы Артур Сагадеев [4] те жалғастырады. Ғалымның пікірінше, кез-келген дүниетанымдық жүйенің негізінде сол философиялық немесе діни доктринаны түсінуге жол ашатын категориалды аппарат жатады. Алайда, осы категориалды аппараттың өзі бір тарихи кезеңнен екінші тарихи кезеңге өту барысында көптеген өзгерістерге ұшырап, тіпті алғашқы кездегі мағынасына қарсы ұғымға айналуы мүмкін. Сол себептен, ұғымдарды контекстуалды қарастыру, олардың мазмұны мен ауқымын анықтау және даму барысындағы өзгерістерді талдау аса маңызды болмақ.

Роузенталдың [2] пікірінше, мұсылман өркениетіне айрықша мазмұн мен реңк берген исламдағы ең басты және негізгі концепциялардың бірі – білім (Ilm). Ислам діні келгенге дейінгі Аравияда білім туралы элементарлы концепция материалдық мәліметтерді игеру деген мағынаны білдірген. Ислам дінінің келуімен, білім жүзеге асырудың түрлі деңгейлері бар шынайылықтың ең жоғарғы және шынайы түрі деген түсінік пайда болды. Сонымен қатар, білім, адамның ақыл-ой мен санасынан тыс объективті шынайылық деген тұжырым кең таралған.

Білім сөзінің қайталану жиілігі және оның маңызы

Білім - Құранда ерекше жиі кездесетін ұғым, жалпы білім сөзінің түбірі мен оның түбірінен шығатын барлық мағыналарымен қоса есептегенде, 750 рет келеді. Исламға дейінгі Аравия жерінде теология, грек философиялық ойы, мистикалық спекуляция, білім берудің методикасы және тағы басқа зайырлы ғылымдар секілді білімнің түрлі концепциялары мен салалары болған емес. Бұл салалардың дамуы арабтар империясының кеңеюі мен интеллектуалды тұрғыдан әлдеқайда жоғары тұрған және жаңа білім түрімен танысқаннан кейін орын алған.

Роузенталдың [2] пікірінше, мұсылман әдебиетінде жалпы білім ұғымы діни білімге жата ма әлде зайырлы білімге жата ма деген мәселені нақты сеніммен айту қиын. Жалпы, мұсылмандық ой үшін осындай бөліністің маңызы да жоқ. Дегенмен, ислам өркениетіндегі білім концепциясын қарастырған ғалымдардың пікірінше, «лм» түбірінен шыққан ұғым алғаш діни саладағы білімге қатысты қолданған. «Ал IX ғасырдан бері ілім термині зайырлы білім саласында қолданыла бастады. Бастапқыда, ол ғылым мағынасында емес, қарапайым білім мағынасында қолданылған, мәселен, логика білімі, оның заңдарын қолдана білу қабілеті, оның ережелерін қолдану. Кейінірек, теологиялық және құқықтық мәселелерге қатысты интеллектуалды пікірталастар білім туралы жалпы теориялық түсініктердің қалыптасып, дамуына алып келді. Уақыт өте келе, білім түсінігі ғылыми білімді білдіретін ұғымға айналды» [5, 5 б.]. Білім концепциясын қалыптастыру және дамыту ортағасырлық исламдық қоғамдық ойда маңызды орын алып, объектілер мен адамдық іс-әрекеттің түрлі салаларын теориялық тұрғыдан түсінуге және оларды қарапайым тәжірибелік өнерден жүйеленген білім саласына, ғылымдарға айналуына алып келді.

Ислам және ғылым тарихын зерттеуші ғалымдар, ислам дінінің алғаш пайда болғалы бері, Құран Кәрім мен хадистер жинақталған кезеңнен бастап, ортағасырлық кезеңде ислам өркениетінің негізін қалаған ең басты құндылық болып саналды деген тұжырым айтады. Малик Беннабидің [6] айтуынша, эпистемологиялық тұрғыдан, Құранда, мұсылмандардың Еуропаға берген он сандық жүйесі мен олардың өздері құрған алгебраның негіздерін табуға мүмкін болмасада, психологиялық тұрғыдан маңызды болып табылатын, ғылым мен білімге деген жаңа қатынас тудырған моралдық-интеллектуалды атмосфераны туындатты.

Жалпы исламдағы интеллектуалды атмосфераның дамуы мен оның гүлденуін кеңірек контексте қарастыру да қажет, яғни, әлеуметтік, идеологиялық және тағы басқа ынталандыру саясаты сияқты факторлардың үйлесімділік табуының арқасында болған. Көптеген ғалымдардың айтуынша, исламдағы «Алтын ғасыр» 750-1250 жылдар аралығын қамтыған кезең болған. Осы дәуірде мұсылман, еврей, христиан ғылымдары толерантты, діни көзқарастары мен басқа да жікшілдік мәселелерге жол бермей, ғылымның дамуы мен ақиқат үшін бірлесіп еңбек еткен кезең. Сонымен қатар, бұл атмосфера мазмұны жағынан мультимәдени, көптеген ұлт және дін өкілдерінің біріккен ортасы болған. Діни төзімсіздік пен діни жікшілдік орын алғаннан кейін, осы топтар арасында түрлі алауыздық пен жаушылық қатынас туындаған кезде, ғылым мен білім саласындағы ынтымақтастық та әлсіреп, құлдырауға ұшыраған.

Мұсылман өркениетіндегі жүйелі білімнің қалыптасуындағы грек дереккөздері

Мұсылман өркениетіндегі білімнің қалыптасып, жүйеленіп және одан ары қарай түрлі ғылым салаларының шарықтап дамуына бірнеше факторлар ықпал еткен. Солардың бірі көшпелі арабтардың өздерінен интеллектуалды және өркениеттік тұрғыдан жоғары дамыған елдерді басып алуы мен сол елдердегі ғасырлар бойы жинақталған білім және ғылыми жетістіктермен танысуы. Соның ішінде, парсылар, үнділер, сириялықтар, ирак, мысырлықтар. Осы жерде ерекше атап өтетін жайт, ол Сирия жерінде бастау алған ежелгі грек философиялық және ғылыми туындыларын аудару қозғалысының басталуы. Бұл құбылыстың қалай және неден басталуы да таңқаларлық жағдай. Шектеулі ғана сауаттылығы бар тайпалық мәдениет,

қалайша бір ғасырдың ішінде білім мен ғылымды аса жоғары бағалап, орасан зор көлемде ынталандыру арқылы қаржыландырып, дамытып отыратын тұрақты саяси империяға айналды? Ғылым тарихы бойынша көрнекті америкалық зерттеуші Дэвид Линдбергтің [7] пікірінше, бұл жерде Араб басқыншылығы мен басып алған халықтардың ішіндегі ең білімді азаматтарының (әсіресе, парсылар мен берберлер) империяға қосылуы маңызды фактор болды. Алайда, ежелгі грек кітаптарын толыққанды игеру және аудару ісі басып алудың тікелей салдары болған жоқ. «Мұсылмандардың басқа мәдениеттер мен жерлерді жаулап алуындағы ең басты нәтижесі ол осы уақытқа дейінгі орасан зор аймақта жекеленген саяси құрылымдарды, яғни Испанияны, бүкіл солтүстіктік Африканың бөлігін, Араб түбегін, Сирия, Палестинаны, бұрынғы Парсы империясы мен шығыстағы Самарқанд пен Кабулды біріктіріп, осы кеңістіктегі саяси шекараларды бұзуы. Бұл фактор жаңа идеялар мен жаңа технологияларды, сонымен қатар жаңа өнімдерді алып келген коммерциялық революцияға жол ашты. Жаңа технологиялардың ішіндегі аса маңызды жаңалықтардың бірі Қытайдан импортталған қағаз шығару өндірісі болды, ал бұл өз кезегінде дәстүрлі қағаз жасауға балама болған қолжазбаларды көшірудің арзан, әрі жылдам әдістеріне қол жеткізді» [7, 235 б.].

Ғалымның тұжырымы бойынша, ислам өркениетіндегі аса маңызды мәселе - ол орталықтанған ислам мемлекетінің еркін интеллектуалды қарым-қатынастарға кедергі болған саяси шекараларды жоюы. Бұл өз кезегінде, көптілді ғалымдарға еркін саяхат жасауға мүмкіндік ашып, академиялық қарым-қатынастардың дамуына жеңілдіктер алып келді. Олар осы уақытқа дейін қолдары жетпеген кітаптармен танысуға, идеялармен алмасуға және

өздері қызығып, айналысып жүрген салалары бойынша интеллектуалды пікірталастарды тең дәрежеде жүргізуге тамаша мүмкіндіктер алды.

Америкалық арабист, Йель университетінің Таяу Шығыс тілдері мен өркениеттері бөлімінің Араб және исламтану ғылымдарының құрметті профессоры, Димитри Гутастың [8] пікірінше, жоғарыда аталған факторлар "білімнің аудармасыз тасымалдануына алып келді және қажеттілік туындаған кезде, ғалымдар арасында олардың тілдік қабілеті мен сала бойынша ғылыми білімдері тез арада күрделі әдебиеттерді грек тілінен сирия тіліне және грек тілінен сирия немесе араб тіліне аудару ісінің оңтайланауын тамаша түсіндіреді.

X ғасырда бастау алған бұл аударма қозғалысы ислам өркениетінде білімнің жүйелі жинақталып, ғылымның дамуына орасан зор үлесін қосты.

X-XII ғасырлар аясындағы мұсылмандардың ғылым және технологиядағы «алтын ғасыры» және осы кезеңдегі бірқатар маңызды ғылыми жетістіктерді талдауда оларды үш кезеңге бөліп қарастыру маңызды.

Исламдағы негізгі екі қасиетті дерек-көздер Құран мен пайғамбар хадистері ғылымды мадақтау және онымен айналасуға ынталандыратын көптеген нұсқаулар мен кеңестерді қамтиды. Арабтардың алғашқы басқыншылық жорықтары мұсылмандарды жаңа өркениеттермен, әсіресе Византия мен Иранмен танысуға мүмкіндік беріп, осы өркениеттердің жетістіктерін қолдануға және интеллектуалды қозғалыстың дамуына үлесін қосты. Нәтижесінде, мұсылмандар әлеуметтік, қолданбалы, медициналық, сонымен қатар діни ғылымдарын әлдеқайда жетілдіре алды. Бірінші кезеңде, мұсылмандар басқа өркениеттердегі бар білімді түсінуге, жетілдіруге және оларды жалпы қоршаған ортаны жақсарту мақсатында

дамытуға тырысты. Осы орайда, білімнің жинақталуындағы бірінші кезең шартты түрде «ақпаратты игеру» деп аталды, ол кез Александрия, Харран және Жундишапур сияқты қалалардың басып алынуы мен осы қалалардағы ғылыми дәстүрлердің мұсылмандарға тигізген ықпалы мен аударма ісінің алғашқы басталуын қамтиды. Бұл кезеңдегі басты мақсат қай жерде болса да, білімге қол жеткізу және оны араб тіліне аудару болды. «Ақпаратты жүйелеу» кезеңінде аудармашылық істің жалғасуы мен жетілуі және соның нәтижесінде игерілген білімді жүйелеу орын алды. «Ақпаратты жүйелеу» кезеңінің мақсаты білімді өндіру, оны қоғамның игілігі үшін қолдану және тарату болды және де осы кезеңде ғылым аса жоғары деңгейге қадірленіп, онымен айналысу игі іс ретінде қабылданды. Осы кездегі басшылар мен ғалымдар барлық мәселелерді ғылым арқылы шешуге болады деп санады. Нәтижесінде, аударма орталықтары мен обсерваториялар құрылды. Мұсылмандарға тартымды болып келген және орасан зор ықпал еткен бұл аудармалар мұсылмандардың мәдениетін дамытты, алайда, олардың түбегейлі бірегейлігінің жоғалуына алып келген жоқ. Көптеген, еуроцентрлік ғылыми жұмыстарда мұсылман философиясы мен ғылымына тиісті баға берілмей, оларды грек жазбаларын тікелей аудару және еліктеушілік, шынайы ерекшеленетін еңбектердің жоқтығы туралы айтылды. Алайда, керісінше, ежелгі ғалымдардың жазбаларын зерттеген мұсылман ғалымдары қажет болған жағдайда, олардың жұмысына баға беріп, сынап отырған. Ал ежелгі ғылыми еңбектер абсолютті ақиқат ретінде қабылданбады, олар міндетті түрде ақыл-ой елегінен өткізіліп, одан ары жетілдіру мақсатында түпнұсқалық еңбектер де жазылды.

«Түпнұсқалық білімді өндіру» кезеңінде ғылым және білім жүйеленіп,

сапа деңгейі көтеріліп, еуропалық ғылыми қауымдастық мойындаған айрықша ғалымдар пайда болды. Бұл кезеңде, әйгілі әл-Фараби (190/806), Жабир б. Хайан (200/815), әл Хорезми (232/847), Әли б. Раббан ат-Табари (247/861), Ибн Сина (428/1037) және әл Бируни қызмет етті [9, 720 б.]. Осы уақыт арасында аударма ісі белсенді түрде дамып, оның басты ережелері, техникасы жетіліп, концептілер жан-жақты түсіндіріліп, анықталып, дамыды. Ислам ғылымы өзінің шарықтау шегіне жетіп, алтын ғасыр деген атауы пайда болды. Осы кезеңдегі ең керемет еңбектер математика, медицина, физика, алхимия, химия және астрономия салаларында дамыды.

Б.з.д. 332 ж. құрылған Мысырдағы Александрия қаласы өз заманында эллиндік және семиттік әлемдегі білім мен мәдениет орталығына айналған. Ислам дінінің таралуы мен араб басқыншылығының бастапқы кезеңдерде Александрия философия, медицина, астрономия, математика және химия сияқты түрлі салаларда білім беруді ұсынатын ғылыми орталық ретінде айрықша орын алған. Аудармалық істің кеңінен таралуы мұсылмандарға ежелгі әлемнің жаратылыстану және философиялық мұрасымен танысуға мүмкіндік берді. Сириялықтар арабтарға ежелгі грек ғалымдарының медициналық, философиялық және тағы да көптеген салаларындағы еңбектерін жеткізді. Бұл аудармалар мұсылман ғалымдары мен ойшылдарына ежелгі авторлармен танысу ғана емес, сол шығармалардағы күрделі әрі түсініксіз жерлерге комментарий жазуға және жаратылыстану мен философия мәселелері бойынша өздерінің төл еңбектерін жазуға мүмкіндік берді.

Ортағасырлық мұсылман өркениетінде діни білім болсын, зайырлы білім саласында болсын білімнің ақиқаттығы және оның сенімділігі басты

мәселе болған. Білімнің ақиқаттығы мен сенімділігі жөніндегі басты интеллектуалды дискурста бұл білім қандай жолдармен қалыптасты, қандай дереккөздерге сүйенді, қандай әдістер қолданды деген мәселелерді көтерді. Бұл өз кезегінде, жүйелі дәлелдер жинағы мен оларды қалыптастыру дәстүрі қалыптасып, ақыл-ой тұрғысынан шешілген. Ақиқатты іздеу және оны тану ақыл-ой саласында жүргізілгендіктен таным методологиясында логиканың маңызы зор болған. Қазақстандық ғалым, фарабитанушы, профессор Ғ. Құрманғалиеваның [1] пікірінше, ежелгі гректерден, әсіресе, Аристотельден интеллектуалды мұра ретінде қалған логика білімі исламдық теологияның, философияның құқықтанудың (фикх) қалыптасуында гносеологиялық құрал ретінде қызмет еткен. Осылайша, ислам қоғамының рухани мәдениетінде ақыл діни және тәжірибелік мәселелерді шешудің негізгі шарты мен құралы деген идеялар дамып, соның негізінде интеллектуалды-рухани өмірдің тұрақты үдерістері қалыптасты.

Қорытынды

Ортағасырлық мұсылман әлемінде зайырлы ғылымдармен (үстіртін болса да) айналысу қоғамдық сана тұрғысынан аса жоғары бағаланып, білім мен ғылым ерекше мәртебеге ие болған. Осы тұрғыдан қарағанда, ислам өркениетінің алтын ғасыры саналатын IX-XII кезеңде, мұсылман әлеміндегі зайырлы ғылымдар мен ғылыми жаңалықтар дәл сол кездегі еуропа елдерімен салыстырғанда әлдеқайда кеңірек және қарқынды дамыған. Ислам өркениетінің жетістіктері, осы кезеңнен кейінгі ғасырларда батыс еуропадағы кітап шығару істеріне және жалпы ғалымдарынан сол дәуірдегі басымдыққа ие болған теологияның ықпалынан босауына және Қайта Өрлеу дәуірінің данышпандарын шығаруға үлесін қосқан.

Америкалық ғалым Ф. Роузентал исламның тарихи мұрасында, атап айтсақ, оның негізгі рухани-интеллектуалды және қоғамдық ойын құрайтын қалам, философия, суфизм және тағы басқа қоғамдық ғылымдардағы білім мәселесі мен оның маңызын егжей тегжейлі қарастырған. Білім концепциясы осы аталған барлық салада ерекше орын алып, ислам өркениетін басқа өркениеттер мен әлемдік діндермен салыстырғанда ерекшелейтін айрықша сипаты деп баға береді.

Ғаламдық деңгейдегі заманауи интеллектуал, тарихшы Ювал Харраридің [10] пікірінше, қазіргі таңдағы ғылымның дамуы ол сөзсіз еуропалық империялардың арқасында және сөзсіз солардың иелігінде. Алайда, ежелгі грек, қытай және үнді, сонымен қатар ортағасырлық классикалық ислам ғылымдары ғылыми революцияның орын алуына сөзсіз үлкен үлес қосқан..

Мұсылман өркениетінде білім ұғымы, маңыздылығы жағынан ислам дініндегі «таухид», «иман» сияқты басты ұғымдармен қатар тұрған. Білімді игеру, ғылыммен айналысу, олардың сенімділігі мен ақиқаттылығын анықтау әрбір мұсылманның қасиетті парыздарының бірі болған. Алайда, қазіргі кездегі мұсылман фундаменталистері жаһандық умма аясындағы қоғамдық дискурста негізінен саяси лозунгтар мен лаңкестікке шақыратын концептілер мен нарративтерге сүйеніп, дәріптейді. Ал ислам дініндегі фундаменталды саналатын және мұсылман өркениетінің шарықтауына басты себеп болған білім концепциясы мен ғылыми дәстүрлерді дамыту, рационалдылық пен логика өзекті мәселелері санатынан шығып калған. Прима Асвирна және Реза Фахми [11] сынды индонезиялық мұсылман интеллектуалдарының айтуынша ортағасырлық исламдық мәдениеттің негізі болған таухидтік дүниетаным ғылым мен сенімді қарсы қоймаған еркін

ой дәуірі болған. Сонымен бірге, білімнің исламдық моделі алғашқы кезеңінен бастап, түрлі өркениеттердегі ғылыми жетістіктер мен мұраларды игеріп, мультимәдени сипаттағы ашық интеллектуалды дискурс құра білген. Қазіргі кездегі ғаламдық умма алдындағы түрлі сын-қатерлерге қарсы тұрып, әлемдік ғылыми интеллектуалды дискурсқа қосылуда дін мен сенімнің үйлесімділігін орнатқан білім концепциясының өзектілігі аса зор.

Әдебиеттер тізімі

1 Курмангалиева Г.К. Восточно-перипатетическая рациональность: опыт философской репрезентации / Монография. Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2014. - 276 с.

2 Роузенталь Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. - М.: Наука, 1978. – С. 375.

3 Монтгомери У. Влияние ислама на средневековую Европу. - Спб.: Издательство «Диля», 2008. - 192 с.

4 Сагадеев А. Знание и познавательное отношение к действительности в средневековой мусульманской культуре // Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. - 1978. - Сс 4-19.

5 Бетильмирзаева М., Керимов М. Соотношение веры и знания: религиозно-философский анализ // Исламоведение, 2012. - №3. – Сс. 4-10.

6 Lindberg D. The beginning of Western Science: The European scientific tradition in Philosophical, Religious and Institutional Context. Prehistory to A.D. 1450. Second Edition. - 2007. - P. 485.

7 Gutas D. Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbāsid Society (2nd-4th/8th-10th centuries). - London: Routledge, 1998. - P. 16.

8 Baris M.N. First Translation Activities in Islamic Science History and their Contribution to Knowledge Production // Cumhuriyet Theology Journal CUID, 2018, 22 (1). – P. 705-730.

9 Harari Y.N. Sapiens: A Brief History of Humankind. – UK, McClelland & Stewart, 2014. - P. 439.

10 Aswirna P., Fahmi R. The new paradigm on Islamization of Science: Islam as knowledge and belief // *Ar-Raniry: International Journal of Islamic Studies*, 2016. - Vol. 3., No. 1. - Pp. 105-120.

11 Сейтахметова Н.Л., Сагикызы А., Турганбаева Ж.Ж. Исламская научная традиция и европейская мысль // *Вопросы философии*, 2021. - №7. - Сс 72-88.

Transliteration

1 Kurmangalieva G.K. Vostochno-peripateticheskaja racional'nost': opyt filosofskoj reprezentacii [Eastern Peripatetic Rationality: the experience of Philosophical representation] / Monografija. Pod obshh. red. Z.K. Shaukenovoj. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2014. - 276 s. [in Russ]

2 Rouzental' F. Torzhestvo znaniya. Konceptija znaniya v srednevekovom isleme [The triumph of knowledge. The concept of knowledge in medieval Islam]. - M.: Nauka, 1978. – S. 375. [in Russ]

3 Montgomerri U. Vlijanie islama na srednevekovuju Evropu [The influence of Islam on medieval Europe]. - Spb.: Izdatel'stvo «Dilja», 2008. - 192 s. [in Russ]

4 Sagadeev A. Znanie i poznavatel'noe ot-noshenie k dejstvitel'nosti v srednevekovoj musul'manskoj kul'ture [Knowledge and cognitive attitude to reality in medieval Muslim culture] // *Torzhestvo znaniya. Konceptija znaniya v sred-*

nevekovom isleme. - 1978. - Ss 4-19. [in Russ]

5 Betil'mirzaeva M., Kerimov M. Sootnoshenie very i znaniya: religiozno-filosofskij analiz [The ratio of faith and knowledge: a religious and philosophical analysis] // *Islamovedenie*, 2012. - №3. – Ss. 4-10. [in Russ]

6 Lindberg D. The beginning of Western Science: The European scientific tradition in Philosophical, Religious and Institutional Context. Prehistory to A.D. 1450. Second Edition. - 2007. - P. 485. [in Eng]

7 Gutas D. Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbāsid Society (2nd-4th/8th-10th centuries). - London: Routledge, 1998. - P. 16. [in Eng]

8 Baris M.N. First Translation Activities in Islamic Science History and their Contribution to Knowledge Production // *Cumhuriyet Theology Journal CUID*, 2018, 22 (1). – P. 705-730. [in Eng]

9 Harari Y.N. Sapiens: A Brief History of Humankind. – UK, McClelland & Stewart, 2014. - P. 439. [in Eng]

10 Aswirna P., Fahmi R. The new paradigm on Islamization of Science: Islam as knowledge and belief // *Ar-Raniry: International Journal of Islamic Studies*, 2016. - Vol. 3., No. 1. - Pp. 105-120. [in Eng]

11 Seitahmetova N.L., Sagikyzy A., Turganbaeva Zh.Zh. Islamskaja nauchnaja tradicija i evropejskaja mysl' [Islamic scientific tradition and European thought] // *Voprosy filosofii*, 2021. - №7. - Ss 72-88. [in Russ]

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Қайрат Құрманбаев

PhD, доцент м.а. Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Дамира Әлиқызы Сіқымбаева

PhD, доцент м.а. Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Қайрат Курманбаев

PhD, и.о доцента, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

Дамира Алиевна Сихимбаева

PhD, и.о доцента, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

Kairat Kurmanbayev

PhD, Associated Professor, Nur-Mubarak Egyptian university of Islamic culture, Almaty. Kazakhstan

Damira Sikhimbayeva

PhD, Associated Professor, Nur-Mubarak Egyptian university of Islamic culture, Almaty. Kazakhstan

ДУХОВНО-ЦЕННОСТНЫЕ АСПЕКТЫ ГЛОБАЛЬНОГО КРИЗИСА СОВРЕМЕННОСТИ

А.Г. Косиченко

АННОТАЦИЯ

Кризисы в той или иной мере сопутствуют развитию человечества в течение всей его истории. Но современный глобальный кризис принципиально отличается от предшествующих. Отличие его состоит в том, что он является интегральным, многоаспектным, глубинным и имеющим в своей основе забвение духовной сущности человека. Все формы деятельности современного человека несут на себе печать этого забвения – духовное содержание любой деятельности человека сегодня минимально и имеет тенденцию к полному исчезновению. Утрата духовности, а в последнее время и сознательный отказ человека от своей духовной сущности, и лежит в основании современного глобального кризиса. В свою очередь, отказ от духовной сущности человеком стал следствием утраты единства человека и Бога, что является нравственным преступлением со стороны человека. Человек презрел заповеди, данные ему Богом, забыв о том, что заповеди являются не только нравственными максимумами, но и законами бытия, и их исполнение связывает человека с Богом на онтологическом уровне. Поэтому современный кризис есть поистине глобальный и эсхатологический. Преодоление этого кризиса, выход из него возможны лишь на путях воссоздания человеком своей духовной сущности, от чего зависит и будущность общества и позитивная историческая перспектива человечества

Ключевые слова: человек, кризис, духовность, ценности, нравственность, культура, религия, современность.

Исследование проводилось в рамках финансирования КН МОН РК (Грант № АР09260036 «Светские и религиозные ценности в современном Казахстане: взаимодействие и влияние на политику РК в сфере религии»)

Қазіргі заманның жаһандық дағдарысының рухани-құндылық аспектілері

Аннотация. Дағдарыстар белгілі бір дәрежеде адамзаттың бүкіл тарихында дамуымен бірге жүреді. Бірақ қазіргі жаһандық дағдарыс алдыңғыдан түбегейлі ерекшеленеді. Оның айырмашылығы-бұл интегралды, көп өлшемді, терең және оның негізінде адамның рухани мәнін ұмытып кету. Қазіргі заманғы адамның іс – әрекетінің барлық формалары осы ұмытшақтықтың мөрін алады-кез-келген адамның іс-әрекетінің рухани мазмұны минималды және толығымен жойылып кетуге бейім. Руханилықтың жоғалуы және жақында адамның рухани мәнінен саналы түрде бас тартуы қазіргі жаһандық дағдарыстың негізі болып табылады. Өз кезегінде, адамның рухани болмысынан бас тартуы адам мен Құдайдың бірлігін жоғалтудың салдары болды, бұл адамның моральдық қылмысы. Адам Құдай берген өсиеттерді жек көрді, өсиеттер тек моральдық максимумдар ғана емес, сонымен бірге болмыстың заңдары екенін және олардың орындалуы адамды құдаймен онтологиялық деңгейде байланыстыратынын ұмытып кетті. Сондықтан қазіргі дағдарыс шынымен жаһандық және эсхатологиялық. Бұл

Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
А.Г. Косиченко
anatkosichenko@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Косиченко А.Г.
Духовно-ценностные аспекты глобального кризиса современности // Адам әлемі. – 2021. – №3 (89). – С. 140-153.

дағдарысты еңсеру, одан шығу адамның рухани мәнін қалпына келтіру жолында ғана мүмкін болады, бұл қоғамның болашағы мен адамзаттың жағымды Тарихи перспективасына байланысты.

Түйін сөздер: адам, дағдарыс, руханият, құндылықтар, адамгершілік, мәдениет, дін, қазіргі заман

Spiritual and Value Aspects of the Global Crisis of Modernity

Abstract. Crises in one way or another accompany the development of mankind throughout its history. But the current global crisis is fundamentally different from the previous ones. Its difference is that it is integral, multidimensional, deep and has at its core the oblivion of the spiritual essence of a person. All forms of modern human activity bear the stamp of this oblivion – the spiritual content of any human activity today is minimal and tends to disappear completely. The loss of spirituality, and recently the conscious refusal of a person from his spiritual essence, lies at the basis of the modern global crisis. In turn, the rejection of the spiritual essence by man was the result of the loss of the unity of man and God, which is a moral crime on the part of man. Man has despised the commandments given to him by God, forgetting that the commandments are not only moral maxims, but also the laws of existence, and their fulfillment connects a person with God on an ontological level. Therefore, the current crisis is truly global and eschatological. Overcoming this crisis, getting out of it is possible only on the ways of recreating a person's spiritual essence, on which the future of society and the positive historical perspective of humanity depend.

Keywords: Man, Crisis, Spirituality, Values, Morality, Culture, Religion, Modernity

Введение

Переживаемый человечеством современный кризис – не первый в истории человечества, но он принципиально отличается от предшествующих. Этот кризис возник и развился потому, что человек стал жить неправильно, забыв о своей духовной сущности. Кризис, как известно, в переводе с греческого, есть суд. Бог судит человека. Но суд есть (в переводе с греческого же) оправдание. Т.е., Бог судит и оправдывает человека, но не всякого, а исправляющего свою жизнь. Такой человек, хотя и пребывает, как и другие, в кризисном состоянии, но кризис для него не трагедия, а возможность исправления и развития.

Кризис духовного содержания современности подготовлялся веками, и от этого он необычайно глубок. Выйти из него трудно, почти невозможно. Поэтому дизайнеры современного мира придумали новые основания современной жизни. Так как духовность в современном мире стала настолько тонка и малоуловима, что ее практически и

нет – носителями ее являются сегодня не характерные представители человечества, а изгои, малочисленное племя упрямец, все еще держащихся за духовность как основу мира, – то творцы современности приняли решение построить новый мир на принципах бездуховности. Правильнее, впрочем, сказать не на принципах бездуховности, но на принципах духа злобы. Поэтому сегодня так неуютно жить и так распространился дух уныния.

В начале XX века целый ряд мыслителей говорили о кризисе европейской культуры (О. Шпенглер, Й. Хейзинга, Э. Дюркгейм, Н. Бердяев, С. Франк и др.). И кризис культуры действительно уже был. Но цивилизация развивалась в это время бурно – по всем направлениям. Кризиса цивилизации не было, был ее расцвет. Что говорит о многом, в частности, о том, что культура отличается от цивилизации и о том, что культура более чутка к происходящему (именно поэтому культура уже была в кризисе, а цивилизация – нет). Вот теперь кризис добрался и до цивилизации. Культура

распалась уже давно, цивилизация же только начинает осознавать кризис во всей его полноте.

Все погибшие цивилизации погибли вследствие их духовной деградации. У всех них были десятки иных причин, подготовивших их гибель, но духовные причины стали основными. Цивилизации и так мало духовны в сравнении с культурами, но на исходе своем цивилизации вообще утрачивают остатки духовности. Некоторое время они еще могут поддерживаться новыми культурными ареалами, подхватившими исчезающую цивилизацию, но ненадолго. В таком колеблющемся состоянии мы и находимся сегодня.

Европейские культура и цивилизация, утратившие духовное содержание, не способны вернуться на прежнее свое основание. Иные культуры, даже находящиеся сегодня на взлете и осознающие свое значение, не обладают всеобщим значением и все еще не породили общезначимой цивилизации. То, что предлагали и предлагают идеологи нового мирового порядка, подобные Г. Уэллсу, Дж. Оруэллу, А. Печчеи, Ж. Аттали и К. Швабу, вряд ли можно именовать культурой и даже цивилизацией; это, скорее, проект самоуничтожения человечества. Причем от предложений «группа высокого уровня» перешла к действиям. Папа Римский Франциск, крупнейшие банкиры и группа владельцев IT-компаний, выступившие в декабре 2020 года с проектом «инклюзивного капитализма», фактически заявили о намерении осуществить эти идеи. Безусловно, инициаторы концепции «инклюзивного капитализма», заявившие об отказе от прибыли как цели своей будущей деятельности и о справедливом распределении материальных благ, не являются филантропами: они оставляют за собой власть распределять эти блага, поставив условием послушание обществ и людей выработанным ими правилам поведения последних. В отличие от мно-

гих работ, посвященных анализу современного кризиса, автор сосредоточился на исследовании духовно-ценностных аспектов глобального кризиса современности, что, в силу значимости духовной проблематики, делает работу актуальной. Таков контекст, в котором мы исследуем духовно - ценностные аспекты глобального кризиса современности.

Методология

Методологические принципы, на которых построена статья, являются естественными для исследуемой проблематики и адекватными для духовной и культурной сферы бытия человека. Это, в первую очередь, критический анализ состояния духовности современного мира и соответствующей ей системы ценностей. Широко использовался герменевтический метод (в раскрытии содержания причин и составных частей кризиса); исторический и логико-исторический методы позволили восстановить логику нарастания духовного кризиса современности; метод единства бытия и мышления позволил раскрыть единство онтологии и духа в отношении заповедей.

Многообразие причин и аспектов современного кризиса

У современного глобального кризиса имеется много причин. Экономическая система современного мира рушится под грузом практически неразрешимых проблем, связанных с сильнейшей деформацией структуры экономических взаимосвязей. Финансовая система превратилась в эпифеномен вследствие сознательного отказа от классической роли денег, как эквивалента товарного обмена и полного господства спекулятивного капитала. Политика, как на международном, так и на национальном уровнях, отказалась от всяких при-

знаков обоснованности и рациональности. Культура стала избыточной для современного человека; он не нуждается в культуре и гордится этим. Даже массовая культура, до недавнего времени бывшая под огнем критики, теперь представляется вполне удовлетворительной. Отношения между людьми переросли в полностью потребительские и начисто утратили характеристики межличностного общения. Можно и далее перечислять причины и составные части современного кризиса, но и перечисленного вполне достаточно, чтобы кризис современности оправданно именовался глобальным; этот кризис поставил человечество на грань существования.

Все формы деятельности современного человека искажены. Труд, еще недавно бывший источником благосостояния, превращается в пустое понятие. Доходы спортсменов и манекенщиц в сотни и тысячи раз превосходят заработную плату инженера или ученого. Деформация в доходах порождена искусственно - для демонстрации массам реального отношения к живому труду. Становится понятным сокращение сегодня и прекращение - вскоре всякого финансирования реального сектора экономики: спекуляции в сфере финансового капитала, гигантские доходы непроизводительного сектора, фактическая раздача социальных пособий (мера, которая большинству представляется вынужденной, но которая демонстрирует глубинные замыслы хозяев мира) – все это формы так называемого «инклюзивного капитализма», при котором труд и производство вообще перестают играть какую-либо роль в современном мире. Чтобы окончательно унижить человека надо разорвать связь труда, доходов и уровня его жизни. Платить всем в независимости от труда; «отменить» труд; посадить всех на социальные пособия; сделать людей зависимыми от

ничем не обоснованного, внешнего и условного дохода; развить психологию потребителя и «нахлебника»; сделать всех абсолютно зависимыми от горстки правителей, раздающих деньги просто так. Вернее, не просто так, а в обмен на преданность мировой элите, абсолютную преданность до потери остатков самосознания. Все это – реалии сегодняшнего и завтрашнего дня.

Внутри собственно содержания той или иной деятельности человека нет нравственных критериев, если не иметь в виду духовности, связанной с сущностью человека, и которая должна бы присутствовать во всех формах деятельности человека, но чаще всего не присутствует. Когда человек «вынимает» себя из форм своей деятельности, оставляя эти формы без нравственного и духовного их насыщения, тогда всякая форма деятельности перестает быть человеческой и становится «отчужденной» в духовном отношении. Сегодня таковы почти все виды деятельности человека. Духовного содержания в них нет. Поэтому они все под угрозой перманентного духовного кризиса.

Итак, современный глобальный кризис имеет много причин: экономическую, финансовую, политическую, социальную, культурную, цивилизационную и иные. Кризис глобальный и уже довольно длительный. Можно, конечно, сказать: ну и что, что кризис: теперь так и будем развиваться – кризисно, от одного обвала к другому – это ведь тоже жизнь; ничего, что в новых, кризисных условиях – такова современная реальность. И это еще как посмотреть, скажут: для кого-то кризис, а для кого-то просто развитие в новых условиях. Тем более, что кризис – и это верно – есть не только негативное состояние, кризис есть возможность для развития в новых условиях. И оно бы и ничего, но состояние кризиса не может быть очень длительным; за таким кризисом следует крах,

причем крах не менее глобальный, чем ведущий к нему кризис.

Среди важнейших причин глобального кризиса современности – духовный; причем духовная составляющая кризиса современности – основная. Можно показать, что практически все составляющие этого кризиса имеют внутри себя духовную основу. Экономика в кризисе потому, что нарушены принципы солидарности и партнерства в реальных производственных (всяких, включая торговлю и туризм) отношениях. Нарушены эти принципы давно, но некоторое время казалось, что партнерство налаживается. Стали анахронизмом такие понятия как: справедливая оплата за труд, ответственность хозяина перед работником, добросовестность сторон и прочие. Надо отметить, что уже более века Римско-католическая церковь обращает на это внимание, требует привнести элемент нравственности в эти отношения, но реально мало что изменилось. Не то, что нравственность и духовность, но даже мораль, и та присутствует минимально в экономических отношениях современности. Нравственность, особенно религиозная нравственность, вступает в глубочайшие противоречия с принципами современной экономики, с характером, формами и стратегией современного экономического развития. Современная экономическая система, современная финансовая система абсолютно не ориентируются на нравственность. Более того, экономическая и финансовая системы современности принципиально безнравственны. Прибыль, а не развитие человека, лежит в основе функционирования этих систем.

Не лучше дело обстоит и в политике. При всем внешне уважительном отношении к нравственности, духовности, моральным ценностям, крупнейшие политики в реальных ситуациях, при принятии важнейших, судьбоносных для

обществ, государств и человечества в целом решений очень мало соотносятся с духовностью и нравственностью. В политике духовность исчезающе мала. Так что можно вполне оправданно сказать, что отсутствие духовного содержания в реальной политике современности очевидно, и это негативно сказывается на современном мире.

В культуре, где, казалось бы, значение духовного начала обусловлено самой сущностью культуры, духовно-ценностное содержание исчезает. Это жесткий вызов для культуры, и проявляется он по многим направлениям: всеобщее нарастание бездуховности; утрата смысла жизни; господство ложных ценностей; падение уровня культуры; вытеснение культуры из повседневной жизни.

Духовный кризис в составе финансового, политического, культурного вызревал давно; теперь кризис стал всеобщим, и духовные аспекты в нем являются основными. Владельцы предприятий не платят зарплату в полном объеме; банкиры занимаются спекуляциями; мировая элита вынуждает мир двигаться в выбранном ею направлении (античеловеческом, духовно порочном). Разрушаются социальные связи, культура уничтожена, нестабильность во всех сферах современного мира доминирует. «За таким отношением скрываются отказ от этики и отказ от Бога. На этику обычно смотрят с несколько насмешливым пренебрежением. Она считается непродуктивной, слишком гуманной, поскольку говорит об относительности денег и власти. Она воспринимается как угроза, так как осуждает манипулирование личностью и деградацию личности. В конечном счете, этика отсылает к Богу, ожидающему обязывающего ответа, к Богу, не вписывающемуся в категории рынка»[1, с.156]. Устранение этики, нравственности ведет к примитивизации человека, к попранию его достоинства. Кризис достоинства человека

– один из основных аспектов кризиса духовности. «Согласно православной традиции, сохранение человеком богоданного достоинства и возрастание в нем обусловлено жизнью в соответствии с нравственными нормами, ибо эти нормы выражают первоизданную, а значит истинную природу человека, не омраченную грехом. Поэтому между достоинством человека и нравственностью существует прямая связь. Более того, признание достоинства личности означает утверждение ее нравственной ответственности» [2]. Ислам призывает к стоянию в истине перед Аллахом, для чего нравственность и духовность верующего предельно важны: «Исламская этика состоит из совокупности гуманных, моральных принципов и норм. Она охватывает общечеловеческие ценности, такие как доброта, терпимость, добродушие, искренность, чистота, щедрость, братство, великодушие, верность, сохранение чести и выполнение обещаний» [3, с.25].

Отметим еще один аспект глобального кризиса современности – частный, но важный. Он касается такого феномена как техника. Ряд крупных мыслителей обвиняют технику, усматривая в ней причину нарастания бездуховности современного мира. Вот, что говорил Н. Бердяев еще в 1931 году: «Современный человек верит в могущество техники, машины, иногда кажется, что это единственное, во что еще верит... Головокружительные успехи техники в нашу эпоху есть настоящее чудо греховного природного мира. Человек потрясен и подавлен могуществом техники, перевернувшей всю его жизнь. Человек сам ее создал, она продукт его гения, его разума, его изобретательности, она детище человеческого духа. Человеку удалось расковать скрытые силы природы и использовать их для своих целей, внести телеологический принцип в действие сил механико-физико-хими-

ческих. Но овладеть результатами своего дела человеку не удалось. Техника оказалась сильнее самого человека, она подчинила его себе. Техника есть единственная сфера оптимистической веры современного человека, самое большое его увлечение. Но она же приносит человеку много горечи и разочарований, она порабощает человека, ослабляет его духовность, угрожает ему гибелью. Кризис нашего времени в значительной степени порожден техникой, с которой человек не в силах справиться. И это кризис прежде всего духовный» [4, с.659] Но техника ничуть не виновата в этом положении. Не она источник бездуховности. Виновен человек: это от его неумения быть духовным, быть духовно ответственным, вследствие забвения человеком своей духовной сущности, падает духовность и мира, и самого человека. А техника всего-навсего возникает в процессе утраты человеком духовного содержания. Падает духовность, и становится возможным возникновение техники, как формы активности бездуховного человека, или, если угодно, формы компенсации утраченной духовности.

Духовно-ценностный кризис – основной в структуре глобального кризиса современности

Современный глобальный кризис, как говорилось, имеет множество причин и составных частей. Но доминирующими являются духовно-ценностные аспекты глобального кризиса современности. Глобальный кризис имеет истоком искажение сущности духовного, и почти полную утрату духовности. Культурный, экономический, политический кризисы развиваются в связи с их специфическим содержанием, но духовная основа у всех одна и та же. Есть иерархия бытия, и духовное в этой иерархии занимает наивысшее место, поэтому духовные

аспекты современного глобального кризиса самые важные, глубинные. И коль скоро духовности, как ранее говорилось, в современных формах деятельности нет, то кризис – это еще мягкая форма их состояния и их оценки в духовном отношении. Должен был бы быть крах.

Кризис всех сфер деятельности современного мира осуществляется посредством разрушения традиционных основ духовности, утраты традиционных и религиозных ценностей и навязывания либеральных ценностей, бездуховных в своей основе. Это делается через обвал образования, когда людям не дают глубокого профессионального образования, не воспитывают содержательную личность, а научают компетенциям – узкопрофессиональным навыкам, потребность в которых регулируется хозяевами мира, что делает людей в высокой степени зависимыми. На основе этих примитивных и далеких от культуры и духовности ложных ценностей складываются мотивы, правила поведения и жизнь человека и общества в целом. Человек лишается возможности осмыслить свою жизнь, и живет в лабиринте навязанных ценностей и ложных идеалов. Такой человек (и общество) легко поддаются манипуляциям разного рода. Глобализация делает этот процесс всеобщим для всего мира. Личностного участия в формировании таких ценностей нет. А ведь ценности должны быть «пропущены» через личность, как о том писал Х. Йоас: «...я четко ставлю перед собой конкретный вопрос, а именно, как возникают ценности и приверженность им, и даю на негочеткий ответ: ценности возникают в процессе формирования самости и в опыте самотрансценденции» [5, с.9].

Сознательное выдавливание духовных ценностей из совокупного бытия современности привело к потере нравственных ориентиров человечества, как следствие – глобальному кризису.

Политики первой величины, крупнейшие банкиры и владельцы ТНК, хозяева СМИ, международные структуры, а за ними все, кто только мог, перестали считаться с духовными принципами бытия; деятельность их стала ориентироваться на самые низменные цели. Современный мир деградировал – кризис стал неизбежным. Выхода из этого кризиса – в современных приоритетах – нет. Но и возврата к духовным ценностям не просматривается. «Все в современном мире находится под знаком кризиса, не только социального и экономического, но также и культурного, но и духовного кризиса, все стало проблематическим» [6, с. 657].

Когда субъект деятельности – человек, ведет себя как бездуховное существо, то он мало отличим от механизма; и чем более он – механизм, тем легче ему функционировать в рамках той или иной деятельности. В этих условиях не следует удивляться, если в ходе цифровизации, развития идей и практики трансгуманизма человек станет роботом, к чему и стремятся силы, ведущие мир к гибели. К этому состоянию мир подвели постепенно, люди даже не осознали опасности, и теперь почти все уже сделано, остались последние штрихи. «Люди становятся похожими на роботов. Теряют способность к суждению. Через несколько лет рассуждать смогут только те, чья профессия связана с исследованием. Остальные станут как машины» [7, с. 32]. Это сказано уже более десяти лет назад.

Кризис демонстрирует ошибочность пути, по которому идет человечество. Самая главная ошибка – забвение духовного начала в бытии человека. Там, откуда уходит дух, не может быть благополучия. Дух дает энергию бытию. В священных текстах неоднократно говорится о том, что когда уходит дух, тогда наступает гибель. Духом все держится. «Отымеши дух их, и исчезнут, и в персть

свою возвратятся. Послеси духа твоего, и созиждутся и обновиши лице земли» (Пс. 103:29). Без духа все мертво, а человечество уже давно ведет бездуховную жизнь. В этих условиях кризис стал неизбежен. Кризис обнажил утрату духовного содержания жизни и людей и обществ. Причем это даже не утрата, но отказ от духовного измерения жизни. Утрата еще извинительна, а отказ ведет к наказанию. Кризис – последняя возможность исправиться.

Так может, это не потеря пути, а новый этап в развитии человечества? И кризис как раз и говорит о глубокой трансформации движения человечества в будущее? При доминировании относительности истины как понять: где деградация, а где развитие? Есть некая неопределенность в оценке сегодняшнего состояния человечества. И, кажется, что все зависит от точки зрения: можно говорить о деградации, а можно и о развитии. Но нет, не все так относительно. Есть критерий – состояние духовности: падает духовность, следовательно – деградация, возрастает духовность – развитие.

В духовном кризисе проявляется исчерпанность духовного содержания человека. Бог дал человеку достаточный запас духовности для всей жизни, но человек растратил это духовное богатство. А утратив духовность, бездуховный человек не способен ничего делать как то должно человеку. Поэтому сегодня человек все делает не как должно, а как получается. Получается плохо, все извращено. «Не обманывайтесь: Бог поругаем не бывает. Что посеет человек, то и пожнет» (1 Кор. 6:7). Отсюда и всеобщий кризис. Кризис этот будет и далее углубляться, потому что единственный способ выхода из кризиса – одухотворение своей жизни – человек не приемлет.

При этом мы имеем уже не просто духовный кризис, но и результат этого кризиса – превращение человека в бездуховное существо. Но бездуховным

человек не может быть, так как человек духовное существо по определению. И что же это означает? А означает, к сожалению, одно: человека, по-прежнему, можно именовать существом духовным, но при этом признать, что он становится или даже уже стал носителем духовности зла. Вот тогда все становится на свои места: человек, вроде еще существует, но он уже далеко не богоподобен. Это многое объясняет в ситуации с духовностью в современном мире. Это страшная ситуация. Такой человек не встанет на пути зла, он позволит злу множиться и властвовать.

Отход человека от Бога – уже духовный кризис. А современная цивилизация отошла далеко. Современный мир не просто секулярен, он агрессивно безбожен. Оказалось, что секуляризм был этапом к полному вытеснению Бога из современной жизни. Никогда еще религиозные аргументы не были так бессильны в разговоре с секулярным миром. Верующим людям длительное время казалось, что они не все делают для нахождения общего языка со светской частью общества, и надо углубить эти усилия. Но оказалось, что многие светски ориентированные люди не хотят ничего знать о религиозной духовности. Им не нравится сама постановка вопроса о религиозных ценностях, о нормах религиозной жизни, о заповедях, о посмертной судьбе, о Боге. Тем самым светскость для таких людей превратилась в атеизм. Что говорить о «среднем» человеке, когда религиозные лидеры и духовные служители разных религий тоже демонстрируют далеко не лучшие «человеческие качества». Многие не имеют веры, другие относятся к своему служению как к обычной профессии. Что бы вы стали делать на месте Бога в этих условиях (при таком поведении и «простых» людей и служителей культа)? И хотя милость Его бесконечна, но имеется порог, который не следует

переходить. Человечество переступило этот порог. И теперь, хотя и боится, но продолжает жить по-прежнему в забвении Бога, без раскаяния и покаяния.

И что же отсюда следует? А следует то, что если мир создан Богом (отрицание Бога так же недоказуемо, как и Его реальность), то безбожный мир сам себя приговорил к уничтожению. И то, что мы именуем кризисом, является явным признаком конца мира. И все сложности и несуразности в социально-политической и экономической жизни современности, патологичность отношений в обществе, неумение жить в надежде на будущее, массовое уныние – это все адекватно состоянию и общественного бытия и его сознанию. Дело не в том, что люди забыли Бога, люди – существа свободные, и могут вести себя как угодно; в том числе не верить в Бога – это их право, их выбор. Дело в том, что люди, отринув Бога, оказались не способны сами устроить достойную социальную и личную жизнь. Жизнь современного человека – в глобальном смысле – потеряла «человеческое лицо». «В безбожной цивилизации будет погибать образ человека и свобода духа, будет иссякать творчество, начинается уже варваризация» [8, с. 653].

Говоря в целом, «Все это убедительно демонстрирует ценностную анархию в современном мире, которая для удобства и оправдания именуется плюрализмом, но означает только одно: современный мир утратил ценностные основания своей жизнедеятельности» [9, с. 198]. И в первую очередь, утрата коснулась духовных ценностей.

Возможность преодоления глобального кризиса современности

Итак, глобальный кризис есть в основе своей кризис духовный, его и надо преодолевать духовно. Но духовно современный человек максимально ослаб. В то время, когда нужны духовные

силы, их как раз и нет. Кроме того, духовный кризис только тогда есть некая определенность (только тогда можно говорить о духовном кризисе), когда мы признаем, что есть духовные основания всех аспектов жизнедеятельности человека и общества; тогда нарушение этих оснований и есть духовный кризис. А кто нарушает эти основы? Человек, люди, общества и государства. Они нарушают эти основы под влиянием новых ценностей и возникающих обстоятельств. Новые ценности и возникающие обстоятельства могут планироваться некими силами и внедряться в современную реальность. Тем самым кризис становится рукотворным. Но он таков для тех, кто признает наличие духовного в мире. А если мы не признаем наличие духовных основ, то у нас не кризис, а просто развитие в новых условиях. Условия жизни, де, изменились, и теперь мы развиваемся в новых, отличных от прежних, условиях. Но выше было показано, что изобразить кризис в качестве нового пути развития человечества не удастся – имеются четкие критерии именно духовного кризиса. «Человеческая индивидуальность чувствует, что на тех свободных путях, по которым она шла в ренессансный период, ей грозит все большее и большее истощение и утрата свободы, она ищет начал, над ней возвышающихся, ею руководящих. Личность человеческая ищет для себя святыни, она жаждет свободно подчинить себя, чтобы вновь обрести себя. Повторяется та парадоксальная истина, что человек себя приобретает и себя утверждает, если он подчиняет себя высшему сверхчеловеческому началу и находит сверхчеловеческую святыню как содержание своей жизни, и, наоборот, человек себя теряет, если он себя освобождает от высшего сверхчеловеческого содержания и ничего в себе не находит, кроме своего замкнутого человеческого мирака» [10, сс. 540-541].

Верить в Бога современному человеку не просто. Человек с помощью техники создал новый, параллельный мир – мир искусственный, но реальный более, чем настоящий. Все видят этот искусственный мир, его реальность очевидна. А мир, в котором Бог создал человека, мир, связанный, в первую очередь, с духом, – реальность такого мира не очевидна. Этот не очевидный мир надо восстанавливать через воссоздание утраченного человеком единства с Богом. То есть, нужны усилия, нужен труд. Но как трудиться, что точно надо делать, как воссоздать потерянное единство? И делать-то надо так, как человек за последнее время отвык: не внешние предметы конструировать, не дома и здания строить, не бассейны и стадионы, но создавать, выстраивать себя, т.е. создавать не что-то внешнее, но внутреннее, чем и можно приблизиться к Богу. Это очень трудно для современного человека. Ведь «нравственное поведение ... обосновывается тем, ... что всякое желание (как и всякое стремление вообще) направлено на реализацию данной в этих актах ценности» [11, с. 287]. То есть, надо обладать сильным желанием реализовать некие ценности – у нас духовные ценности – для того, чтобы они стали реальностью. А желания-то, а еще более – усилия, и нет. Внешний мир, между тем все ширится и ширится, нарастает и подавляет своей очевидной реальностью. Какой из этих двух миров выберет человек; похоже, что внешний, им же и созданный. А мир, созданный Богом – что с ним? Этот мир тускнеет в сознании и жизни человека, и если Бог не поможет, останется человек в своем, лишь человеческом мире, и пропадет.

И на личном и на общественном и на мировом уровне смысл вырождается в абсурд, и мы, следуя логике абсурда, день за днем теряем свою жизнь, которая могла бы быть прекрасной, а стала борьбой за существование. Если все так,

то не исчерпан ли ложный путь, не наступает ли эпоха просветления или хотя бы усталости от абсурда? Следовать глупости, лжи и абсурду можно, когда ты за это получаешь компенсацию; кто какую: кто богатство, кто статус, кто власть, кто красивую женщину или мужчину, кто обнадеживающую мысль, что достигнет этого чуть позже. Но если жить трудно, а компенсации нет или компенсация не удовлетворяет, то постепенно приходит трезвость и отказ от согласия жить в абсурде.

Если говорить по существу, то Бог дал человеку заповеди, и по этим заповедям человек и должен жить. Тогда Бог будет человеку помогать. Заповеди – это законы Бога о всем мире. Заповеди – это не только нравственные максимы, имеющие отношение к человеку и его поведению; это – основные законы бытия мира, поэтому исполнение заповедей делает жизнь человека укорененной в бытии и осмысленной. А современный человек все заповеди презрел, вот и кризис. Этот кризис именуется то финансовым, то политическим, то культурным, то даже – как у нас – духовным, но он, по существу, есть кризис отношений человека с Богом. Природа этого кризиса, да, – духовная. Выйти из этого кризиса можно тоже только исправляя дух. Духовный кризис требует его духовного решения. Как выйти из этого кризиса? Надо вернуться к правильному отношению с Богом. Верующие знают, как это делать. Но как это сделать массе людей, в обществе, да еще наполовину неверующем? Надо повысить нравственность общества, надо усилить его духовную составляющую. Но как? Раз кризис, значит, духовности в обществе и в людях не хватает. Как повысить? Надо вести себя правильно, не надо усиливать потенциал агрессии, не надо унывать, надо верить.

Веру в Бога трудно обрести, еще трудней удержать: она требует смирения,

покаяния, подчинения Богу, признание своего ничтожества, отказ от гордыни. Но человек уже очень рано не удержал этих качеств; человек уже давно горд, высокомерен, подчиняться без видимой выгоды не желает, смирение считает слабостью, о своем ничтожестве и греховности и слышать не хочет. Грех сегодня легализован, любой грех считается нормой, поэтому и исправлять человеку в себе нечего. Все и так хорошо. А вместе с тем, «Бог даровал нашему свободному произволению такую силу, что хотя бы все свойственные человеку чувства, весь мир и все демоны вооружились против него и вступили с ним в схватку, они насиловать его не могут; на его стороне всегда останется свобода возжелать предлагаемого и ими требуемого, если захочет, и не возжелать, если не захочет» [12, с. 83]. Поэтому человеку не приходится ссылаться на обстоятельства.

Надежду на преодоление глобального кризиса вселяет принципиальная неустранимость духовных ценностей из душевного склада человека. Даже если человек устал бороться с бездуховными и антидуховными доминантами современного мира, и ему кажется, что иного выхода нет, кроме как сдаться обстоятельствам и «плыть по течению», в глубине души он обладает духовными ценностями, которые способен актуализировать и сделать своей опорой. Да, иные ценности, ценности меркантильности и примитивного выживания, насаждаемая идеология потребления, запороговая компромиссность и беспредельная толерантность ко всему, что противно сущности человека, господствуют сегодня. Но это не может быть причиной и – главное – оправданием для осознанного отказа от духовного содержания человека.

Имеется множество способов прибегнуть к духовной силе, содержащейся в человеке. Если человек не может впрямую вызвать в себе эту духовную

силу, то он всегда способен опереться на традиционные ценности, которые сегодня, хотя и подвергаются деформации и искажению, но сохраняются в коллективной психике и памяти народа. Эти традиционные ценности только кажутся условными и внешне приобретенными; на самом деле они имеют исток в духовности народа – и это хорошая опора для современного человека. Кроме того, человек, насколько бы он не был раздавлен, помнит о том, что как человек он должен оставаться человеком, чувство долженствования живет в нем. И это также пробуждает в нем «уснувшую» духовность. Стремление хотя бы минимально осмыслить свою жизнь взывает к духовному в человеке и воскрешает его. У кого хватает сил прикоснуться к религии, тот обретает отнюдь не вымышленную, но реальную опору в Боге, и духовность становится важнейшей гранью жизни такого человека; религия является средством духовного роста человека. «Глубокий смысл религии для человеческого сообщества состоит в том, что всякий истинный прогресс возможен только при целевой установке на нечто более высокое. Только имея в виду нечто идеальное, можно прогрессивно развиваться. Религия, вводя Бога в человеческие отношения, задает более высокую планку этих отношений. Поэтому современный мир просто не имеет иного выхода из почти безвыходной ситуации, в которой он оказался, нежели возвращение к Богу. Человек, этнические сообщества, государства – все они исчерпали свои возможности построения «светлого будущего» на своей естественной, безбожной основе – чему доказательством современный глобальный кризис мировых отношений» [13].

Заключение

Современный мир духовен лишь в негативном проявлении духа. Тради-

ционные, и в этом смысле позитивные формы духовности иссякли. Итогом такого положения стал глобальный кризис современности. Это не вызывает удивления, так как современная реальность формируется деструктивными силами, и архитекторы нового мирового порядка имеют большие возможности для управления процессами современного кризиса. Попытки человека и общества воспрепятствовать этому процессу успехов не имеют. «Никакие человеческие установления, в том числе формы и механизмы общественно-политического устройства, не могут сами по себе сделать жизнь людей более нравственной и совершенной, искоренить зло и страдания. Важно помнить, что государственные и общественные силы имеют реальную способность и призвание пресекать зло в его социальных проявлениях, но они не могут одержать победу над его причиной — греховностью. Сущностная борьба со злом ведется в глубине человеческого духа и может иметь успех лишь на путях религиозной жизни личности» [14].

Для выхода из глобального кризиса требуется повышение уровня нравственности и духовности человека, общества и государства. Но «...уровень общественного порядка стоит в функциональной зависимости от нравственного уровня людей, его составляющих» [15, с. 460]. Существенной трудностью на пути выхода из глобального кризиса является нравственное состояние самого человека. «Современный европейский человек (как и человек восточных культур – А.К.) потерял веру, которой он пытался в прошлом веке заменить христианскую веру. Он не верит больше в прогресс, в гуманизм, в спасительность науки, в спасительность демократии, он сознает неправду капиталистического строя и изверился в утопии совершенного социального строя» [16, сс. 657-658].

Поэтому единственным выходом из труднейшей ситуации, в которую загнал себя современный человек, является воссоздание человеком такого уровня и качества духовности, который позволил бы говорить об обретении человеком своей духовной сущности, что возможно, но требует сверхчеловеческих (для человека нашего времени) сил, но это должно осуществляться, так как альтернативы нет.

Список литературы

1 Апостольское обращение Evangelii Gaudium Святейшего отца Франциска епископам, пресвитерам и диаконам, людям, посвященным Богу, и верным мирянам о возвещении Евангелия в современном мире // Безопасность Евразии Журнал Личной, Национальной и Коллективной Безопасности. - 2014. - № 2. - С. 137-225.

2 Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека / Пресс-служба Архиерейского Собора Русской Православной Церкви 2008 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: // <http://www.patriarchia.ru/db/text/428616.html/> (дата обращения: 28.05.2021)

3 Платформа мусульман Казахстана. - Астана. 2015. - 32 с.

4 Бердяев Н. Духовное состояние современного мира // Бердяев Н.А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека / Худож. – офор. Б.Ф. Бублик. - Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. - 688 с. (Вершины человеческой мысли).

5 Йоас Х. Возникновение ценностей / пер. с нем. К. Г. Тимофеевой. - СПб.: Алетейя, 2013. - 312 с.

6 Бердяев Н. Духовное состояние современного мира // Бердяев Н.А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека / Худож. – офор. Б.Ф. Бублик. - Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. - 688 с. (Вершины человеческой мысли).

7 Афонские старцы о спасении и современном мире. - М.: Святая Гора, 2016. - 144 с.: ил.

8 Бердяев Н. Спасение и творчество // Бердяев Н.А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека / Худож. – офор. Б.Ф.

Бублик. - Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. - 688 с. (Вершины человеческой мысли).

9 Косиченко А.Г. Влияние глобализации на духовные основы, ценности и идеалы казахстанского общества // Казахстан в условиях глобализации: философско-политологический анализ. - Алматы: Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОН РК, 2006. - 362 с.

10 Бердяев Н. Конец Ренессанса и кризис гуманизма // Бердяев Н.А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека / Худож. – офор. Б.Ф. Бублик. - Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. - 688 с. (Вершины человеческой мысли).

11 Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей // Шелер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Пер. Денежкина А.В., Малинкина А.Н., Филиппова А.Ф.; Под ред. Денежкина А.В. - М., Издательство «Гнозис», 1994. - 490 с.

12 Никодим Святогорец. Невидимая брань. - М.: Правило веры, 2002. - 443 с.

13 Косиченко А.Г. Возможность религии в снижении уровня угроз современности // Известия национальной Академии наук Казахстана. Серия общественных наук. - 2010. - №5. - С. 56-59.

14 Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека / Пресс-служба Архиерейского Собора Русской Православной Церкви 2008 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: // <http://www.patriarchia.ru/db/text/428616.html/> (дата обращения: 28.05.2021).

15 Франк С.Л. Свет во тьме // С.Л. Франк. Духовные основы общества. - М.: Республика, 1992. - 51 с. – (Мыслители XX века). - С. 460.

16 Бердяев Н. Духовное состояние современного мира // Бердяев Н.А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека / Худож. – офор. Б.Ф. Бублик. - Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. - 688 с. (Вершины человеческой мысли).

Transliteration

1 Apostol'skoeobrashhenieEvangeliiGaudiumSvjatejshegootcaFranciskaepiskopam, presviteramidakonam, ljudjam, posvjashhenymBogu, ivernymmirjanamovozvshheniiEvangelijavsovremennom mire [Apostolic appeal Evangelii Gaudium of His Holiness Father Fran-

cis to bishops, elders and deacons, people dedicated to God, and faithful laity about the proclamation of the Gospel in the modern world] // Bezopasnost' EvraziiZhurnalLichnoj, Nacional'nojiKollektivnojBezopasnosti. - 2014. - № 2. - S. 137-225. (inRuss)

2 Osnovyuchenija Russkoj Pravoslavnoj Cerkvio dostoinstve, svobodei pravah cheloveka [Fundamentals of the doctrine of the Russian Orthodox Church on dignity, freedom and human rights] / Press-sluzhba Arhierejskogo Sobora Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi 2008 g. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: // <http://www.patriarchia.ru/db/text/428616.html/> (data obrashhenija: 28.05.2021) (in Russ)

3 Platforma musul'man Kazahstana [Platform of Muslims of Kazakhstan]. - Astana. 2015. - 32 s.(in Russ)

4 Berdjaev N. Duhovnoe sostojanie sovremennogo mira [Spiritual state of the modern world] // Berdjaev N.A. Smysl tvorcestva: Opyt opravdanija cheloveka / Hudozh. – ofor. B.F. Bublik. - Har'kov: Folio; M.: ООО «Izdatel'stvo AST», 2002. - 688 s. (Vershiny chelovecheskoj mysli). (in Russ)

5 Joas H. Vozniknovenie cennostej [The emergence of values] / per. s nem. K. G. Timofeevoj. - SPb.: Aletejja, 2013. - 312 s. (in Russ)

6 Berdjaev N. Duhovnoe sostojanie sovremennogo mira [Spiritual state of the modern world] // Berdjaev N.A. Smysl tvorcestva: Opyt opravdanija cheloveka / Hudozh. – ofor. B.F. Bublik. - Har'kov: Folio; M.: ООО «Izdatel'stvo AST», 2002. - 688 s. (Vershiny chelovecheskoj mysli). (in Russ)

7 Afonskie starcy o spasenii i sovremennom mire [Athonite elders about salvation and the modern world]. - M.: Svjataja Gora, 2016. - 144 s.: il. (in Russ)

8 Berdjaev N. Spasenie i tvorcestvo [Salvation and creativity] // Berdjaev N.A. Smysl tvorcestva: Opyt opravdanija cheloveka / Hudozh. – ofor. B.F. Bublik. - Har'kov: Folio; M.: ООО «Izdatel'stvo AST», 2002. - 688 s. (Vershiny chelovecheskoj mysli). (in Russ)

9 Kosichenko A.G. Vlijanie globalizacii na duhovnye osnovy, cennosti i idealy kazahstanskogo obshhestva [The impact of globalization on the spiritual foundations, values and ideals of Kazakhstani society] // Kazakhstan v uslovijah globalizacii: filosofsko-politologicheskij analiz. - Almaty: Komp'juterno-izdatel'skij centr Instituta filosofii i politologii MON RK, 2006. - 362 s. (in Russ)

10 Berdjaev N. Konec Renessansa i krizis gumanizma [The end of the Renaissance and the crisis of humanism] // Berdjaev N.A. Smysl tvorčestva: Opyt opravdanija čeloveka / Hudozh. – ofor. B.F. Bublik. - Har'kov: Folio; M.: OOO «Izdatel'stvo AST», 2002. - 688 s. (Vershiny čelovečeskoj mysli). (in Russ)

11 Sheler M. Formalizm v jetike i material'naja jetika cennostej [Formalism in ethics and material ethics of values] // Sheler M. Izbrannye proizvedenija: Per. s nem. / Per. Denezhkina A.V., Malinkina A.N., Filipova A.F.; Pod red. Denezhkina A. V. - M., Izdatel'stvo «Gnozis», 1994. - 490 s. (in Russ)

12 Nikodim Svjatogorec. Nevidimaja bran' [Invisible abuse]. - M.: Pravilo very, 2002. - 443 s. (in Russ)

13 Kosichenko A.G. Vozmožnosti religii v sniženii urovnja ugroz sovremennosti [Possibilities of religion in reducing the level of modern threats] // Izvestija nacional'noj Akademii nauk Kazahstana. Serija obshhestvennyh nauk. - 2010. - №5. - S. 56-59. (in Russ)

14 Osnovy učenija Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi o dostoinstve, svobode i pravah čeloveka [Fundamentals of the doctrine of the Russian Orthodox Church on dignity, freedom and human rights] / Press-sluzhba Arhieriejskogo Sobora Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi 2008 g. [Elektronnyj resurs]. Režim dostupa: // <http://www.patriarchia.ru/db/text/428616.html/> (data obrashhenija: 28.05.2021). (in Russ)

15 Frank S.L. Svet vo t'me [Light in the Dark] // S.L. Frank. Duhovnye osnovy obshhestva. - M.: Respublika, 1992. - 51 s. – (Mysliteli XX veka). - S. 460. (in Russ)

16 Berdjaev N. Duhovnoe sostojanie sovremennogo mira [Spiritual state of the modern world] // Berdjaev N.A. Smysl tvorčestva: Opyt opravdanija čeloveka / Hudozh. – ofor. B.F. Bublik. - Har'kov: Folio; M.: OOO «Izdatel'stvo AST», 2002. - 688 s. (Vershiny čelovečeskoj mysli) (in Russ).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Анатолий Григорьевич Косиченко профессор, доктор философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, anatkosichenko@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-9112-8426>

Анатолий Григорьевич Косиченко профессор, философия ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, anatkosichenko@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-9112-8426>

Anatoly Kosichenko Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Алматы, anatkosichenko@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-9112-8426>

ФЕНОМЕН РЕЛИГИОЗНОЙ ФИЛОСОФИИ. Статья вторая. Теология, философия религии и религиозная философия*

А.А. Хамидов

АННОТАЦИЯ

В статье произведено сопоставление таких феноменов, как религия, теология, философия как таковая и религиозная философия. Показано, что религия, теология и философия вырастают из разных мироотношенческих модальностей, а потому непосредственно несопоставимы и несоизмеримы. Специфика религиозной философии состоит, согласно позиции автора статьи, в том, что она есть преимущественно философия, но ставящая и решающая сугубо философские (то есть мировоззренческо-мироотношенческие) проблемы с опорой на религиозную догматику. Утверждается, что та или иная конкретная религиозная философия может быть в большей или в меньшей степени зависима от религиозной догматики. Но свободной от неё она не бывает.

Ключевые слова: религия, теология, философия, философия религии, религиозная философия, мироотношенческая модальность.

Институт философии,
политологии и
религиоведения КН МОН
РК, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
А.А. Хамидов, smiriti@list.ru

Ссылка на данную статью:
Хамидов А.А. Феномен
религиозной философии.
Статья вторая. Теология,
философия религии и
религиозная философия
// Адам әлемі. – 2021.
– № 3 (89). – С. 154-165.

Это исследование проводилось в рамках финансирования КН МОН РК (Грант AP08855962 «Современная исламская философия как новое гуманитарное знание: дискурс и прaxis»)

Діни философия феномені.

Екінші бап. Теология, дін философиясы және діни философия

Аннотация. Мақалада дін, теология, философия сияқты құбылыстар және діни философия салыстырылады. Діннің, теологияның және философияның әлемге деген көзқарастың әр түрлі модальдылығынан өсетіндігі, сондықтан оларды тікелей салыстыруға болмайтындығы және салыстыруға келмейтіндігі көрсетілген. Діни философияның ерекшелігі, мақала авторының ұстанымына сәйкес, ол негізінен философия болып табылады, бірақ ол діни догмаларға негізделген таза философиялық (яғни дүниетаным мен көзқарас) мәселелерді тудырады және шешеді. Белгілі бір діни философия діни догмаларға азды-көпті тәуелді болуы мүмкін деген пікір бар. Бірақ ол одан ешқашан бос болмайды.

Түйін сөздер: дін, теология, философия, дін философиясы, діни философия, дүниетанымдық модальділік.

Phenomenon of Religious Philosophy.

Article two. Theology, Philosophy of Religion and Religious Philosophy

Abstract. The article compares such phenomena as religion, theology, philosophy and religious philosophy. It is shown that religion, theology and philosophy grow out of different world-attitude

* Статью первую см. в журнале: Адам әлемі, 2021. - №2 (88). - С. 132-142.

modalities, and therefore are directly incomparable and incommensurable. The specificity of religious philosophy, according to the position of the author of the article, is that it is primarily philosophy, but it poses and solves purely philosophical (that is, worldview and attitude) problems based on religious dogma. It is argued that a particular religious philosophy may be more or less dependent on religious dogma. But it is never free from it.

Keywords: religion, theology, philosophy, philosophy of religion, religious philosophy, world-attitude modality.

Введение

В первой статье был проанализирован феномен религии. Было выяснено, что она как социокультурный феномен вырастает из развитой религарной мироотношенческой модальности. Но в теистических религиях (а на сегодня это – ставшие мировыми религиями, т. е. христианство и ислам – вырабатывается такая форма духовного производства, как теология, центральной проблемой которой является учение о Боге, как он представлен в соответствующей религии. На одном из этапов истории сформировался такой феномен, как *религиозная философия*. Возникает вопрос: как соотносится этот феномен с религией, теологией и собственно философией. Ответом на данный вопрос и является настоящая статья.

Методология исследования

В статье применена диалектическая методология. В частности, применены принцип целостности, принцип конкретности, принцип культуро-историзма и некоторые другие. Применены метод компарации, а также предложенный М. М. Бахтиным принцип вне-находимости.

1. Религия и теология

Религия как социокультурный феномен вырастает из религарной мироотношенческой модальности. По своей сути в своей целостности она и есть социокультурно оформленная и развитая данная модальность. Первые примитивные религии, как правило, родоплеменные. Как правило, они политеистические, в которых их пантеон социоморфен, т. е.

представляет собой спроецированную на некий трансцендентный фон патриархальную общину. Таковыми были и пантеоны многих постархаических религий – древнегреческой, древнеиндийской и других. В Индии, например, с древних времён до сего времени большинством населения исповедуется индуизм (название ввели британцы в конце XVIII – начале XIX вв.), который сам представляет собой группу местных религий. Ведущее место в нём занимает культ Тримурти (на санскрите trimūrti – «три формы», или «три образа»), представляющий единство трёх высших богов – Брахмы, Вишну и Шивы. Индуизм тесно связан с ведической традицией: в нём почитается идея «Упанишад» о сочетании Брахмана, дислоцированного в не проявленном измерении Универсума, и Атмана, дислоцированного в проявленном измерении последнего. Воплощением Тримурти считается священный слог Ом:

В начале второго тысячелетия на территории Ближнего Востока на базе иудаизма (генотеистической религии) сформировались монотеистические религии – сначала христианство, а позже и ислам. Формальным основателем первого считается Йешуа из Назарета (на иврите: Нацрат), проповедовавший ряд этических максим и императивов. В своих проповедях он апеллировал к некоему Отцу Небесному. Содержание его проповедей не было отклонением от иудаизма, но лишь имело мягкую форму последнего.

Христианство и ислам – не просто теистические, но *монотеистические* религии. А вот в середине I тысячелетия до н. э. в Индии возникла *не-теистическая* религия – буддизм. Её основателем стал Сиддхартха Гаутама, получивший титул «Будда Шакьямуни» (624 – 543 (544) гг. до н. э.). Как и Иешуа, он учил этически-космическим нормам и императивам. Он провозгласил «Четыре благородных истины» (на санскрите – *catvāri ārya satyāni*) и «Восьмеричный путь» (на санскрите – *aṣṭāṅgika-mārga*) освобождения (мокша) от круга сансары и действия закона кармы и тем самым достижения нирваны (на санскрите – *nirvāṇa*). Хотя буддизм отнесён к *дършанам* группы *настика*, то есть не признающих авторитет Вед, он, тем не менее, имеет общее с ними: нирвана и особенно паринирвана – это выход за пределы проявленного мира в мир непроявленный. Впоследствии буддизм разделился на два относительно самостоятельных направления – на религию с её культом и другими атрибутами и на философию.

С христианством дело обстояло несколько иначе. Прежде всего необходимо отметить, что фарисей Савл, сначала бывший яростным гонителем и преследователем последователей учения Иешуа, а впоследствии – скорее всего, по заданию Синедриона – сменивший имя на «Павел», объявил себя ревностным последователем учения Иешуа и стал его проповедовать в изменённой форме. Он самозванно узурпировал себе звание апостола (он не был непосредственным учеником Иешуа) и провозгласил *слепую, нерerefлектированную* веру (в смысле *faith-веры*) выше разума и знания¹⁾ как приличествующий христианину способ отношения к миру. Христианство и ислам со временем превратились в мировые религии, приобрели институционализацию и т. д. Эти религии, как и иудаизм, базировались на *пассивной* форме *антропоцентризма*. Если активный антропоцентризм является, так сказать, феноменом экстравертированным, то

есть таким, посредством которого человек-человечество самоутверждается, отыгрываясь на покорении-разрушении внешней Природы, то пассивный антропоцентризм самоутверждается иначе. «Пассивный антропоцентризм, – пишет Г.С. Батищев, – утверждает себя в форме *инакоцентризма*, в частности – *теоцентризма*. Это – своемерное признание Высших Сфер, включённое *внутри* той же *самой* самозамкнутой жизни, того же *самого* ограниченного кругозора. Такова *потребительская* религиозность: она не зовёт человека преодолевать своё несовершенство и слепоту, не обяывает его преобразовывать своё бытие во всех сторонах. Она включается в ограниченное бытие и ставится рядом с прочими его сторонами как пристройка, как придаток, как их санкция, “священный” инструмент и облачение» [1, с. 407, прав. стбц]²⁾.

Появившиеся после смерти Иешуа «Евангелия» (из которых потом были объявленными каноническими всего четыре), послания апостолов и другие документы породили у паствы непонимание некоторых «истин» новой религии (сотворение мира Богом из ничего, непорочное зачатие Иешуа, его воскресение из мёртвых и т. п.). Так возникла потребность, а из неё – необходимость *рационального* (хотя бы на уровне рассудка) их разъяснения, истолкования. Удовлетворение данной потребности породило особую деятельность католических иерархов, получившую название *теологии*. Понятие «теология» происходит от греческих слов *θεός* – «бог» и *λόγος* – «слово», «учение». Теология есть разработка доктрин, прежде всего, о Боге, его соотношении с Миром и Человеком *на основе* так называемых священных текстов, которые воспринимаются как божественное откровение. Если религия вырастает из *религарной* мироотношенческой модальности, то теология является разновидностью *знания* и потому вырастает из *когнитивной* мироотношенческой модальности. Свою аргументацию теология черпает

из своеобразно (тенденциозно) истолкованной наличной науки или (и) философии, которая является *рефлексивной* мироотношенческой модальностью. «Хотя теология, – пишет С.С. Аверинцев, – не может обойтись без философского понятийного аппарата..., она по сути своей отлична от философии, в т<ом> ч<исле> и от религиозной философии. В пределах теологии как таковой философское мышление подчинено гетерономным основаниям; разуму отводится служебная герменевтическая (истолковательская) роль, он только принимает и разъясняет слово Божие. Теология авторитарна; в этом смысле она отлична от всякой автономной мысли, в т<ом> ч<исле> философии» [2, с. 32, прав. стбц]. «Теология, – отмечает Н. А. Бердяев, – не есть откровение, она есть вполне человеческое, а не божественное» [3, с. 231]. «Вся теология учителей церкви, – добавляет он, – заключала в себе огромную долю философии» [3, с. 231].

Одной из важных проблем христианской теологии является проблема доказательства бытия Бога и его атрибутов. В истории католичества предлагались разные доказательства. Так, Ансельм Кентерберийский (1033 – 1109) представил так называемое онтологическое доказательство (см.: [4, с. 128 – 130]), а Фома Аквинский (ок. 1225 – 1274) считает, что «существование Бога может быть доказано пятью путями» [5, с. 25]³⁾. Что касается второго аспекта, то в католичестве сложилось две традиции – катафатическая, приписывающая Богу всевозможные положительные атрибуты, и апофатическая, утверждающая, что его атрибуты не могут быть постигнуты человеческим разумом. Ещё одной особенностью западного христианства было то, что в нём существовало два типа теологии – 1) теология *воли* и 2) теология *разума*. Создателем первого был Аврелий Августин, создателем второго – Фома Аквинский. Согласно первому типу, главное в Боге – его воля, согласно второму – разум. Не останавливаясь конкретно на их особенностях, отметим лишь

следующее, а именно истолкование в них соотношения *естественного* и *сверхъестественного* (чуда). Согласно теологии воли, весь мир есть чудо, ибо Бог мог и не сотворить Мир и человека, но он всё это совершил по своей доброй свободной воле. Согласно же теологии разума, картина выглядит иначе. Фома Аквинский, приспособлявая философию Аристотеля к католической теологии, заимствовал у последнего и понятие *природы*: согласно Аристотелю, каждому феномену присуща своя природа, в соответствии с которой он и действует. Поэтому, если, скажем, ангел или демон вмешивается в дела человеческие, то это никакое не чудо: просто он действует соответственно своей природе. Чудом будет лишь то, если Бог сам, *минуя* ангельскую и демонскую иерархии, что-то меняет в жизни человека и общества.

2. Феномен философии религии

Прежде всего следует дать характеристику философии как феномену культуры. В отличие о религии и от теологии философия вырастает из иной мироотношенческой модальности. Как правильно отметил А.Н. Чанышев, «философию... легче, лучше и правильнее можно определить через мировоззрение...» [6, с. 6] «Что такое мировоззрение? – спрашивает А. Швейцер и отвечает: – Совокупность волнующих общество и человека мыслей о сущности окружающего мира, о положении и назначении человечества и человека в нём» [7, с. 71]. Стало быть, содержанием мировоззрения являются, в первую очередь, 1) Мир как таковой, то есть Мир как некое *целое*, 2) Человек в Мире, также как *целое*, то есть в своей сущности и 3) способ бытия Человека в Мире, то есть их взаимоотношение. Стало быть, в мировоззрении, как отмечает С.Л. Рубинштейн, «стой т вопрос не только о человеке во взаимоотношении с миром, но и о мире в соотношении с человеком как *объективном* отношении» [8, с. 7].

Из какой мироотношенческой модальности вырастает мировоззрение? От-

вет – из *рефлексивной*. Оно существует у всех без исключения человеческих общностей, даже у самых примитивных. Оно формируется стихийно, и люди, руководствуясь им, даже не замечают его, не подозревают о его существовании. Оно у них никогда не становится предметом специального внимания. Иначе дело обстоит с философией. Как формируется философия? К. Маркс считал, что «философия сначала вырабатывается в пределах религиозной формы сознания и этим, с одной стороны, уничтожает религию как таковую, а с другой стороны, по своему положительному содержанию сама движется ещё только в этой идеализированной, переведённой на язык мыслей религиозной сфере» [9, с. 23]⁴⁾. И согласно П.А. Флоренскому, «религия есть материнское лоно философии» [10, с. 99]⁵⁾.

С этими суждениями согласиться нельзя. Религия вырастает из религарной мироотношенческой модальности. Стало быть, философия не может зародиться в недрах религии. Она может лишь использовать материал религии или (и) мифологии в своих построениях, но не более. Она тоже вырастает из рефлексивной мироотношенческой модальности. Но не из всякой, а из предельно развитой. Настолько развитой, что она становится *критической*. А это значит, что она делает своим предметом *всё* мироотношенческие модальности, в том числе и себя самоё. Философию поэтому можно назвать, используя выражение А. Швейцера «мыслящим мировоззрением». Однако рефлексивная модальность достигает критической формы не всегда и не везде. Стало быть, философия – редкий феномен. Она первоначально возникла в трёх культурных ареалах планеты: на Востоке – в Древней Индии и в Древнем Китае, на Западе – в Древней Греции (Элладе). Время её возникновения К. Т. Ясперс называл осевым временем. Древнекитайская и древнеиндийская философии на протяжении очень многих столетий не выходили за пределы своих культурных регионов. На За-

паде же возникшая в Элладе философия проникла сначала в Древний Рим, а затем распространилась по всей Западной Европе, а ещё позже появилась в Америке и в России. Ответ на вопрос о причинах того, что философия самозародилась только в указанных регионах, мы оставляем вне данной статьи (тем более, что сколько-нибудь релевантного ответа на него нет и доселе). У всех остальных народов на всех ступенях исторического процесса существовало своё, этнически или культурно окрашенное мировоззрение, формировались и обращались подчас глубокие философемы, но философия как таковая не появлялась.

Итак, философия вырастает из мироотношенческой модальности, именуемой *рефлексией*. К.Г. Маркс писал: «Отношение философской системы к миру есть отношение рефлексии» [11, с. 210]. Судя по всему, рефлексивная модальность в Древней Индии, в Древнем Китае и в Древней Греции обладала повышенной интенсивностью, тогда как в других регионах планеты она существовала лишь в эмбриональном состоянии. Философия с самого начала делает своим предметом *то же*, что составляет предмет и мировоззрения. Но в отличие от мировоззрения, которое формируется стихийно и в этом смысле не имеет своего конкретного субъекта, философия не является без-субъектным феноменом. Она возникает и действует не как анонимно-коллективное действие, но как *конкретно-индивидуальное* занятие. Философствование осуществляется индивидом-философом на *рациональном* уровне. Именно поэтому оно является *критической* рефлексией. Философия имеет дело с мироотношением через посредство рефлексии над наличным мировоззрением. Вот почему философию можно назвать *мыслящим* мировоззрением. В философии *содержание* мировоззрения артикулируется и становится предметом её работы. Так возникает *специфически философская* тематика и проблематика, в том числе и так называемые «вечные вопросы».

Конечно, специальная работа в мировоззренческо-мироотношенческой тематике и проблематике, с одной стороны, и индивидуальный характер этой работы, с другой стороны, провоцирует и порождает различия в характере осмысления философской тематики, оказывает влияние на способы постановки и решения проблем отдельными философами (а в западной метакультурной парадигме, как известно, каждый значительный философ по-своему уникален в данном аспекте) или философскими направлениями и школами. «Первой основой философского исследования является смелый свободный дух» [12, с. 92]⁶. И уже самый беглый взгляд на философию (по крайней мере, западную) в её истории и в современном состоянии показывает, что в составе духовной формации человечества она изначально лишена «всякого единства, представляясь в виде множества отдельных систем, не признающих друг друга...» [13, с. 17]. И. Кант объясняет данную ситуацию так: «Всякий философский мыслитель строит своё собственное здание (*Werk*), так сказать, на развалинах предыдущего, но и оно никогда не достигает такого состояния, чтобы стать прочным во всех своих частях» [14, с. 333]. Конечно, философский плюрализм и взаимный нигилизм и даже антагонизм философских систем – *differentia specifica* западноевропейской и далее – американской философии. В восточной же философии, особенно в древнекитайской, ничего подобного нет.

А теперь перейдём к философии религии. Это один из разделов философии как конкретной целостности. Она также является формой рефлексивной мироотношенческой модальности. Вообще говоря, в философии нет ни одного раздела, который не был бы формой проявления данной модальности. Даже история философии отнюдь не является формой науки (то есть когнитивной мироотношенческой модальности), но всецело является обнаружением и работой рефлексивной модальности. Гегель

писал в 1800 г., что «философия кончается там, где начинается религия...» [15, с. 198]. Как это следует понимать? Обратимся к другим высказываниям Гегеля. В «Философии права» (первое издание в 1820 г.) он пишет: «В религии божественное ощущается в форме своей вечности; оно существует в мире как действительный дух. В этом отношении философия относится к церкви как духовная религия. Её предмет – истинное в форме своей вечности» [16, с. 383]. В «Лекциях по философии религии» он пишет, что «только религия есть абсолютно истинное знание» [17, с. 273]. Он, однако, оговаривается в том смысле, что «именно религия есть истинное содержание, но только в форме представления...» [17, с. 324]. Приведём ещё слова из «Энциклопедии философских наук»: «Религия есть та форма сознания, в которой истина доступна всем людям, какова бы ни была степень их образования; научное же познание истины есть особая форма её осознания, работу над которой готовы брать на себя лишь немногие» [18, с. 65].

Отличается ли принципиально суждение Гегеля 1800 г. от его последующих суждений относительно соотношения религии и философии? Может показаться, что да. Продолжим цитату из 1800 г.: «ибо философия есть мышление, следовательно, знает, с одной стороны, противоположность не-мышления, с другой – мыслящего и мыслимого. Её задача – выявлять во всём конечном бесконечность и требовать усовершенствования конечного посредством разума и особенно познавать заблуждения, совершённые её собственным бесконечным, и тем самым полагать истинное бесконечное за пределы своей сферы» [15, с. 198]. Данное положение Гегеля можно объяснить ещё не сложившейся окончательно его собственной философской позицией. Ведь ещё четыре года назад он совсем в духе Шеллинга заявлял: «Философия духа – это эстетическая философия» [19, с. 212]. Но будущая позиция Гегеля тут уже просматривается.

Но положение Гегеля о том, что философия кончается там, где начинается религия, взятое как таковое, следует принять. Как и обратное ему: религия кончается там, где начинается философия. Ведь они вырастают из разных мироотношенческих модальностей. И, хотя каждая такая модальность содержит в себе элементы всех других модальностей, всё же ни одна из них нередуцируема ни к какой другой и незаменима никакой другой. У рефлексивной мироотношенческой модальности имеется то преимущество, что она возвышается над остальными модальностями и делает их своим предметом. Но не наоборот. Поэтому есть философия искусства, но нет философии как полноценного предмета искусства, есть философия науки, но нет науки философии, и т. д. Даже история философии – это не форма науки, а раздел философии. Религия поэтому есть один из предметов философии. Как отмечает и Гегель, «философия делает религию предметом своего рассмотрения...» [17, с. 219] Последняя для неё – специфическая мироотношенческая модальность. Философия религии, согласно современным авторам, рассматривает религию «как самостоятельную область наряду с моралью или искусством) культуры, стремится постичь сущность, истину и смысл религии, разрабатывая с этой целью “теорию религии”» [20, с. 232, лев. стбц].

3. Религиозная философия как специфическая форма философии

С. Н. Булгаков писал: «Возможна ли и в каком смысле возможна *религиозная философия*? Совместим ли догматизм религии с священнейшим достоянием философствования, его *свободой и исканием* истины, с его правилом – во всём сомневаться, всё испытывать во всём видеть не догмат, а лишь проблему, предмет критического исследования? Где же здесь место философскому исканию, если истина уже дана в виде догмата – мифа? Где место свободе исследования, если для него руководящей

нормой является верность догмату? Где место критике, если царствует догматика? Таковы предубеждения против религиозной философии, благодаря которым и самый вопрос о *возможности* религиозной философии, или, что то же, философской догматики, чаще всего разрешается отрицательно...» [21, с. 69] После прочтения данного фрагмента может создаться впечатление, что автор тут же заявит о невозможности религиозной философии. Этого, однако, на следующих страницах цитируемой работы мы не встретим. Почему? Да потому, что сам он – религиозный философ.

Последуем за его логикой. Булгаков проводит чёткое разграничение между религией и философией. И первая для него выше второй. «Конечно, – пишет он, – для философии религия должна казаться ниже её, как не-философия, но эта, так сказать, профессиональная оценка ничего не изменяет в иерархическом положении религии, которая имеет дело со всем человеком, а не с одной только его стороной, и есть жизненное отношение к божественному миру, а не одно только мышление о нём» [21, с. 77]. Свободной от религии философии не существует. На той же позиции стоит и Н.А. Бердяев (см.: [22, с. 23]). Главным персонажем религии является Бог. Булгаков пишет: «Философски Бог непременно определяется и доказывается на основании системы, её строения, её развития. “Доказательства” бытия Божия, какими бы они ни были, все от философии и лишь по недоразумению попадают в догматическое богословие, для которого Бог дан и находится выше или вне доказательств...» [21, с. 69] Следовательно, теология (богословие) в своих построениях исходит не из религии, а из философии. Но для теологии Бог должен быть *данностью*. Иное дело – философия. «Для философии, – пишет Булгаков, – *Бог есть проблема*, как и всё для неё есть и должно быть проблемой. В своём принципиальном проблематизме она свободна от *данности* Бога, от какого бы то ни было чисто религиоз-

ного опыта, она исследует, сомневается, вопрошает: *dubito, cogito, deduco!*» [21, с. 70].

Согласно С.Н. Булгакову, «всякая подлинная философия мифична и постольку религиозна, и потому невозможна иррелигиозная, "независимая", "чистая" философия. И потому возможна религиозная философия» [21, с. 77]. Религиозную философию Булгаков называет «вольным художеством на религиозные мотивы» (см. [21, с. 81]), «философским творчеством на религиозные темы...» (см.: [21, с. 82]), а также «критическим догматизмом» (см.: [21, с. 82]). Тем не менее, согласно ему, «и религиозная философия требует свободы исследования, а следовательно, и теоретического сомнения совершенно в такой же степени, как и всякая иная философия; на её стороне имеется при этом даже преимущество остроты критического зрения, потому что она сознаёт свою религиозную обусловленность и знает её опасные стороны» [21, с. 79]. Свобода религиозной философии, согласно Булгакову, выражается в том, что существуют разные её системы (см.: [21, с. 79]).

В характеристике феномена религиозной философии С. Н. Булгаковым многое правильно. То, что невозможно принять, это трактовка им соотношения религии и философии. Согласно ему, получается, что всякая философия по своей сути является религиозной, что собственно философия есть своеобразная недо-религия, а религиозная философия выше неё, ибо якобы ставит и решает религиозные проблемы философским способом. На деле религиозная философия – это всё-таки философия, то есть феномен, базирующийся на рефлексивной мироотношенческой модальности. Это философия, ставящая и решающая собственно философские проблемы, но в той или иной степени опирающаяся на догматы религии. В этом смысле она не является всецело свободной. Она пытается в себе соединить рефлексивную и религиарную мироотношенческие модальности.

Не только религиозная философия может оперировать понятием Бога, и это подтверждает история западноевропейской философии начиная эпохой Ренессанса. Но само по себе оперирование философией понятием Бога ещё не делает её религиозной. Ведь, как отмечает Н.А. Бердяев: «Между Богом философов и Богом Авраама, Исаака и Иакова всегда было не только различие, но и конфликт» [3, с. 232]. Вот, к примеру, известный материалист П.А. Гольбах пишет, что Бог – это «необходимая и невидимая причина, приводящая в действие природу, в которой всё совершается согласно необходимому и неизменным законам» [23, с. 352; см. также с. 368]. Булгаков прав, что существуют различные религиозные философии. При этом они бывают более или менее зависимы от религии и её догматов. Так, религиозная философия Н.А. Бердяева менее зависима от них, чем религиозная философия С.Н. Булгакова. Приведём пример из философии Бердяева. Он очень высоко ценил Я. Бёме, считая его одним из своих философских и духовных учителей. Бёме различал Grund (Основание) и Ungrund (Бездна; в философском смысле – Безсознательность). Тем не менее, категорию Ungrund Бердяев трактует иначе. Он пишет: «Я истолковываю Ungrund Бёме как первичную добытийственную свободу. Но у Бёме она в Боге, как Его тёмное начало, у меня же вне Бога. Это относится лишь к Gott, а не Gottheit, ибо о невыразимом Gottheit ничего нельзя мыслить» [24, с. 101]. «...У Бёме, – поясняет он, – Ungrund, т[о] е[сть], по моему толкованию, первичная свобода, находится в Боге, у меня же вне Бога. Первичная свобода вкоренена в ничто, в меоне» [24, с. 176]. Кроме того, у одного и того же философа могут иметься сочинения как религиозно-философского, так и просто философского характера. К примеру, русский философ В.С. Соловьёв считается религиозным философом. Его «Чтения о Богочеловечестве» действительно подпадают под понятие религиозной философии. Но его «Критика отвлечённых начал»

или «Кризис западной философии» вряд ли можно подвести под него.

* * *

Из учения Сиддхартхи Гаутамы выросли, с одной стороны, не-теистическая мировая религия, с другой стороны, – оригинальная буддийская философия, представленная разными школами и такими философами мирового значения, как, например, Васубандху, Дигнага, Нагарджуна, Чандракирти, Рамануджа и др. На почве буддизма, разумеется, не могла вырасти теология, но и буддийскую философию нельзя назвать религиозной. Религиозная философия могла вырасти лишь на почве теистической религии. Теология имеется и в иудаизме (генотеистической религии); одним из выдающихся её представителей является рабби Моше бен Маймон (Рамбаль). Одно из его основных сочинений переведено на русский язык (см. [25]).

Обратимся к арабо-мусульманской философии. В её классический период (VIII – XV вв.) существовало пять основных направлений и школ: калам, арабоязычный перипатетизм (фальсафа), исмаилизм, ишракизм и суфизм. Как отмечает А.В. Смирнов: «За исключением арабоязычного перипатетизма, ни один из этих терминов не обозначает только философское течение» [26, с. 155, прав. стбц]. Выдающимся представителем классической арабо-мусульманской философии был Аль-Газали. Он был и теологом, и религиозным философом, и просто философом, но не писавшим специально философских сочинений. Его философская культура проявлялась в его глубокой эрудиции, знании греческих философов и всех современных ему арабо-мусульманских философов, в логике критики и аргументации. Основное острие критики он направлял на фальсафу и её представителей-файласуфов⁷. На эту критику ответил Ибн Рушд (см.: [27]).

Представителями фальсафы были аль-Киндй, аль-Фараби, Ибн Сина, Ибн

Баджжа, Ибн Туфайль, Ибн Рушд и др. Ибн Сина, подобно Аристотелю, был не только философом, но и естественником, врачом, автором знаменитого трактата «Книга исцеления» («Китаб аш-Шифа»). Представители фальсафы не были религиозными философами, хотя имя Аллаха (часто под другими названиями) фигурирует в их сочинениях. Фальсафа находилась в особом положении в раннесредневековой арабской культуре. Она была *только* философией, чего нельзя сказать об иных направлениях и школах арабо-мусульманской мысли данного периода. Фальсафа, к тому же, была более свободной по отношению к религии и теологии. Как отмечает Г.Б. Шаймухамбетов, «философия (*именно фальсафа...*) и теология сосуществовали параллельно, притом философы-профессионалы сознательно отмежевывались от теологов и нередко сами были учёными, естествоиспытателями» [28, с. 64; курсив мой. - А.Х.], как, например, Ибн Сина. Для представителей фальсафы характерен рационализм, который они переняли от изучаемых и комментируемых ими греческих философов и в первую очередь, конечно, от Аристотеля. То, что не согласовывалось с требованиями разума, то ими и не принималось в Коране, в частности, *идея креационизма*.

И если аль-Киндй ещё ставил теологию выше философии, то аль-Фараби фактически перевернул это отношение. «Определение философии и сущность её, – пишет он, – в том, что она есть наука о сущем как таковом» [29, с. 42]. Сущее же организовано по принципу иерархии. А на вершине этой иерархии находится «Первый Единный», а в ещё большей степени – Перводвигатель Аристотеля (см.: [30, с. 174]). Это тот, отмечает аль-Фараби, кто «есть Аллах...» [30, с. 175]⁸ Стало быть, имя «Аллах» здесь не более чем религиозный ярлык для философской категории. Таким образом, можно заключить, что аль-Фараби, этот обарабившийся тюрк, был *наиболее свободным* мыслителем своего времени в ара-

бо-мусульманском мире. Единственной зависимостью, в которой он находился, была зависимость от древнегреческой философии и, главным образом, от Аристотеля, этого «Гегеля античности».

Завершением классической арабо-мусульманской философии является философия Ибн Хальдūна (1332 – 1406). Он не был представителем фальсафы, но и не был представителем религиозной исламской философии. Он был историком, написал огромный исторический труд, «Введение» к которому – «Муқаддима») претендует на статус сочинения по философии истории⁹⁾. Деятельностью Ибн Хальдūна завершается классический период арабо-мусульманской философии.

Заключение

Анализ, проведённый в данной и в предыдущей статьях, показали, что религия как целостный социокультурный феномен вырастает из религарной мироотношенческой модальности. Этим она отличается от теологии, вырастающей из когнитивной мироотношенческой модальности и от философии, представляющей собой развитую до состояния критичности рефлексивную мироотношенческую модальность. Данным положением опровергается концепция Г. В. Ф. Гегеля (и аналогичных ей), согласно которой все мироотношенческие модальности суть модификации когнитивной модальности. Поскольку каждая религиозная философия обладает собственными особенностями, обусловленными не только тем, с какой религией она соотносится, то для её анализа требуется тщательно продуманная методология.

Литература

- 1 Батищев, Г. С. Тезисы не к Фейербаху // Он же. Избранные произведения. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2015. – С. 400 – 425.
- 2 Аверинцев, С. С. Теология // Новая философская энциклопедия. – В 4-х т. – Т. IV. – М.: Мысль, 2001. – С. 32 – 33.

- 3 Бердяев, Н. А. Я и мир объектов. Опыт философии одиночества и общения // Он же. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – С. 229 – 316.

- 4 Ансельм Кентерберийский. Прослогион // Он же. Сочинения. – М.: Канон, 1995. – С. 123 – 165.

- 5 Фома Аквинский. Сумма Теологии. – Часть I. Вопросы 1 – 43. – Киев Эльга; Ника-Центр; М.: Элькор-МК, 2002. – 560 с.

- 6 Чанышев, А.Н. Начало философии. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 184 с.

- 7 Швейцер, А. Упадок и возрождение культуры. Философия культуры. Часть первая // Он же. Благоговение перед жизнью. – М.: Прогресс, 1992. – С. 41 – 79.

- 8 Рубинштейн, С.Л. Человек и мир. – М.: Наука, 1997. – 191 с.

- 9 Маркс, К. Теории прибавочной стоимости. (IV том «Капитала»). – Ч. 1 (главы I – VII) // Маркс К. & Энгельс Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. – [В 50-ти т.] – Т. 26. Ч. I. – М.: Политиздат, 1962. – 476 с.

- 10 Флоренский, П.А. Собрание сочинений. Философия культа. (Опыт православной теодицеи). – М.: Мысль, 2004. – 686 с.

- 11 Маркс, К. Различие между натурфилософией Демокрита и натурфилософией Эпикура. С приложением // Маркс, К., Энгельс, Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. [В 50-ти т.] – Т. 40. – М.: Политиздат, 1975. – С. 147 – 233.

- 12 Маркс, К. Тетради по эпикурейской философии // Маркс, К., Энгельс, Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. – [В 50-ти т.] – Т. 40. – М.: Политиздат, 1975. – С. 21 – 140.

- 13 Соловьёв, В.С. Несколько слов о настоящей задаче философии. (Сказано на философском диспуте в С.-Петербургском университете 24 ноября) // Он же. Сочинения. – В 2-х т. – Т. 1. Философская публицистика. – М.: Правда, 1989. – С. 15 – 18.

- 14 Кант, И. 1800. Логика. Пособие к лекциям. 1800 // Он же. Трактаты и письма. – М.: Наука, 1980. – С. 319 – 442.

- 15 Гегель, Г.В.Ф. Фрагмент системы 1800 // Он же. Философия религии. – В 2-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1975. – С. 195 – 202.

- 16 Гегель, Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 526 с.

- 17 Гегель, Г.В.Ф. Лекции по философии религии // Он же. Философия религии. – В 2-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1975. – С. 203 – 530.

- 18 Гегель, Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – [В 3-х т.] – Т. 1. Наука логики. – М.: Мысль, 1994. – 452 с.

- 19 Гегель, Г.В.Ф. Первая программа системы немецкого идеализма // Он же. Работы разных лет. – В 2-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1970. – С. 211 – 213.

20 Гараджа, В.И., Митрохин, Л. Н. Философия религии //Новая философская энциклопедия. – В 4-х т. – Т. IV. Т – Я. – М.: Мысль, 2001. – С. 230. Прав. стбц – 235. Лев. стбц.

21 Булгаков, С.Н. Свет невечерний. Созерцания и умозрения. – М.: Республика, 1994. – 415 с.

22 Бердяев, Н. А. Философия свободного духа. Проблематика и апология христианства // Он же. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – С. 13 – 228.

23 Гольбах, П.А. Система природы, или О законах мира физического и мира духовного //Он же. Избранные произведения. – В 2-х т. – Т. 1. М.: Мысль, 1963. – С. 51 – 711.

24 Бердяев, Н.А. Самопознание. (Опыт философской автобиографии) //Он же. Самопознание. (Опыт философской автобиографии). – М.: «Книга», 1991. – С. 3 – 350.

25 Маймон, Моше бен (Маймонид). Путеводитель растерянных. – Иерусалим: Маханам; М.: Гешарим, 2010. – 566 с.

26 Смирнов, А.В. Арабо-мусульманская философия [часть статьи] //Новая философская энциклопедия. – В 4-х т. – Т. I. А – Д. – М.: Мысль, 2000. – С. 155. Прав. стбц – 159. Лев. стбц.

27 Аверроэс (Ибн Рушд). Опровержение опровержения. – Киев: «УЦИММ-Пресс»; СПб.: «Алетейя», 1999. – 687 с.

28 Шаймухамбетова, Г.Б. К характеристике онтологических и гносеологических оснований рационализма восточных перипатетиков (на примере аль-Фараби) //Рационалистическая традиция и современность. Ближний и Средний Восток. – М.: Наука, 1990. – С. 63 – 99.

29 Аль-Фараби. Об общности взглядов двух философов – Божественного Платона и Аристотеля //Он же. Философские трактаты. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1972. – С. 39 – 104.

30 Аль-Фараби. Слово о классификации наук //Он же. Философские трактаты. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1972. – С. 105 – 192.

31. Газали, Абу Хамид аль. Крушение позиций философов. – М.: Изд. Дом «Ансар», 2007. – 277 с.

32 Ибн Хальдун. Введение (ал-Мукаддима) //Историко-философский ежегодник 2007. – М.: Наука, 2008. – С. 187 – 217.

33 Марх, К. Zur Kritik der politischen Ökonomie. (Manuskript 1861 – 1863). – Тl. 2 // Марх, К., Engels F. Gesamtausgabe (MEGA). – II Abt. «Das Kapital» und Vorarbeiten. – Bd. 3. Text. – Тl. 3. – Berlin: Dietz Verlag, 1977. – С. 330 – 668.

Transliteration

1 Batishchev, G. S. Tezisy ne k Feyerbakhу //On zhe. Izbrannyye proizvedeniya. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2015. – S. 400 – 425.

2 Averintsev, S. S. Teologiya //Novaya filosofskaya entsiklopediya. – V 4-kh t. – Т. IV. – М.: Mysl, 2001. – С. 32 – 33.

3 Berdyayev, N. A. Ya i mir obyektov. Opyt filosofii odinochestva i obshcheniya //On zhe. Filosofiya svobodnogo dukha. – М.: Respublika, 1994. – S. 229 – 316.

4 Anselm Kenterberyskiy. Proslogion //On zhe. Sochineniya. – М.: Kanon, 1995. – S. 123 – 165.

5 Foma Akvinskiy. Summa Teologii. – Chast I. Voprosy 1 – 43. – Kiyev Elga; Nika-Tsentr; M.: Elkor-MK. 2002. – 560 s.

6 Chanyshev, A. N. Nachalo filosofii. – М.: Izd-vo MGU, 1982. – 184 s.

7 Shveytser, A. Upadok i vozrozhdeniye kultury. Filosofiya kultury. Chast pervaya // On zhe. Blagogoveniye pered zhiznyu. – М.: Progress. 1992. – S. 41 – 79.

8 Rubinshteyn, S. L. Chelovek i mir. – М.: Nauka, 1997. – 191 s.

9 Marks, K. Teorii pribavochnoy stoimosti. (IV tom «Kapitala»). – Ch. 1 (glavy I – VII) //Marks K., Engels F. Sochineniya. – Izd. 2-e. – [V 50-ti t.] – Т. 26. Ch. I. – М.: Politizdat, 1962. – 476 s.

10 Florenskiy, P. A. Sobraniye sochineniy. Filosofiya kulta. (Opyt pravoslavnoy teoditsei). – М.: Mysl, 2004. – 686 s.

11 Marks, K. Razlichiyе mezhdu naturfilosofiyey Demokrita i naturfilosofiyey Epikura. S prilozheniyem //Marks K., Engels, F. Sochineniya. – Izd. 2-e. [V 50-ti t.] – Т. 40. – М.: Politizdat, 1975. – S. 147 – 233.

12 Marks, K. Tetradi po epikureyskoy filosofii //Marks. K., Engels, F. Sochineniya. – Izd. 2-e. – [V 50-ti t.] – Т. 40. – М.: Politizdat, 1975. – S. 21 – 140.

13 Solovyev, V. S. Neskolko slov o nastoyashchey zadache filosofii. (Skazano na filosofskom dispute v S.-Peterburgskom universitete 24 noyabrya) //On zhe. Sochineniya. – V 2-kh t. – Т. 1. Filosofskaya publitsistika. – М.: Pravda, 1989. – S. 15 – 18.

14 Kant, I. 1980. Logika. Posobiye k lektsiyam. 1800 //On zhe. Traktaty i pisma. – М.: Nauka, 1980. – S. 319 – 442.

15 Gegel, G. V. F. Fragment sistemy 1800 // On zhe. Filosofiya religii. – V 2-kh t. – Т. 1. – М.: Mysl, 1975. – S. 195 – 202.

16 Gegel, G. V. F. Filosofiya prava. – М.: Mysl, 1990. – 526 s.

17 Gegel, G. V. F. Lektzii po filosofii religii // On zhe. Filosofiya religii. – V 2-kh t. – Т. 1. – М.: Mysl, 1975. – S. 203 – 530.

18 Gegel, G. V. F. Entsiklopediya filosofskikh nauk. – [V 3-kh t.] – Т. 1. Nauka logiki. – М.: Mysl. 1994. – 452 s.

19 Gegel, G.V.F. Pervaya programma sistemy nemetskogo idealizma // On zhe. Raboty raznykh let. – V 2-kh t. – Т. 1. – М.: Mysl, 1970. – S. 211 – 213.

20 Garadzha, V.I., Mitrokhin, L. N. *Filosofiya religii* //Novaya filosofskaya entsiklopediya. – V 4-kh t. – T. IV. T – Ya. – M.: Mysl, 2001. – S. 230. Prav. stbts – 235. Lev. stbts.

21 Bulgakov, S.N. *Svet nevecherniy. Sozertsaniya i umozreniya.* – M.: Respublika, 1994. – 415 s.

22 Berdyayev, N.A. *Filosofiya svobodnogo dukha. Problematika i apologiya khristianstva* //On zhe. *Filosofiya svobodnogo dukha.* – M.: Respublika, 1994. – S. 13 – 228.

23 Golbakh, P.A. *Sistema prirody. ili O zakonakh mira fizicheskogo i mira dukhovnogo* //On zhe. *Izbrannyye proizvedeniya.* – V 2-kh t. – T. 1. – M.: Mysl, 1963. – S. 51 – 711.

24 Berdyayev, N.A. *Samopoznaniye. (Opyt filosofskoy avtobiografii)* //On zhe. *Samopoznaniye. (Opyt filosofskoy avtobiografii).* – M.: «Kniga», 1991. – S. 3 – 350.

25 Maymón, Moshe ben (Maymonid). *Putevoditel rasteryannykh.* – Ierusalim: Makhanaim; M.: Gesharim, 2010. – 566 s.

26 Smirnov, A.V. *Arabo-musul'manskaya filosofiya [chast stati]* //Novaya filosofskaya entsiklopediya. – V 4-kh t. – T. I. A – D. – M.: Mysl, 2000. – S. 155. Prav. stbts – 159. Lev. stbts.

27 Averroes (Ibn Rushd). *Oproverzheniye oproverzheniya.* – Kiyev: «UTsIMM-Press»; SPb.: «Aleteyya», 1999. – 687 s.

28 Shaymukhambetova, G.B. *K kharakteristike ontologicheskikh i gnoseologicheskikh osnovaniy ratsionalizma vostochnykh peripatetikov (na primere al-Farabi)* //Ratsionalisticheskaya traditsiya i sovremennost. Blizhniy i Sredniy Vostok. – M.: Nauka, 1990. – S. 63 – 99.

29 Al-Farabi. *Ob obshchnosti vzglyadov dvukh filosofov – Bozhestvennogo Platona i Aristotelya* //On zhe. *Filosofskiye traktaty.* – Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1972. – S. 39 – 104.

30 Al-Farabi. *Slovo o klassifikatsii nauk* //On zhe. *Filosofskiye traktaty.* – Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1972. – S.105 – 192.

31 Gazali, Abu Khamid al. *Krusheniye pozitsiy filosofov.* – M.: Izd. Dom «Ansar». 2007. – 277 s.

32 Ibn Haldün. *Vvedeniye (al-Muqaddima)* //Istoriko-filosofskiy ezhegodnik 2007. – M.: Nauka, 2008. – S. 187 – 217.

33 Marx, K. *Zur Kritik der politischen Ökonomie. (Manuskript 1891 – 1863).* – Tl. 2 // Marx, K., Engels, F. *Gesamtausgabe (MEGA).* – II Abt. «Das Kapital» und Vorarbeiten. – Bd. 3. Text. – Tl. 3. – Berlin: Dietz Verlag. 1977. – S. 330 – 668.

Примечания

1. Католическим теологам понадобилось несколько столетий, чтобы хоть как-то сгармонизировать их.

2. Г.С. Батищев писал эти строки примерно в 1974 г., то есть до принятия им православия (1977 г.). В 1980-х годах он в ряде публикаций подвергает критике антропоцентризм, однако лишь в его активной форме. Судя по всему, поняв, что теизм (в частности, православие) подпадает под рубрику пассивного антропоцентризма, он по умолчанию стал объявлять антропоцентризм лишь его активную форму.

3. См. их характеристику: [5, с 25 – 27].

4. У К. Маркса действительно стоит «идеализированной» (idealisirten). См.: [33. S. 347¹¹]. Это, однако, концептуально неточный перевод. «Идеализированный» происходит от слова «идеал», тогда как в данном случае речь идёт об идеализованном, то есть производном от «идеальное» в смысле «Ideeelle».

5. «Философия есть беглая дочь своей матери; но и в странствовании и падении она несёт в себе родные кровь, и черты, и манеры, и в них видится нам религия, и не уйти философии от самой себя» [10, с. 99].

6. И С. Н. Булгаков писал: «Свобода есть нерв философствования» [21, с. 79].

7. Он обвинял представителей фальсафы в неточности переводов сочинений Аристотеля и Платона. «Самыми точными их переводчиками среди арабских философов, – писал он, – являются Абу Наср аль-Фараби и Ибн Сина» [30, с. 33]. На них он и направляет свою критику.

8. Сопоставляя онтологию Аристотеля, неоплатоников и аль-Фараби, Г. Б. Шаймухамбетова пришла к следующему заключению: «Структура мироздания у Фараби... в основном соответствует аристотелевской, но не платиновской...» [28, с. 75]. См. также схематическое изображение этих онтологий (Там же).

9. Фрагменты данного сочинения в переводе А. В. Смирнова см.: [32].

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Александр Александрович Хамидов

профессор, доктор философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Қазақстан

Александр Александрович Хамидов

профессор, философия ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Aleksandr Khamidov

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

ФРАНЦУЗ ИСЛАМТАНУЫ МЕН АРАБИСТИКАНЫҢ ГУМАНИТАРЛЫ БІЛІМДІ ДАМУДАҒЫ РӨЛІ

¹Н.Л. Сейтахметова, ²Ж.Ж.Тұрғанбаева

АННОТАЦИЯ

Дәстүрлі түрде гуманитарлық білімдердің алдыңғы қатарында тұрған француз исламтануы өзінің өрлеуі мен құлдырауын бастан өткерді: крест жорықтары заманынан туындаған ориентализм, отаршылдық саясат және мигранттар өмір сүретін отарлаудан кейінгі дағдарысты қалпына келтіру кезеңі, бір кездері дамыған мультикультурализм тұжырымдамасымен, инклюзивті білім іздеумен және толерантты әлеуметтік және еңбек саясатымен «шектеседі».

Ғалымдар ХХ ғасырдың басындағы француз зерттеушілерінің авторлығындағы тарихнамалық еңбектер Солтүстік Африка аймағының классикалық мәдениетінің дамуына, араб-мұсылман жаулап алуларының теріс салдарының әсеріне назар аударғанын атап өтті. Кейінірек мұсылман мәдениет қайраткерлерінің зияткерлік мұрасын зерттей келе, ежелгі дәстүрдің сақталуында және гуманистік ойдың үздіксіз дамуын қамтамасыз етудегі ислам мәдениетінің рөлін түсіну ғылыми білімге енді.

Тарихнамалық және геосаяси жұмыстар кросс-мәдени тәсілге негізделген пәнаралық сипаттағы зерттеулермен алмастырылды. Осыған байланысты исламдық ғылыми дискурс араб, түрік, парсы тілдерін білетін, исламға қатысты зерттелетін мәселелерді субъект-объектілік қатынастар тұрғысынан емес, ішінен ашуға қабілетті мұсылман авторларының зерттеулерімен байытылады.

Түйін сөздер: исламтану, диалог, бірегейлік, шығыстану, исламдық салыстырмалы зерттеулер, француз исламтану тәжірибесі.

Мақала Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ғылыми жобасы «Исламоведение как диалогический проект гуманитарной науки: опыт Казахстана и Франции» аясында дайындалған

^{1,2}ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ж.Ж.Турғанбаева
zhanara0890@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Сейтахметова Н.Л.,
Тұрғанбаева Ж.Ж.
Француз исламтануы
мен арабистиканың
гуманитарлы білімді
дамытудағы рөлі // Адам
әлемі. – 2021.
– № 3 (89). – Б. 166-179.

Роль французского исламоведения и арабистики в развитии гуманитарных знаний

Аннотация. Французское исламоведение, которое традиционно пребывает в авангарде гуманитарного знания, переживало свои взлеты и падения: ориентализм, порожденный эпохой крестовых походов, колониальная политика и постколониальный период кризиса восстановления, в которых проживают мигранты, «граничат» с передовой в свое время концепцией мультикультурализма, поисками инклюзивного образования и толерантной социальной и трудовой политикой.

Ученые отмечают, что историографические работы начала ХХ века за авторством французских исследователей сосредоточены на негативных последствиях арабо-мусульманских завоеваний для развития классической культуры североафриканского региона. Позднее, с

изучением интеллектуального наследия мусульманских деятелей культуры в научное знание пришло понимание роли исламской культуры в обеспечении сохранения античной традиции и непрерывного развития гуманистической мысли.

Историографические и геополитические работы были сменены исследованиями междисциплинарного характера, опирающимися на кросс-культурный подход. В этой связи исламоведческий научный дискурс обогащается исследованиями мусульманских авторов, владеющих арабским, турецким, фарси, которые способны раскрывать исследуемые проблемы, связанные с исламом, изнутри, а не с позиции субъект-объектных отношений.

Ключевые слова: исламоведение, диалог, идентичность, ориентализм, исламская компаративистика, французский исламоведческий опыт.

The Role of French Islamic Studies and Arabic Studies in the Development of Scientific Knowledge

Abstract. French Islamic studies, which have traditionally been at the forefront of humanitarian knowledge, have experienced their ups and downs: Orientalism generated by the era of the Crusades, colonial politics and the postcolonial period of the crisis of recovery, in which migrants live, "border" on the once advanced concept of multiculturalism, the search for an inclusive education and tolerant social and labor policies.

Scientists note that the historiographic works of the early 20th century authored by French researchers focus on the negative consequences of the Arab-Muslim conquests for the development of the classical culture of the North African region. Later, with the study of the intellectual heritage of Muslim cultural figures, scientific knowledge came to understand the role of Islamic culture in ensuring the preservation of ancient traditions and the continuous development of humanistic thought.

Historiographic and geopolitical work has been replaced by interdisciplinary research based on a cross-cultural approach. In this regard, Islamic scholarly discourse is enriched by the research of Muslim authors who speak Arabic, Turkish, Farsi, who are able to reveal the problems under study related to Islam from the inside, and not from the standpoint of subject-object relations.

Key words: Islamic Studies, Dialogue, Identity, Orientalism, Islamic Comparative Studies, French Islamic Studies Experience.

Kіpіcne

Араб елдерімен тарихи байланыстары қазіргі таңда да үздіксіз болып отырған Франция исламтану мен арабистиканың ең күшті және ежелгі мектептерінің бірі екені белгілі. Исламтану ойының аталған бағыттары Францияның Халықаралық қатынастар институтында (IFRI), Париждің саяси зерттеулер институтында (IEP), Францияның шығыс тілдері және өркениеттері институтында (INALCO) және төменде қарастырылған көптеген басқа орталықтарда зерттеледі. Исламтану және онымен байланысты пәндерге белгілі бір қызығушылық Таяу Шығыстан келіп Францияда коныстанушылардың қомақты санымен, сондай-ақ Францияның аймақтағы отарлық тарихына бай-

ланысты болып отыр. Ислам елдерінде болып жатқан процестерді түсінуге деген ұмтылыс зерттеулердегі бейтараптық пен объективтілікпен қатар жүруі керек, ал негізінен ислам елдерінен келген зерттеушілердің эмоционалды жақтарының болуына байланысты. Бұл көбінесе исламтану білімінің саясиленуі мен әлеуметтенуіне байланысты, әрине, қажетсіз. Сонымен бірге, «араб көктемі» оқиғалары зерттеу бағдарламалары Парижде, Лионда, Эксан Прованстың бірқатар жоғары оқу орындарында жұмыс жасап жатқан француз исламтану мен арабистикасының әлсіз жақтарын да көрсетіп қалды [3].

Орта ғасырдағы ислам мен христиандықтың идеялық қарсыласуының еуропалық дискурсы Ағартшылық

дәуірінде жойылды. Атақты Вольтер исламды адам еркіндігі, төзімділік пен теңдік діні ретінде түсінді. Әсіресе, ислам және христиан әйелдерін салыстыра отырып, жазушы алғашқылардың артығырақ еркіндігі туралы қорытындыға келді. Діни доктринаны саясаттандырумен сипатталатын исламды зерттеудегі шығыстық үрдістер 1789 жылғы Француз Төңкерісінен кейін өзгере бастады ма? Осы кезден бастап Құранды аудару және түсініктеме беру қажеттілігі араб тілін кеңінен үйренуге себеп болды. Кітапты аударумен қатар, исламтану зерттеулері мен арабтану бойынша еңбектер пайда болды. Құран мен Библияны салыстырған осы жұмыстардың арқасында, исламдық және христиандық құндылықтар исламның пайдасына, араб және исламдық зерттеулер академиялық ортада, жоғары деңгейде дамып көтерілді.

Жағдай Египетке, кейінірек Алжирге жасаған француз экспедициясынан кейін, жергілікті тұрғындар жиһад ұранымен билікке қарсылық көрсеткеннен соң өзгерді. 1870 жылдан бастап Алжирдегі араб тілі екінші қатарға ысырылды, ал XIX ғасырдың басында Алжирдің отарлануына байланысты арабистік зерттеулер Алжирде де, Францияның өзінде де исламға бағытталған зерттеулер жайыла бастады. Араб тілі білімнің дінтану және исламтану салалары деп анықталмайтын, өз алдына зерттеу объектісіне айналады. Мектеп және университеттік білім беруде пәні ретінде араб тілі XX ғасырдан бастап белсенді түрде оқытылып келеді.

Араб тілі мен ислам мәдениетін зерттеуге деген саяси серпін 1846 жылы «ислам үшін» қарсылық көрсеткен отарланған халықтарды түсінуге деген ұмтылыс болды. Содан кейін Шарль Солвенің (Charles Solvet) жаңсақ түсіндіруінің нәтижесінде «жихадты» қасиетті соғыс ретінде түсіну пайда болды.

Бірте-бірте Алжирдегі араб тілін француз тілі қоғамдық білім беру мен мемлекеттік қызмет саласынан ығыстырды. Араб тілі тек діни білім саласында оқытылды. XIX ғасырдың аяғынан бастап араб тілінде «қызмет көрсетілетін» қоғамдық өмір салаларының қысқаруы, оны Алжирде өлі тіл деп жариялауға әкелді.

Париж, Марсель және Алжирдің оқу орындарында араб тілін оқыту отарландық нәтижесінде өрбіген ориенталистік көзқарастардан туындады. Бүгінгі таңда бақыланаған осы көзқарастарды ығыстыру түбегейлі сәтті деп сипаттауға болмайды, өйткені Францияда және бір кездері бақыланатын аумақтарда оның жақтаушыларының таралуын үкімет бақылауына алуға мүдделі болып отырған араб тілі негізінен ислам дінімен байланысты болып қала береді. Әрине, бүгінгі таңда біз діни доктрина мен практиканың аса маңызды нұсқаларының таралуын бақылау туралы айтып отырмыз.

XX ғасырдың ортасына қарай Франциядағы француз халқымен тең міндеттерге ие бола тұра азшылық мұсылмандардың құқықтары тапталды. Атап өткендей мұсылмандарды галлиндендіру немесе оларды еуропаландыру әрекеттері арқылы қиын болды. Шын мәнінде, осы көріністен ғылыми ойдың евроислам сияқты бағыты анықталды. Соңғысының кейбір ережелерін христиандық-еуропалық шығыстанушылар мектебінен өткен ғалымдар жасаған. Мұндай ғалымдар – Мұхаммед Аркун, Джамал Эддин Беншейх (Jamal Eddine Bencheikh), Али Меррад (Ali Merad), Мохаммед Хамидулла (Mohammed Hamidulla) болды.

Исламның саясилануы 1979 жылы Аятолла Хомейнидің Иран төңкерісінен кейін қайта жанданды. Мағриб елдерінен қоныс аударған көптеген адамдардың арасында саяси босқындар болды. Еуропада, әсіресе Францияда әлеуметтік

жағдайдың өзгеруі ХХ ғасырдың 60-80-ші жылдарында дін мен зайырлылыққа қарсы тұру дискурсынан көші-қон дискурсының басымдылығын тудырды [4].

Дәстүрлі түрде гуманитарлық білімдердің алдыңғы қатарында тұрған француз исламтануы өзінің өрлеуі мен құлдырауын бастан өткерді: крест жорықтары заманынан туындаған ориентализм, отаршылдық саясат және мигранттар өмір сүретін отарлаудан кейінгі дағдарысты қалпына келтіру кезеңі, бір кездері дамыған мультикультурализм тұжырымдамасымен, инклюзивті білім іздеумен және толерантты әлеуметтік және еңбек саясатымен «шектеседі».

Ислам дәстүрін батыстық дискурстың Өзгелердің мәдениеті деп қабылдауы «өркениеттер қақтығысы» тұжырымдамасының бастауларының бірі болды [5]. Бұл жерде «ислам» діни тәжірибе ретінде емес, бірегейлану және менталдылықтың мәндерегі ретінде қызмет ететін дискурсивті дәстүр ретінде түсініледі.

Ғалымдар ХХ ғасырдың басындағы француз зерттеушілерінің авторлығындағы тарихнамалық еңбектер Солтүстік Африка аймағының классикалық мәдениетінің дамуына, араб-мұсылман жаулап алуларының теріс салдарының әсеріне назар аударғанын атап өтті. Кейінірек мұсылман мәдениет қайраткерлерінің зияткерлік мұрасын зерттей келе, ежелгі дәстүрдің сақталуында және гуманистік ойдың үздіксіз дамуын қамтамасыз етудегі ислам мәдениетінің рөлін түсіну ғылыми білімге енді.

Тарихнамалық және геосаяси жұмыстар кросс-мәдени тәсілге негізделген пәнаралық сипаттағы зерттеулермен алмастырылды. Осыған байланысты исламдық ғылыми дискурс араб, түрік, парсы тілдерін білетін, исламға қатысты зерттелетін мәселелерді субъект-объектілік қатынастар тұрғысынан емес, ішінен ашуға қабілетті мұсылман

авторларының зерттеулерімен байытылады.

Француз исламтанушыларының қазіргі кезеңдегі зерттеулері әртүрлі дәуірлердегі француз-парсы мәдени өзара іс-қимылы, Франция мен Осман империясының өзара қарым-қатынасы мен өзара байытылуы, Алжирдегі сопылық практика мен секуляризациялау процестері, Сирия мен Ливандағы гендерлік жағдай мен мәдени жаңғыру және т.б. талдау, негізгі екпін тар саяси категориялардан мәдени-тарихилықпен алмасқан тақырыптық блоктарға шоғырланған. Парадигманың бұл ауысуы қазіргі исламтану зерттеулерінде болсын, тіптен олар жасаған дискурста да болсын ислам бейнесін «демонизациялауды» ығыстыруға бағытталған.

Егер Францияда араб тілін үйрену мәселесін тарихи өткенді шолу тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда бұл тіл зерттеу нысаны ретінде Француз Ағартушылығының алдыңғы қатарына шыққанын атап өткен жөн. Араб халифатының пайда болуы мен кеңеюі араб тілі Қасиетті жазба тілі ретінде кеңінен таралып және танымал болуымен қатар жүрді. Басқаша айтқанда, халықтың исламдануы көбінесе исламданудың құралы болған араб тілін үйренумен қатар жүрді. Осыған байланысты Францияда араб тілін үйрену қиынға соғып және мезгіл-мезгіл тыйым салынды. Бұл процесс зайырлылық пен діндарлық, оң және сол күштер арасындағы қарама-қайшылықты дискурстаумен қиындады.

Ислам діні мен мәдениетін оқып-үйренудің әйгілі орындары бірқатар ғылыми-зерттеу институттары мен жоғары оқу орындары болды.

Сонымен, араб-мұсылман әлемін зерттеуге арналған Француз қауымдас-тығы (Association Francaise pour l'etude du Monde Arabe et musulman - AFEMAM) ислам елдерінің тіл білімін, әдебиеті мен тарихын, сопылықты, ислам ғылымдарын,

ислам секталарын, саяси-экономикалық және әлеуметтік ерекшеліктерді, халықаралық мәселелерді және Ислам әлемінің өнерін зерттеуге бағытталған. Қауымдастықтың Парижде бірнеше орталықтары бар, соның ішінде EPHE (Ecole pratique des hautes études), EHES (Ecole des hautes études en sciences sociales), INALCO (Institut national des langues et civilisations orientales); Прованста – IREMAM (l'Institut de Recherches et d'Etudes sur les mondes Arabes et musulmans); Лионда – Лион университеті мен Страсбургтегі Maison және URBAMA (араб әлемінің урбанизациясын зерттеу орталығы; Франция). Сонымен қатар, қауымдастықтың шетелдік орталықтары бар – Каирдегі IFAO (Institut français d'archéologie orientale) (Француз Шығыс археология институты) және Каирде CEDEJ (Centre d'études économiques et juridiques) (Экономикалық зерттеулер және juridiques орталығы), Бейруттағы CERMOK (Centre d'études et de recherches sur le Moyen Orient contemporain) (сюр-ле-Мойен өнер зерттеу орталығы), Дамаскідегі IFEA (Institut français d'études arabes) (француз саяси арабтар институты), Стамбулдағы IFEA (Француз саяси анатолиен институты), Тунистегі IRMC (де популяризаторлар-сюр-ле-Магриб өнер институты), Сандағы CFEY (Centre français d'études yemenites) (француз йемениттерді зерттеу орталығы).

Қауымдастықтың мұндай кең түрдегі ғылыми-білім беру желісі Таяу Шығыс елдерімен тарихи негізделген байланыстары бар және исламды ұстанатын тұрғындардың басым санына ие Франция шындығындағы исламтану білімінің маңыздылығын көрсетеді [6].

Бұған қоса, 1999 жылы Білім министрлігі Парижде Исламды зерттеу институтын және мұсылман әлемі қоғамдарын құруды бастады (IISMM). IISMM өз қызметінің мақсаттарын ислам әлемін зерттеу саласындағы ғылыми-зерттеулермен алмасу, жас ғалымдарды

қолдау, конференциялар мен семинарлар арқылы ислам туралы білімді тарату, мемлекеттік сектор мамандарының біліктілігін арттырумен анықтайды [7].

Исламтануды зерттеудің атақты орталығы сонымен қатар атақты шығыстанушылар мен исламтанушылар – Луи Массиньон, Жан Суваже (Jean Sauvaget), Анри Лавус (Henri Laoust), Режиш Блашер (Regis Blachere), Жак Берк (Jacques Berque), Клод Каен (Claude Cahen) классикалық еңбектері шоғырланған Library of Arab, Turkish and Islamic Studies кітапханасы болып табылады [8].

Бұдан басқа, семит-хамит лингвистикасы мен Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка елдерінің тарихына мамандандырылған кең көлемдегі исламтану кітапханасына ие семиттік зерттеулер институты бар. Институт кітапханасының басты құндылығы – Таяу Шығыстағы Қасиетті жазбаларды талдау және герменевтикалық зерттеу [9].

Әрине, француз исламтанушылары жалпы еуропалық ғылыми-зерттеу бастамаларына қатысатыны сөзсіз. Мысалы, 30 жылға жуық уақыт бойы еуропалық араб зерттеу орталығының қызметі халықаралық ұйымдармен және араб елдерінің форумдарымен байланыс орнату, мақалаларында терроризмге және экстремистік риторикаға қарсы тұру тақырыбын ашып көрсетумен, дінді деструктивті түсінуді кеңейтуде БАҚ пен әлеуметтік желілердің әдістері мен құралдарын қалай тану керектігін, бір полярлықты және онымен байланысты туындайтын өңірлік және жаһандық проблемаларды қалай еңсеруге болатынын белгіленген жұмыс істеп келеді [10].

Францияның арабтанушы-исламтанушылары исламтану мұрасының ауқымдылығы мен мазмұндылығы жағын құрады. Францияда жұмыс істейтін исламтану мектептері көп ұзамай институционализацияланды. Исламтану институттары арабистиканы, Құран тілін, грамматикалық жаттаулардың

классикалық және классикалық емес дәстүрлерін оқуға мамандандырылды. Париж университеті жанындағы Исламтану институтын басқарған Годфруа-Демонбин М. (1862-1957 жж.) сияқты исламтанушылар негізгі жұмыстарын діни дәстүр тарихына, араб филологиясындағы классикалық дәстүрге арнады. Арабистикадағы әдіснамалық зерттеулер оның есімімен байланысты.

Кара де Во Б. (Bernard Carra de Vaux) (1867-1953 жж.) өзінен кейін мұсылман философтары Ибн Синаға (Авиценна), әл-Газалиге, иллюминативизм өкілдеріне арналған бірқатар еңбектер қалдырды. Өз еңбектерінде ол христиан және ислам философиясының дәстүрлері арасындағы диалог идеясын жүргізді, компаративистік зерттеулерде диалогизмді жақтады.

XIX ғасырда Сильвестер де Саси негізін қалаған исламтану дәстүрлері XX ғасырдың басында гуманитарлық ғылымдағы сын-қатерлерге байланысты өзгеруде және бұл сын-қауіп-диалог.

Ислам дәстүрін зерттеуде диалогтік үлгіні тұрақты ілгерілету қажеттілігі исламтану диалогизмінің қалыптасуының бастапқы нүктесіне айналды.

Де Саси әйгілі шығыстанушылар саңлақтарын тәрбиелеп шығарды, олардың ішінде мысыртанушы Франсуа Шамполион, ирантанушы Жюль фон Моль, Фирдоусидің «Шахнамасын» аударған және түсіктемесін жасаған, арабтанудың лингвистикалық және құрылымдық бағытын құрған арабист Луи Жак Бренье бар.

Алғашқы исламтанушы-шығыстанушылардың бірі, исламдық ғылыми және филологиялық-философиялық дәстүрлерді қайта құруға байланысты исламтану зерттеулерінің тарихи негізін құрған да осы де Саси еді. Де Саси жасаған Ибн ан-Надимнің «Китаб Аль-Фихрист» еңбегінің түсіндірмелері библиографиялық және тарихнамалық

бағыттарға жол ашады. Де Саси мен оның шәкірттерінің негізгі жұмысы орта ғасырлық ислам ғалымы Ахмад Бин Абубакр Вахишидің ғылыми өмірбаяны туралы дереккөздерді зерттеу болды, оның қаламынан (көптеген мәліметтер бойынша Ибн ан-Надим ғана емес) набатейлік ғылым, өркениет, Египеттің ежелгі иероглифтерін ашып-оқу туралы трактаттар жазылды.

Франциядағы исламтану өзінің дамуында классикалықтан постклассикалық емес бірнеше кезеңнен өтеді. Исламның негіздерін, араб тілін, классикалық ислам мұрасының аудармаларын зерттеуден басталған классикалық кезең постклассикалық емес кезеңнен кейінгі уақыт пен оған сәйкес келетін әдіснамалар дәуірінде, исламтанудың проблемалық өрісінің көп өлшемділігі мен жан-жақтылығы негізгі бағытқа айналатын постклассикалық емес кезеңмен «алмастырылады». Мысалы, Клод Казн (1909-1991 жж.) сияқты ғалымның зерттеулерінде әлеуметтік-экономикалық, саяси факторлар мәселелері басталады. Анри Мас-сэ (1886-1969 жж.) – Фирдоусидің шығармашылық мұрасы бойынша танымал жұмыстардың, сондай-ақ әлемнің көптеген тілдеріне аударылған «Ислам. Тарих очерктері» авторы, сопылықты түсіндіру үшін диалогизм бағытын ұсынды.

Бүгінде Жак Берк, М.Родинсондарды исламтанудың гуманитарлық қоржынына баға жетпес үлес қосқан Францияның танымал исламтанушыларының ішінде диалогтық бағыттың негізін салушылар және классикалық пен неоклассикалық бағыттың ең танымал өкілі – Луи Массиньон (1883-1962) деп атауға болады.

Луи Массиньон – исламтанудағы диалогизмнің жарқын өкілі. Оның ислам мен христиан дәстүрлерінің әлемді және адамның экзистенциялық мәнін түсіндірудегі диалогқа бағытталған күш-жігері Ислам мен Батыс әлемінің

толерантты қарым-қатынасының қалыптасуына айтарлықтай әсер етті. Оның исламдық мистицизм, исламдық ағымдар, филологиялық және лингвистикалық араб дәстүрлері саласындағы зерттеулері исламтанулық зерттеулерде жаңа әдіснамалардың алға шығуына ықпал етті. Исламдық компаративистика бағытын құрған Массиньон онымен пәнаралық әдіснамалық тәсілдер мен принциптердің дамуын байланыстырды. «Revue des etudes islamiques» журналында редакторлық-баспагерлік қызметін қоса жүргізе отырып, Л. Массиньон исламдық мәдени мұраны, ғылыми, философиялық дәстүрлерді қайта құру бойынша белсенді жұмыс жүргізді.

Луи Массиньонның әл-Халлаждың сопылық іліміне арналған осы еңбегін, Э. Саид өзінің «Ориентализм. Шығыстың батыс тұжырымдамалары» ориентализмге қарсы еңбегінде деконструкцияланды. Дегенмен, Э. Саидтің кітабы батыс ғалымдары мен ислам ғалымдары тарапынан да сынға алынғанын атап өткен жөн. Сонымен қатар, бүгінгі таңда Э. Саидтің ориентализмге қарсылығы соншалықты әйгілі емес және шығыстану зерттеулерін шамадан тыс саясаттандырғаны үшін, кейде Батыстың белгілі шығыстанушыларының қосқан үлесін субъективті жеке (авторлық) түсіндіргені үшін сынға ұшырайды.

Исламдық, антикалық және христиан мистицизмі зерттеуде кеңінен қолданылатын герменевтика әдістемесі Луи Массиньонның есімімен байланысты. Оның: «Араб герметикалық әдебиетін түгендеуге кіріспе», «Астрологияның ислам діни ойына енуі» [11] еңбектері оның исламдық зерттеулер саласындағы мүдделерінің жан-жақтылығын ғана емес, сонымен бірге рухани ислам мұрасын айшықтау мен қайта құруда диалогқа деген тұрақты көзқарасын көрсетеді.

Методология

Бұл зерттеуде тарихи қайта құру мен философиялық салыстырмалы зерттеулердің әдіснамалық принциптері қолданылады. Бұл біздің заманымыздың гуманитарлық дискурсындағы француз исламтану тәжірибесінің рөлін ашуға мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

Француз исламтануының тарихи және заманауи контекстері

Франциядағы классикалық кезеңнің исламтануындағы қалыптасқан әдіснамалық тәсілдер жалпы сипаттағы, тарихилық, тарихнамалық және құрылымдық философиялық әдістермен байланысты болды. Франциядағы классикалық исламтану парадигмалары қызығарлық, біз үш бағытты бөліп көрсете аламыз:

1. Әмбебаптық; 2. Аймақшылдық; 3. Диалогтық.

Әмбебаптылық объективті тарихи қайта құруды, киелі лингвизмдердің Құрандық ерекшеліктерінің герменевтикасын қолданумен сипатталатын исламды зерттеудің әмбебаптық тәсілімен байланысты. Аймақшылдық Франция кеңістігінде исламтанудың қалыптасуымен байланысты. исламтанудың француздық контенті Алжир, Тунис, Мароккодағы исламды түсіну ерекшеліктеріне негізделген. Осыған байланысты исламдық зерттеулердің терең қабаты осы аймақтардың ғылыми, философиялық, мәдени мұрасымен байланысты. Диалогизм әрдайым Француз исламтанушылары үшін ислам дәстүрін тану, зерттеу және оны қоғамдық сана формаларында затсыздандыру тәсілі болды: ислам музыкасы, ислам ғылымы, ислам сәулеті, ислам әдебиеті, ислам философиясы. Луи Массиньонның исламтану үлгісіндегі диалогизм идеялары Христиандық және

жалпы Батыс әлемімен диалогтық өзара әрекеттесу жобасын жасады. Маритен идеяларының әсерінен ғалымдарға шабыт берген католиктік исламтану бағыты диалогизмді іргелі әдіс ретінде ұсынды.

Л. Массиньон үшін мәдениеттегі ислам дәстүрін зерттеу оның конфессиялар диалогы саласындағы кейінгі зерттеулеріне әсер етті. Көптеген еңбектерін сопылыққа арнаған ғалым сопылық дүниетаным мен мінез-құлық үлгісінде толеранттылық әлеммен өзара әрекеттесудің шарты мен негізі болды деген қорытындыға келді. Ислам мистицизмі Л. Массиньонның диалогтық компаративистикасын дамытудың бастауы болды.

Ғалымисламтанутұжырымдамасында діндер арасындағы диалог жай ғана мүмкіндік емес, ол әртүрлі мәдениетті және дара мәдениетті қоғамдарда бірге өмір сүру үшін қажет деген қорытындыға келді. Діни түсініктердің және дінге қарсы риторика қақтығысы, ғалымның пікірінше, діни қақтығыстарға әкеледі.

Луи Массиньонның исламтану тұжырымдамасының басқа француз зерттеулерінен және жалпы еуропалық зерттеулерден айырмашылығы – ол өзінің диалог идеясында бірізді. Ислам-христиан диалогы ғалым үшін өркениеттердің дамуы мен кірігуінің факторы ретінде абсолютті. Оның азаматтық ұстанымы да белгілі, ол әрдайым исламофобияға, діни еріксіздікке, діни фактордың саясаттануына қарсы болды. Оның Алжирдегі соғысқа қарсы шыққаны белгілі, ол үшін ол тіпті қамауға алынды. Массиньон өз зерттеулерінде француз қоғамындағы исламдық бірегейлік мәселесін көтереді. Батыс Еуропа қоғамындағы мұсылмандардың бірігуі процесінде рухани бастауларды, ислам дәстүрін сақтау тақырыбы өте күрделі, бірақ өзекті болып көрінеді. ХХІ ғасырда бұл мәселені шешудің күрделілігін болжай келе, Л.Массиньон көптеген теориялық және

практикалық ұсыныстар қалдырады. Олардың бірі исламдық бірегейлікті сақтауға көмектесетін, өткеннің рухани тәжірибесіне, діни дәстүрге, діни құндылықтарға сүйену. Екіншісі – рухани бастауларды іздеу, дінде Батыстың ғылыми, мәдени құндылықтарын қабылдау үшін қажетті диалогтың әлеуеті бар. Үшіншісі – либералды зайырлы қоғамдар ұсынатын құндылықтар терең түсініліп, диалог призмасы арқылы өңделуі керек. Төртінші – исламтанулық зерттеулердегі диалогизм әдіснамаға айналуға тиіс, нақ осындай әдіснама өткеннің диалогтік тәжірибесін сақтап қалуға және бүгінгі дамыта отырып, болашақ үшін негіз болуға мүмкіндік береді.

Ислам және исламтанудың радикалдануы мен саясаттануына жол бермеушілік пен диалогтық сананың қалыптастыруына байланысты Луи Массиньонның еңбектері бүгінде бұрынғыдан да өзекті.

Л. Гарде, Журне, Анавати, Жело және тағы көптеген басқаларды католиктік исламтану ислам мен ислам сана-сезімінің көріністерін, мұсылмандардың рухани жеке тәжірибесіне құрмет көрсетудегі ашықтық пен диалогқа бағытталған [12] Жақында болған қайғылы оқиғалар аясында Францияда исламофобиялық көңіл-күйдің өсуінің жаңа толқынымен байланысты (Мұхаммед Пайғамбарды карикатуралау туралы мәселе), Л. Массиньонның және католиктік исламтану өкілдерінің еңбектері дінаралық және мәдениетаралық қатынастар стратегиялары үшін бірінбірі толықтырулары пен толеранттылық ресурсы ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Ислам-христиан диалогының мәселесі, оның исламтанудағы мәдени, әлеуметтік және саяси қырларын анықтау терең тарихи негіздерге ие.

Диалог өзінің тұжырымдамалық мағынасында ислам ғалымдарының антикалық мұраларын аудару және

исламдық-антикалық түсіндіруді еуропалық мәдениетке аударудан басталады

Исламтану орта ғасырларда қалыптасады, батыс дәстүрінде ол тіпті христиан бірегейлігін анықтауда маңызды рөл атқарады, өйткені көптеген тақырыптарды қою діни компаративистика тұрғысынан берілген. Теологиялық ережелерді, догмаларды және т.б. салыстырмалы талдау діни дәстүрлердің әмбебаптығы мен ғажайыптығын, мәдениеттің діни нысандарының өзара әсерін анықтады. Теологтар мен мұсылман ғалымдарының трактаттары белсенді зерттелді. Ғылыми-философиялық диалог әдеттегі байланыстық тәжірибеге айналды.

Мұсылман ғалымдарының аудармашылық миссиясы туралы көп жазылды, біз бұған бөлек тоқталмаймыз (ол лайық болса да), аударма қызметін менеджменті мәселесіне тоқталамыз. Әдетте, аудару және түсініктеме беру жұмыстарын ислам, христиан және иудаизм өкілдері жүргізді, бұл кең глоссарийлермен іргелі түсіндірме базасын құруға мүмкіндік берді. Исламтану өзінің қалыптасуының әртүрлі кезеңдерінен өтіп, біртіндеп қойылуы мен шешімі болашақ зерттеулер үшін перспективалы бағыттарды ашатын, өзінің әдіснамасы мен мәселелік сұрақтары бар ғылымға айналады.

Христиан, ислам және иудаизмнің өзара әсері сияқты тақырып мәдени тәжірибелердегі айырмашылықтарды зерттеу кезінде анықталады.

Сонымен қатар, көптеген исламтанушылар ислам дәстүрлерінің Батыстың философиялық, ғылыми және әдеби дәстүрлеріне әсері туралы мәселені көтереді. Мысалы, атақты исламтанушылар М. Асин Паласиос, Э. Бложе, Ф. Габриэлидің пікірінше, Данте шығармашылығына эсхатологиялық ислам тұжырымдамалары әсер етті [13, 128 б.].

Әрине, ислам дәстүрлерімен айналысқан ғалымдар әрдайым объективтілік пен бейтараптық қағидаттарына төтеп

бере алмады, түсіну шекарасын сызып қоятын, қосарлы қатаң қарсылық, еуроцентристік сипаттағы зерттеулер болды.

Ориентализм, біз жоғарыда айтқан Шығыс туралы ілімі ретінде, кейде исламдық өмір салты мен ойлау тәсілін құруда екі жақты, кейде тіпті қажетсіз утилитарлы болды. XIX ғасырға дейінгі исламтану саласындағы ғалымдардың ғылыми қызығушылықтары негізінен арабтанумен шектелді. «Ориентализм» тұжырымдамасы 1838 жылы Француз академиясының энциклопедиялық сөздігінде пайда болды [13]. «Ориентализм» Осы тұжырымдамамен тәуелсіз білім саласына айнала отырып, шығыстану және исламтану зерттеулеріне мықтап енеді.

Исламтанудың отарлық дискурсы зерттеу тақырыбын кеңейтеді. Осы кезеңде Ислам әлемімен диалог орнату әрекеттері геосаяси фактормен байланысты.

Исламтанудағы отарлаудан кейінгі кезең ислам мен ислам мәдениетін таныстыру мен зерттеудегі еуропалық қалыптардың тоталитарлық логоцентризмнен арылту философиясымен байланысты болды. XX ғасырдың соңы діндер мен өркениеттер арасындағы диалогты іздеу кезеңі ретінде белгілі. Өзара түсіністік –өзара жайлы өмір сүрудің негізі. Конфессиялар арасындағы диалогты дамытуда теологтарға ерекше рөл беріледі. Олар барлық дін өкілдерінің күнделікті өмірі саласындағы диалог мәселесіне бастама жасайды. Мұсылман және христиан теологтарының диалог саласындағы бірлескен күш-жігері конференциялар, съездер, симпозиумдар форматтарына «тоғысады». Христиан-ислам конференциялары мен Ислам-Христиан симпозиумдары үнемі өткізіліп тұрды. Олардың ішінде «Еуропадағы шіркеу мен мұсылмандар» (Вена, 1978); «Қазіргі әлемдегі сенім мен сенімсіздік» (Франция, Шантिलли, 1979); «Еуропадағы ислам туралы теологиялық

пікірталастар» (Загреб, 1981); Испания, Австралия, Италия, Коломбодағы бірқатар халықаралық конференциялар [13].

Осы кезеңде исламтануда экзистенциалистік бағыт пайда болады. Француз философтары А. Камю, Дж.П. Сартр тұрғысындағы экзистенциализмнің Мен және Өзге қатынасы туралы рефлексиямен ұсынылғандықтан, экзистенциализмнің әсерінен француз исламтанушыларының шығармаларында өткендегі отаршылдық пен отаршыл саясат үшін «кінә мәдениеті» пайда болады. Луи Гарде және оның ізбасарлары Франция қосып алған ислам территорияларында исламды қайта құрудағы тарихи шындықты талап етеді. Алайда, француз мәдени мұрасының ислам ойына әсері туралы айту керек. Бұл тұрғыда біз өзара әсер туралы айтуды жалғастырамыз.

Француз ағартушылығы мен француз революциясы еркін ғылыми шығармашылық үшін қуатты руханиазат етуші дискурстарға айналғаны сөзсіз. Ислам әлемі елдерінде пайда болған реформаторлық қозғалыс өз бағдарламаларында батыстық ғылыми-білім беру бағыттарымен жақындасуға, исламдық білім берудегі реформаларға, еркіндік пен ойлау креативтілігін орнатуға бағытталған.

Кейінірек исламтану зерттеулері ұлттық өзін-өзі тану, ұлтшылдық және ұлттық бірегейлікті іздеуге тоғыстырылды.

Арабизм мен панарабизмнің пайда болуы Шығыс пен Батыстың исламтануында жаңа беттерді ашады.

Ислам зерттеушілері батыстық зерттеулерді сынап бастайды. Мен мәселесі Басқа сияқты, қайтадан Мен Басқа емеспін (Мен-Бөгде) мәселесіне айналады. Мен және Басқаның «уруба» тұжырымдамасындағы Шығыс-Батысқа қарсы тұруы сияқты Ислам әлемі үшін де, Батыс әлемі үшін де басқа жағдайларда диалогтың жаңа ізденістерінің мүмкіндіктерін көрсетті.

Мұсылман модернистері исламтануда жаңа диалогтық жолды табу қажет деп санады.

Диалогизм арнасында жұмыс істеген қазіргі француз исламтануының көрнекті өкілдерінің бірі Мұхаммед Аркун (1928-2010) болды. М. Аркун екі дәуірдің: XX және XXI ғасырлардың көрнекті ғалымы, зияткері. Артына ғылыми-философиялық, және исламтану мазмұнында мол мұра қалдырды. М. Аркунның зерттеулерінде фальсафаға енгенгізілген классикалық гуманизм дәстүрлері гуманизм құндылығы мәселесін қайта ашады.

Білім беру мен ағартушылықты шыннайы өмірдің шарттары деп санаған М. Аркун, адамның экзистенциясы формуласын моралдық гуманизмнен шығарғаны белгілі. Оның Ислам және Батыс әлемі зияткерлерінің ілімдеріне жақындығы, мораль мен гуманизм тақырыбына үнемі жүгіну арқылы анықталады.

М. Аркунның зияткерлік исламтануы және зияткер исламтанушы бейнесі – бұл қазіргі заман. Исламның қайнар көзі болып табылатын зияткерлік дәстүрді талап ете отырып, Аркун оны барлық исламтанулық зерттеулерінде қолдануды ұсынады.

Бұл нені білдіреді?

Исламтанудағы зияткерлік дәстүр, М. Аркунның пікірінше, өзара түсіністік шекарасын ұлғайтып, ғылыми ой көкжиегін кеңейтіп, заманауи қырларын анықтауы қажет.

М. Аркун – біздің заманымыздың ең танымал зияткерлерінің бірі. Оның ислам, модернизм және гуманизм саласындағы еңбектері қазіргі әлемнің зияткерлік ойының негізі болып табылады. М. Аркунның исламтанулық зерттеулері: демократия және ислам; саясат және ислам; ислам гуманизмі; терроризм және экстремизм мәселелері қатарлы өзекті тақырыптарға арналған.

Оның еңбектері Құран концептілерін интерпретациялап олардың мазмұнын

қазіргі заманға түсіндіру үшін маңызды болып табылады. Исламтану ғылымында Аркун мәселені объективті түрде қайта құруға және оны шешуге мүмкіндік беретін, еркіндік пен сыни рефлексияны қолдануды қажет деп санайды: «Еркін ойсыз, осы уақытқа дейін тыйым салынған зерттеу салаларын ашу мүмкіндігінсіз, жарияланымдар мен пікірталастар еркіндігінсіз біз ешқашан түсіндіру көкжиегін және мен пайғамбарлық дискурс деп атайтын рухани жетілуді дұрыс кеңейте алмаймыз» [14]. Ғалымның бұл сөздерінде – тұрақты гуманизм мен сыни ойлау ұстанымы жатыр. Қайта ой қорыту – құндылықтарды жаппай қайта бағалауды білдірмейді, қайта ой қорыту – тарихи өткенге түбегейлі бетбұрыс жасауды, қазіргі, қолма-қол тәжірибеде қайта ой қорытуды білдіреді.

Исламтану зерттеулерінің мақсаты мен міндеттері бар. Исламтанудың мақсаты – ислам, исламдық дәстүрлер, ислам мәдениеті туралы білімді кеңейту. Бұл кеңейту қарым-қатынасқа ықпал етеді. Исламтанудың міндеттері білім беру, ағартушылық болып табылады. Көптеген мәселелерді шешу ислам туралы қазіргі заманғы түсінікті қалыптастыруға, діни өшпенділікке жол бермеуге және діни сананы радикалдандыруға бағытталған.

Исламтану саласындағы көптеген орындалып жатқан жұмыстар исламофобия тақырыбын ашады.

Француз исламтанушылары исламдағы саяси тақырыптарды, зайырлылық пен діндарлықты көтереді. Әрине, қазіргі зайырлы қоғамдардың дінді саяси биліктен бөлу тенденциясы жалпы қолдау табады, бірақ бұл идеядан бас тарту да бар. Дін саяси билікке қол жеткізудің құралына айналады. Бұл туралы Францияның қазіргі исламтанушылары жазады. Соңғы жылдардағы исламтану зерттеулерінің тақырыптары: зайырлы қоғамдағы діннің өзгеруі, оның жариялылығы, саясатпен байланысы болып табыла-

ды. Кең таралған тақырыптардың бірі – еуропалық қоғамдардың исламдануы. Бұл контекстегі саясаттандырылған метафоралардың саны көп: «Ев-рабия», «Лондонистан» және т.б. Еуропалықтардың мүмкін болатын рухани-мәдени ассимиляциясы ретінде исламдану туралы көп жазылған. Құндылықтардың арақатынасы немесе қақтығысы – еуропалықтардың исламдануының барлық дерлік тақырыптары осыған байланысты. Бұл тақырыпқа арналған пікірталастар әр түрлі: жылы шырайлылықтан радикалдыға дейін. Исламтанушы-мамандар бұл тақырыптарды социологиялық зерттеулерді, дереккөздердің (саяси, ресми, деректі, БАҚ және т.б.) контент-талдауын нәтижелі пайдалана отырып, объективті ұсынуға ұмтылады.

Атақты исламтанушы Жиль Кепельдің еңбектері исламтанудағы саяси дискурсты ашады. Жиль Кепельдің әйгілі шығармаларының бірі: «Жи-хад. Исламизмнің экспанциясы және құлдырауы» қазіргі гуманитарлық ғылымдағы «жихад» терминінің өзгеруін ашады. Бұл жұмыста Жилл Кепель исламизм құбылысының даму үрдісін бақылайды.

Франциядағы исламтану тек академиялық, ғылыми бағыт қана емес, сонымен қатар практикаға бағытталған. Исламтанушылардың дамуы дінтану, философия, саясаттану, конфликтологияны оқытуда сәтті қолданылады.

Франциядағы исламтану дін мен қазіргі ғылымның диалогын негіздеуге бағытталған диалогтық сипаттағы әртүрлі ағымдарды тудырады. Диалог конфессиялар мен мемлекеттің арасындағы қарым-қатынас факторы ретінде саяси исламтануда қозғалады.

Мысалы, Б. Тибидің және кейінірек Т. Рамаданның әйгілі шығармаларынан пайда болған евроислам немесе еуропалық исламды Францияда танымал ғалым Сохейб Беншейх әрі қарай дамытты. Оның XX ғасырдың

90-жылдарының соңында жазған исламдық білім беру, ислам және секуляризм мәселелері жөніндегі кітаптары, оны ғылыми қоғамдастықта танымал етті. Марсельдің мүфтиі болған Сохейб Беншейх, исламды зайырлы қоғаммен біріктіру идеясын жүзеге асырды. Өздеріңіз білетіндей, Франция-сананың әртүрлі формаларында зайырлылық принциптері басым болатын қатаң лаицизм елі. Алайда Франция – терең діни тамырлы ел. Оның аумағы тарихында көптеген діни соғыстар болды. Сондықтан тарихшылар лаицизмді француздар «азап шеккен» деп санайды және оның қағидалары қорғалуы тиіс. Дегенмен, осы салада да реформалар жүріп жатыр. XXI ғасырдағы дінінің жариялылығы – қазіргі Францияның шындығы мен тренді, осыған байланысты қатаң лаицизм барынша жұмсақ болып өзгереді.

Сохейб Беншейхтің пікірінше, интеграцияны қажет ететін мемлекетпен қарым-қатынас саласындағы ислам дін болып табылады. Ол үшін

- ислам білім беруін реформалау;
- имамдар үшін зайырлы білім беру курсы;
- азаматтық құндылықтар мен діни құндылықтардың тепе-теңдігін қалыптастыру;
- Франция мұсылмандарының азаматтық мәдениетін қалыптастыру;
- гендерлік теңдікті алға жылжыту;
- азаматтық қоғам мен ислам диалогы қажет.

Осы басымдықтарды алға тарта отырып, Сохейб Беншейх евроисламның француздық нұсқасын жүзеге асыруға ұмтылды. Алайда, оның стратегиясы француз қоғамында Францияның мұсылман қауымдастықтарының зайырлы дүниетанымның басымдылығы үшін сынға ұшырады және оның қарсыластары діни сана мен исламдық бірегейлікті қайта құруға қабілетті деп санайды.

Франциядағы евроисламды ис-

лам қоғамдастықтарының өкілдері қабылдайды, бірақ тек ислам құндылықтарын басым қабылдау жаңдайында ғана. Еуроисламның стратегиясы XX ғасырдың соңында Батыс Еуропа елдерінде көші-қон процестеріне және мұсылмандардың Еуропаның азаматтық қоғамдарына ықпалдастығы мәселесіне байланысты танымал болды. Б. Тиби және оның ізбасарлары евроислам – ислам мәдени құндылықтары сақталған жағдайдағы диалог пен ықпалдастық деп сендірді. Зайырлы қоғамдағы еуропалық мұсылманның феномені зайырлылықтың құндылықтық парадигмаларында қалыптасуы тиіс. Зайырлы Франция жағдайында исламдық бірегейлікті сақтауға болатындығы толықтай шындық.

Франциядағы евроисламды сынаушылар бұл тұжырымдаманы мұсылмандардың отарлаудан кейінгі жаңа ассимиляциясы деп санайды. Еуропалық ислам, оны қайта құруға талпынғанына қарамастан, өміршең, белгілі бір түрде Францияда бар. Евроисламның ерекшеліктерінің бірі, ең маңыздысы, мұсылмандардың мұсылман емес еуропалықтармен қарым-қатынасының диалогтық құрылысы болып саналады, бұл бірігудің негізі болып табылады. Әрине, бірігу үшін қоғамдағы барлық тетіктердің, ең алдымен әлеуметтік, мәдени, экономикалық, саяси бірігуді реттейтін мемлекеттік тетіктердің өзара әрекеттесуі мен жұмысы қажет. Француз мұсылмандарының қоғамға бірігуі – қазірдің өзінде шындық, бірігу процестерінің күрделілігі Ислам әлемі елдерінен мұсылмандардың жаңа көші-қон ағындарымен байланысты.

Қорытынды

Қазіргі кезеңде осы мәселелерден исламтанудағы саяси және әлеуметтік бағыт қалыптасуда. Исламтану әзірлемелерін іс жүзінде қолданудың үлкен негізі француз мұсылмандары үшін

имамдарды оқытумен, олардың біліктілігін арттырумен байланысты.

Франциядағы исламдық білім беру институттары ағартушылық жұмысына бағытталған. Франциядағы танымал білім беру орталықтары – Эл-Кинди лицейі (Лион қ.), әл-Газали теологиялық институты (Париждің үлкен мешітінде құрылған) және басқалары уақыттың сын-қатерлеріне жауап береді: оқу-ағарту қажеттілігі, ислам мен зайырлы Францияның дәстүрлерін терең білу. Қазіргі заманның сұраныстарына жауап бере отырып, мемлекеттің қолдауымен Францияның көптеген университеттерінде мақсаты исламның диалогтық мазмұнын, оның реформаларды шоғырландыру және қабылдау қабілетін объективті көрсету, қайта құру болып табылатын ислам теологиясы, исламтану бөлімдері ашылды,

Осылайша, Франциядағы исламтану – бұл қоғамда төзімділікті қалыптастырудың, мәдени және діни әртүрлі-лікті қабылдаудың теориялық және практикалық негіздерін қамтитын ғылым, пән.

Францияның белгілі исламтанушылары: де Саси, Массиньон, Корбэн, Аркун, Кепель және басқалары зерттеудің диалогты іздеудің ұзақ жолынан өтіп пәнаралық тәсілдерін анықтады, француз исламтануы диалогтық исламтануды жетілдіру үшін қазіргі заманғы диалог тәжірибесіне сәйкес келеді. Мұндай тәжірибе қазіргі уақытта ғылымның болашағы зор бағыты болып табылатын қазақстандық исламтану үшін қажет.

Әдебиеттер тізімі

1 Аль-адаб аль-ислами. Интисаб. (Исламская литература. Вступление). [Электронды ресурсы] // URL: [https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20\(1\).pdf](https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20(1).pdf) [هناك الردادي. الأدب الإسلامي. انتساب](https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20(1).pdf) [https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20\(1\).pdf](https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20(1).pdf) (Қаралған күні 27.09.2021).

2 Makdisi G. The rise of Humanism in classical Islam and the Christian West: with special reference to Scholasticism. – UK, Edinburgh University Press, 1990. – 431 p.

3 Тюкаева Т. Арабские исследования во Франции. Интервью с Мансурией Мокефи, Французский институт международных отношений // Вестник РУДН, серия Международные отношения, 2014, № 3. – С. 173-176

4 Frances approach to Islam from the enlightenment to today [Электронды ресурсы] // URL: <https://English.alarabi.co.uk/english/comment/2017/4/21/frances-approash-to-islam-from-the-enlightenment-to-today>

5 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций /Самюэль Хантингтон; пер. с англ. Т. Веллимева. – Москва: Издательство АСТ. 2017. – 640 с.

6 Middle East Scholars in Europe: an overview [Электронды ресурсы] // URL: <https://org.uib.no/smi/eurames/scholars.html> (Қаралған күні 15.02.2021).

7 Institut d'études de l'Islam et des sociétés du monde musulman [Электронды ресурсы] // URL: <http://iisimm.ehess.fr/index.php?672> (Қаралған күні 15.02.2021).

8 [Электронды ресурсы] // URL: https://www.college-defrance.fr/site/en-libraries-archives/arab_turkish_and_islamis_studi.htm (Қаралған күні 27.08.2021).

9 Libraries and Archives [Электронды ресурсы] // URL: <https://journals.openedition.org/lettre-cdf/2059> (Қаралған күні 28.08.2021).

10 [Электронды ресурсы] // URL: <https://www.ceea.com/en/conferences/details/67711> (Қаралған күні 13.05.2021).

11 [Электронды ресурсы] // URL: <http://castalia.ru/index.php?option=com...> (Қаралған күні 22.11.2020).

12 [Электронды ресурсы] // URL: www.erwr.ru/quoatauthor/281/. (Қаралған күні 24.11.2020).

13 Журавский А.В. Христианство и ислам: социокультурные проблемы диалога. - М.: Наука, 1990.

14 Мохаммед Аркун. Ислам и демократия. Какая демократия? Какой ислам? [Электронды ресурсы] // URL: https://strana-oz.ru/2003/6_islam-i-demokratiya-kakoy-islam. (Қаралған күні 26.11.2020).

Ұсынылатын әдебиет:

1 Красников А.Н. Методологические проблемы религиоведения: Учебное пособие. М.: Академический проект, 2007. 239 б.

Transliteration

1 Al'-adab al'-islami. Intisab (Islamic literature. Introduction). [Jelektrondy resurs] // URL: [https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20\(1\).pdf](https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20(1).pdf). [هناك الردادي. الأدب الإسلامي. انتساب.](https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20(1).pdf) [https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20\(1\).pdf](https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20(1).pdf) (Karalğan kuni 27.09.2021). [in Arab]

2 Makdisi G. The rise of Humanism in classical Islam and the Christian West: with special reference to Scholasticism. – UK, Edinburgh University Press, 1990. – 431 r. [in Eng]

3 Tjukaeva T. Arabskie issledovanija vo Francii. Interv'ju s Mansuriej Mokefi, Francuzskij institut mezhdunarodnyh otnoshenij [Arabic studies in France. Interview with Mansuria Mokefi, French Institute of International Relations] // Vestnik RUDN, serija Mezhdunarodnye otnoshenija, 2014, № 3. – S. 173-176 [in Russ]

4 Frances approach to Islam from the enlightenment to today [Jelektrondy resurs] // URL: <https://English.alarabi.co.uk/english/comment/2017/4/21/frances-approash-to-islam-from-the-enlightenment-to-today> [in Eng]

5 Hantington S. Stolknovenie civilizacij [Clash of Civilizations]/Samjujel' Hantington; per. s angl. T. Velimeeva. – Moskva: Izdatel'stvo AST. 2017. – 640 s. [in Russ]

6 Middle East Scholars in Europe: an overview [Jelektrondy resurs] // URL: [https://](https://org.uib.no/smi/eurames/scholars.html)

org.uib.no/smi/eurames/scholars.html (Karalğan kuni 15.02.2021). [in Russ]

7 Institut d'études de l'Islam et des sociétés du monde musulman [Jelektrondy resurs] // URL: <http://iismm.ehess.fr/index.php?672> (Karalğan kuni 15.02.2021). [in Russ]

8 [Jelektrondy resurs] // URL: https://www.college-defrance.fr/site/en-libraries-archives/arab_turkish_and_islamis_studi.htm (Karalğan kuni 27.08.2021). [in Eng]

9 Libraries and Archives [Jelektrondy resurs] // URL: <https://journals.openedition.org/lettrecdf/2059> (Karalğan kunii 28.08.2021). [in Eng]

10 [Jelektrondy resurs] // URL: <https://www.ceea.com/en/conferences/details/67711> (Karalğan kuni 13.05.2021). [in Eng]

11 [Jelektrondy resurs] // URL: <http://castalia.ru/index.php?option=com...> (Karalğan kuni 22.11.2020). [in Eng]

12 [Jelektrondy resurs] // URL: www.epwr.ru/quoatauthor/281/. (Karalğan kuni 24.11.2020). [in Eng]

13 Zhuravskij A.V. Hristianstvo i islam: sociokul'turnye problemy dialoga [Christianity and Islam: socio-cultural problems of dialogue]. – M.: Nauka, 1990. [in Russ]

14 Mohammed Arkun. Islam i demokratija. Kakaja demokratija? Kakoju islam? [Islam and democracy. What kind of democracy? What is Islam?] [Jelektrondy resurs] // URL: https://strana-oz.ru/2003/6_islam-i-demokratiya-kakoy-islam. (Karalğan kuni 26.11.2020). [in Russ]

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Наталья Львовна Сейтахметова</i>	ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, философия ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Жанар Жанатқызы Тұрғанбаева</i>	PhD, ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Наталья Львовна Сейтахметова</i>	член-корреспондент НАН РК, профессор, доктор философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, <i>Казахстан</i>
<i>Жанар Жанатовна Турганбаева</i>	PhD, научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан
<i>Nataliya Seitakhmetova</i>	corresponding-Member NAS RK, Professor, Doctor of Philosophy, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan
<i>Zhanar Turganbayeva</i>	PhD, Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan

ТҮРКИЯ ЕЛІНДЕГІ МӘДЕНИ-ӨРКЕНИЕТТІК ДАМУ

2021 жылдың тамыз айында «Қазақстанның Тұрақты Даму стратегиясы контекстінде қоғамның мәдениеті мен құндылықтарын зерттеу» ғылыми бағдарламасыауқымында Философия, саясаттану және дінтану Институтының бас директорының орынбасары Нысанбек Үлес және ғылыми қызметкерлер Д.М. Жаңабаева, А.Ж. Ержанова Түркия Республикасында іссапарда болып қайтты. Аталмыш іссапардың негізгі мақсаты мәдениет пен құндылық мәселесін зерттеу бағыттарын анықтап, тәжірибелерімен танысу болатын. Қазіргі таңда Түркия Республикасында қазіргі қоғамдағы мәдени, діни, азаматтық және ұлттық бірігейлік мәселелерін зертейтін бірқатар орталықтар мен ғылыми-зерттеу институттары бар.

Іссапар мақсатына сәйкес бағдарлама орындаушылары Стамбул қаласындағы «Ахмет Яссауи атындағы ғылыми қордың» негізін қалаушы Исметулла Яссауимен кездесіп, ғылыми ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойылды. Сонымен қатар, Анкара қаласында орналасқан «ANKASAM» дағдарыстық жағдайлар мен саясатты зерттеу орталығының президенті Мехмет Сайфитдин Ерол, «Ахмет Яссауи» және «Ата» қорының басшысы Намык Кемал Зиябек, «SASAM» стратегиялық зерттеу орталығының директоры Месут Эмре Каракосемен кездесу барысында заманауи түркілік қоғамдағы мәдениет пен құндылықтарды зерттеу мәселесіне қатысты пікір алмасып, соңында аталмыш орталықтармен бірлесе меморандумға қол қойылып, ғылыми байланыс орнатылды.

Жалпы қазіргі замандағы дамуға деген талпыныс заманауи әлемге тән сипаттардың бірі. Көптеген елдер ғасырлар бойы заманауи шынайылық

шеңберінде ұлттық дәстүрлердің трансформациясын жүзеге асырып, дамытып, аталмыш үдеріске белсенді қосылып келеді. Заманауи қоғам негізі жағынан дәстүрлі қоғамдарға қайшы келетіні белгілі. Осы себептен қоғамның жаңа кезеңге, сатыға өтуі біршама күрделі қадамдарды қажет етеді. Жаңару үстіндегі қоғам дамуы мәселесі, соның ішінде түркілік қоғамды алатын болсақ, мұнда мәдени-өркениеттік тәсіл алынды. Бұл ретте әлеуметтік өзгерістер мәдени-өркениеттік жағдайлардың салдары ретінде қарастырылып, ал олардың ең маңызды құрамдас бөлігі рухани үдерістер есептелінеді. Әдетте, «модернизация» термині дәстүрлі аграрлық қоғамнан қазіргі индустриалды қоғамға көшу барысы ретінде түсіндіріледі. Мұнда дамушы елдер қоғамның батыстық индустриялық үлгісіне сәйкестігіне қарай сипатталады. Түркия Республикасының түрлі жаңару аспектілерін қарастыратын болсақ, оның модернизациялық парадигманы теориялық пайымдау барысындағы рөлі ерекше. XX-шы ғасырдың 20-шы жылдары басталған түркілік қоғамды реформалау тәжірибесі жеке бір мемлекеттің трансформациясы тұжырымдамасын қалыптастыру үшін өте маңызды.

Түркиядағы реформалардың бастауында тұрған, идеолог Мұстафа Кемал Ататүріктің ретіндегі әлемдік беделін және оларға деген құрметті жаңғырудың маңызды элементі ретінде қарастырды және ұлттық қауымдастық қана өркениеттік елдердің қатарына қосыла алатындығын алға тартты. Ол бойынша, түрік халқының ұлтшылдығы мен ұлт бірлігін нығайтатын элементтер төмендегілер болуы тиіс:

1. Ұлттық келісім туралы пакт
2. Ұлттық тәрбие

3. Ұлттық мәдениет
4. Тіл, тарих пен мәдениет бірлігі
5. Түрік халқының өзіндік санасы
6. Рухани құндылықтар

Осы тұжырымдар аясында азаматты этникамен теңестіріліп, елдің барлық тұрғындары түріктер ретінде жарияланды. Түрік тілінен басқа тілдерге тыйым салынды. Ағарту жүйесінің барлығы ұлттық бірлектегі рухты тәрбиелеуге бағытталды. Халық арасынан шыққан өзге де қоғам белсенділері, ассимиляцияға, отаршылдыққа деген қарсылықтарын танытып, өз ұлтының мәдениетін, тілі мен ділін барынша қорғап, күрес алаңдарына шықты. Бұл тарихи-мәдени текетіресте ұлт мүддесі жолында бар күш салынды.

Қортындылай келе, аталмыш ғылыми бағдарламаны жүзеге асыру барысында шетелдік ғылыми зерттеулердің

тәжірибесін ескеру қажет екендігі айқын. Қазіргі таңда қазақ және түрік елінің арасындағы әр саладағы байланысының тарихы көрсетіп отырғандай, түбірі бір екі елде халықаралық арнеадағы бір-бірінің бастамаларын қолдап, түркілік интеграцияны тереңдету үшін бар күштерін салып отыр. Сонымен қатар, екі мемлекет те еуразиялық кеңістіктегі қарым-қатынас трансформациясындағы негізгі рөлді иеленіп отыр. Осыған орай, Қазақстан мен Түркия арасындағы ғылыми ынтымақтастық та үлкен интеллектуалдық нәтиже беретіндігіне сенім мол.

Динара Жаңабаева,

ҚР БҒМ Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады

Издается четыре раза в год

Редакция мекен-жайы:

050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР БҒМ ҒК «Философия,
саясаттану және дінтану
институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:

050010,
город Алматы,
улица Шевченко, 28
РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МОН РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения «Институт философии, политологии и религиоведения» Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (г. Алматы)

Басылып отырған материал авторларының көзқарасымен редакция алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикуемых материалов.

Журналда жарияланған материалдардың, деректердің, айғақтардың, тәсімдердің, сандық көрсеткіштердің, жарнамалардың растығы авторлардың жауапкершілігінде.

За достоверность публикуемых в журнале материалов, сведений, фактов, схем, цифровых данных, рекламы ответственность несут авторы.

Журналдағы деректерді пайдаланғанда түпнұсқаға сілтеме жасау міндетті.

При использовании материалов, опубликованных в журнале, ссылка на источник обязательна.

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова** Дизайн и верстка

Теруге 15.09.2021 ж. берілді. Басуға 27.09.2021 ж. қол қойылды.
Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 10,7.
Тапсырыс № 67.

Сдано в набор 14.06.2021 г. Подписано в печать 29.06.2021 г.
Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 11,37.
Заказ № 68.